

ӘЛ-ФАРАБИ

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖУРНАЛЫ

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

AL-FARABI

JOURNAL OF SOCIO- HUMANITARIAN STUDIES

ҚР ҒЖБМ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
ШЖҚ РМК «ФИЛОСОФИЯ,
САЯСАТТАНУ ЖӘНЕ
ДІНТАНУ ИНСТИТУТЫ»

Мерзімді баспасөз басылымдарын және (немесе) ақпарат агенттіктерін есепке алу туралы куәлік № 13403-Ж 22.02.2013 ж.

Журнал ҚР ҒЖМ Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің философия және саяси ғылымдары бойынша негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын ғылыми басылымдар тізіміне енгізілген. (Комитет бұйрығы 05.07.2013 ж. №1033; Комитет бұйрығы 20.08.2013 ж. № 1201).

2003 ж. шығарыла бастады
Жазылу көрсеткіші – 74671

№ 3 (83) 2023 ж.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ: ӘЛ-ФАРАБИ ЖӘНЕ АБАЙ – ДУХОВНАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ: АЛЬ-ФАРАБИ И АБАЙ

Раисов Қ.Д., Жылқышыбаева Қ.Қ., Қожаскеева Л.Т.
Әл-Фарабидің моральдық-этикалық концепциясының
бірегейлігі мен өзіндік ерекшелігі.....3

Нұрадин Г., Жаңабаева Д.М.
Жастардың отбасылық өмірі: Абай мұрасы аясында
философиялық талдау.....13

ЖАҒАНДЫҚ ҚАТЕРЛЕР МЕН ҰЛТ МҮДДЕСІ – ГЛОБАЛЬНЫЕ ВЫЗОВЫ И НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИНТЕРЕСЫ

Өмірбекова Ә.Ө.
Тіл игерудегі ұлттық мәдениет.....26

Ақын Б., Дадабаев Т.
Жапониядағы мемлекеттік басқару жүйесіндегі шешім
қабылдау процесі және дәстүршілдік концепттері:
философиялық-саяси талдау.....40

Мәсімханұлы Д., Тұрлығожаева А.Д.
Қытайдың Шынжаңдағы этникалық азшылықтарға қатысты
саясаты: тарихи-дәстүрі мен бүгінгі ерекшелігі.....50

АДАМ ЖӘНЕ ҚОҒАМ – ЧЕЛОВЕК И ОБЩЕСТВО

Turarov S., Dosmagambetova J., Aimbetova U., Orazaliyev B.
The Problem of Loneliness Philosophical Aspect.....63

ҚАЗІРГІ ЗАМАНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ КОНТЕКСТЕРІНДЕГІ ДІН – РЕЛИГИЯ В СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ КОНТЕКСТАХ СОВРЕМЕННОСТИ

Косиченко А.Г.
Духовные измерения бытия человека в современном мире.....74

Алтайқызы А., Тоқтарбекова Л.Н.
Зайырлы және діни құндылықтар: шетелдердің
концептуалды тәсілдерінің тәжірибесі.....86

© Философия, саясаттану және дінтану институты
050010, Алматы, Шевченко көшесі, 28, www.alfarabijournal.org

© Filosofia, saiasattanu және dıntanu instituty
050010, Almaty, Şevchenko köşesi, 28, www.alfarabijournal.org

АЛЬ-ФАРАБИ

ЖУРНАЛ СОЦИОГУМАНИТАРНЫХ
ИССЛЕДОВАНИЙ

РГП на ПХВ «ИНСТИТУТ
ФИЛОСОФИИ, ПОЛИТОЛОГИИ
И РЕЛИГИОВЕДЕНИЯ»
КОМИТЕТА НАУКИ
МНВО РК

Свидетельство о постановке
на учет периодического
издания и (или)
информационного агентства
№13403-Ж от 22.02.2013 г.

Журнал включен в перечень
научных изданий, рекомендуемых
Комитетом по контролю в сфере
образования и науки МНВО РК для
публикации основных результатов
научной деятельности по философ-
ским и политическим наукам
(приказ Комитета от 05.07.2013 г.

№ 1033; приказ Комитета от
20.08.2013 г. № 1201).

Издается с 2003 г.

Подписной индекс – 74671

АЛЬ-ФАРАБИ

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖУРНАЛЫ

№ 3 (83) 2023 г.

Сейтахметова Н.Л., Турганбаева Ж.Ж.
Исламская идентичность и национальная
идентичность: контексты взаимосвязи.....99

Yergeldi Y., Mohd Roslan Mohd Nor, Smagulov M., Zhamashev A.
Modernisation of Islamic Religious Consciousness
and the Concept of Islamic Mind.....110

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМ: БІРЕГЕЙЛІК. ЖАҢҒЫРУ. КЕЛЕШЕК – СОВРЕМЕННОЕ ОБЩЕСТВО: ИДЕНТИЧНОСТЬ. МОДЕРНИЗАЦИЯ. БУДУЩЕЕ

Бижанов А.Х.
Социальная ответственность бизнеса в контексте
справедливости.....125

Турысжанова Р., Жаксыбаева Б.
Формирование патриотизма в студенческой среде
посредством Интернет-ресурсов (на данных социологического
опроса студентов НАО «Университет Нархоз»).....134

САЯСАТ ЖӘНЕ ЖАҒАНДЫҚ ҮРДІСТЕР – ПОЛИТИКА И ГЛОБАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ

Nguyen Thi Thanh Lan, Shakeyeva B., Bastaubayeva A.
Problems of Integration of Kandas Into Kazakhstani Society
Based on The Results Of Field Research.....150

ТАРИХ АҒЫМЫНДАҒЫ ТҮРКІ ӘЛЕМІ – ТЮРКСКИЙ МИР В ПОТОКЕ ИСТОРИИ

Молотова Г.М.
Вопросы геополитики в раннем Средневековье (на основе
данных древнетюркских письменных памятников).....163

РЕЦЕНЗИЯЛАР – РЕЦЕНЗИИ

Сагикызы А., Сыргакбаева А.
Глобализация глазами международного коллектива ученых...171

Біздің авторлар – Наши авторы.....178

Our authors.....180

Content.....182

© Философия, саясаттану және дінтану институты
050010, Алматы, Шевченко көшесі, 28 www.alfarabijournal.org

© Filosofia, saiasattanu және dıntanu instituty
050010, Almaty, Şevchenko köşesi, 28, www.alfarabijournal.org

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ МОРАЛЬДЫҚ-ЭТИКАЛЫҚ КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ БІРЕГЕЙЛІГІ МЕН ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

¹Раисов Қазбек Даирбекұлы, ²Жылқышыбаева Қарлыгаш Қайсанқызы,
³Кожаскеева Ләззат Темирбекқызы

^{1,2,3}Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)
¹kazbek_raysov@mail.ru, ²karluwa1970@gmail.com, ³kozhaskeeva@gmail.com

¹Raisov Kazbek, ²Zhylykshybaeva Karlygash, ³Kozhaskeeva Lyazzat
^{1,2,3}Kazakh National Women's Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan)
¹kazbek_raysov@mail.ru, ²karluwa1970@gmail.com, ³kozhaskeeva@gmail.com

Андатпа. Ғұлама ғалым, философ Әбу Насыр әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары жайында трактаты», «Бақытқа жету жайында», «Бақытқа жол сілтеу», «Адамгершілік саясат» және т.б. шығармаларындағы әлеуметтік-этикалық мәселелердің тұтастығы, бірегейлігі және ерекшеліктері қарастырылды. Ғалым бұл еңбектерінде әлеуметтік-этикалық мәселелерге ғылыми талдау жасай отырып, ізеттілік, мейірбандық, әділеттілік, мінез-құлық, әдет-ғұрып, кемеліне жету мен бақытқа жетудің жолдары мен шарттары туралы қасиеттерді философиялық тұрғыдан пайымдаған. Зерттеудің мақсаты және міндеттері - Әл-Фарабидің моральдық-этикалық көзқарастарының алғышарттары, қалыптасу тарихы, сипаты және мәнін жан-жақты зерттеу, ерекшеліктерін анықтау, әл-Фарабидің моральдық-этикалық концепциясының бірегейлігі мен өзіндік ерекшелігі мәселелерін оның жоғарыда аталған трактаттарының негізінде жүйелі түрде саралау.

Түйін сөздер: мораль, этика, онтология, болмыс ілімі, қоғам, ізгілік, бақыт, эманация, философия.

Кіріспе

Қазіргі Қазақстандық философияның ғылыми мұраларын қайтадан зерделеудің қажеттілігі туындап отырған кезеңде, өткен тарихымыздағы мұсылман ойшылдарының моральдық-этикалық, аксиологиялық идеялары мен көзқарастарын сындарлы талдау – бүгінгі күндегі өзекті мәселелердің бірі. Солардың бірі, әрі бірегейі – араб-мұсылман философиясының көрнекті өкілі, әлемдік философияның дамуына зор үлес қосқан әл-Фараби. Әл-Фараби – араб-мұсылман философиясын антикалық философияның құнды идеяларымен сабақтастыра отырып, болмыс пен таным, саясат пен мораль, өнер мен мәдениет жайлы тың ойларды тұжырымдаған ойшыл.

Ғалым А. Машанидің «Ұлы бабаның мирастарын зерттеу бізге міндет қой. Бұрынғылар оны неге істемеген? біз өткендерді кінәлаймыз. Ал кейінгілер де дәл солай сияқты бізді де кінәлайды емес пе. Олай болса, тәуекел деп осы істі қолға алуға кірістім» [1, 1 б.] – деген сөзіне толық қосыла отырып, ғылыми мақаламызды өзекті тақырыпқа арнауды мақсат еттік.

Ғалымның ғылыми назарынан қоғамдық болмыс пен руханият саласының барлық мәселері тыс қалған жоқ. Соның ішінде әл-Фараби саяси әлеуметтік-этикалық мәселелерді де жан-жақты қарастырған. Ғұлама ойшыл бұл философиялық көзқарастары мен ойларын «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары жайында трактатында», «Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері», «Бақытқа жету жайында», «Бақытқа жол сілтеу», «Азаматтық саясат» және т.б. шығармаларында жан-жақты, әрі терең зерделеген.

Зерттеу әдіснамасы

Мақала тақырыбының деректік базасын «Ғылым Ордасы» Орталық ғылыми кітапханасының қолжазба қорының материалдары, Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архивінің А. Машанов атындағы 2285 қорының құжаттары, арнайы ғылыми еңбектер, әдеби-тарихи шығармалар, естеліктер құрайды. Жұмыстың методологиялық негіздеріне өзекті мәселелерді, оның ішінде әл-Фарабидің осы аталған трактаттарындағы әлеуметтік-саяси, моральдық-этикалық мәселелерге қатысты тұжырымдаған философиялық көзқарастары мен ойларының бірегейлігін, ұқсастықтары мен ерекшелігін зерттеуге мүмкіндік беретін жалпы ғылыми және арнайы-тарихи әдістер кешені, герменевтикалық, компаративистика, мәтіндік талдау, абстрактіліден нақтылыққа өту, концептуалды талдау әдістері қолданылады.

Тарихнама

Зерттеу жұмысын жазып шығуда Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архивінің А. Машанов атындағы 2285 қорының құжаттары, Қазақстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік кітапханасының «Баспа жылнамасы», Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Ғылыми кітапханасының материалдары, библиографиялық көрсеткіштер, сирек кітаптар мен қолжазбалар, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың Ғылыми кітапханасының және электронды ақпараттық ресурсының мәліметтері пайдаланылды. Мақаланы жазу барысында ғалым әл-Фарабидің трактаттары мен ақын Абайдың шығармалар жинағы қолданылды. Осы тұрғыдан тақырыпқа тікелей қатысы бар ғалым А.Ж. Машановтың әл-Фараби туралы «Аль-Фараби в энциклопедии ислама», «Путешествие на запад», «Әл-Фараби және Абай» және т.б. зерттеулері мен мақалаларын, «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жарық көрген «Шығыс философиясы» оқулығын [2, 480 б.] айтуымызға болады. Зерттеу барысында әл-Фарабидің өмірі мен қызметіне, оның мұрасына арналған докторлық және кандидаттық диссертациялар да қарастырылды.

Әл-Фарабидің болмыс ілімі

Ғұлама әл-Фарабидің әлеуметтік-саяси, моральдық-этикалық бірегейлік тұжырымын түсіну үшін бірінші кезекте оның онтологиялық көзқарастарын қарастырып алғанымыз жөн болар деп шештік.

Әл-Фараби философиясында болмыс мәселесі ең маңызды орын алады. Ол философиялық трактаттарында адам рухани кемелденуге ең бірінші болмыстың мағынасы мен мәнін түсіну арқылы ғана жете алады деп көрсеткен.

Әл-Фарабидің болмыс ілімі исламның таухидтық сенімі негізінде қалыптасқан. Әл-Фараби осы мәселеде неоплатондық эманация теориясын ұсынады. Оның эманация теориясы теологиялық және философиялық ілімдерді біріктірген бүкіл мұсылман философиясының тарихымен тығыз байланысты.

Әл-Фараби мутакалимдердің исламдағы Құдайдың шексіз күдіреті туралы идеясын – екіұдай және қайшылықты ізденістерін қабылдай отырып, табиғаттағы тыныштықты, дүниедегі себеп-салдарлы байланысты қарастыра келе, қозғалыс пен өзгерістің бастауын іздеуді негіздейді. Ғалым әлемнің жаратылу барысын: «Бірінші мәнділік сол – одан болмыс бастау алады», – дейді ол, «Бірінші бар болуымен одан, өз болмысына сәйкес, барлық болмыстар пайда болады, Бірінші барлықтың болмысы – басқа заттардың болмысына бастау болу...» [3, 228-229 бб.], – деп сипаттайды.

Онтология мәселесін тереңнен талдай отырып, ойшыл әлемді алты сатыға бөліп қарастырады. Әлемнің бірінші сатысы – Құдай, «Алғашқы мәнділік Өзінен басқа болмыстың бастауы болуы, жаратушы өз мәнділігінен басқа ешқандай нәрсеге мұқтаж емес және Оған қалып беретін қозғалыс керек емес. Ол ешқандай пошымға ие емес және құралға мұқтаж емес», «Және Одан басқа болмыстардың бастау алуына ешқандай бөгет кедергі бола алмайды» деп пайымдайды [3, 227-229 бб.]. Екінші сатыдағы – екінші себептер, әл-Фараби «қозғалмайтын жұлдыздар» сферасы деп атаған «аспан денелері» тоғыз деп көрсетеді. Олар: Сатурн, Юпитер, Марс, Күн, Шолпан, Меркурий, Ай. Ай сферасынан төмен ай астындағы әлем орналасқан. Әл-Фарабидің айтуынша, рухтар мен періштелер әлемін екінші себеп ұғымымен байланыстырады. Әрекетшіл ақыл-парасатты – үшінші деңгейде. Рух – төртінші сатыда, форма (пошым) – бесінші сатыда, материя – алтыншы сатыда» [4, 9-10 бб.], – деген ойшылдың бұл ілімінен терең онтологиялық көзқарасты көреміз. Әртүрлі сатылылығына қарамастан әлемнің біртұтастығын, құдайдан бастау алатындығын пайымдаған.

Ары қарай, әл-Фарабидің айтуынша, адам ай асты әлемінің жоғарғы сатысынан орын алады. Адамзат қоғамы бірегей, ішкі біртұтастықтағы макроәлемнің белгілі бір бөлшегі ретінде ғарыштың құрамына кіретіндіктен, философ оны ғалам құрылымына сәйкес қарастырады. Адамзаттың өзі, сол сияқты жеке тұлға, адамдардың тобы да толыққанды тұтастық ретінде пайымдалды.

Сол замандағы ислам әлемі қоғамды толғандырған қарама-қайшы әлеуметтік-саяси мәселелердің шешімі адамзаттың ақыл-парасаты және басты құралы логикасы деп сенді. Ойшыл адамзат пен Құдай арасындағы барлық байланысты философиялық эманациялық теориясы арқылы көрсетті. Бұл теория, Құдай мен әлем арасындағы субстанционалдық айырмашылықты жеңуге, Құдай мен әлем арасындағы көпқырлы қарама-қарсылықты сақтауға және бақилық пен фәниліктің арасын жалғастырушы орталық бөлшек – адамды тануға ықпал етті. Бұл теория әл-Фарабиге ғаламның біртұтастығы идеясын жеткізуге мүмкіндік береді. «Болмыс одан бастау алғанда өз сатысына лайық өзара бірігеді, жалғасады

және тәртіптеледі, осылайша көптеген заттар біртұтас жүйе құрып, біртұтас болмысқа айналады» [3, 229 б.].

Әл-Фараби ислам тарихында эманация туралы айтқан алғашқы философ деп танымыз. Ғалым Атыф Ираки да әл-Фарабидің ислам философиясына алғашқы рет эманациялық ілімді енгізгенін алға тартып, былай деп жазады: «Біз расында, әл-Фарабиді эманация туралы сөз қозғаған арабтың ең алғашқы философы деп айта аламыз. Себебі, әл-Киндиде бұл салаға қатысты бірде бір қысқаша нұсқау таппаймыз. Ол бұл туралы айтудан толығымен алыс...» [5, 67 б.]. Сондықтан да әл-Фарабидің әлеуметтік-этикалық шығармаларында онтологиялық мәселелер әрқашан әл-Фараби көтерген әлеуметтік-этикалық және моральдық мәселелермен ұштасып жатады.

Әл-Фараби өз онтологиясының негізіне сүйене отырып, адамзат қоғамының дұрыс бағытта дамуы әлеуметтік тәртіпке, әлеуметтік құндылықтар мен моральдық-этикалық көзқарастарға байланысты екенін көрсетеді. Ал, мораль дегеніміз – тарихи құбылыс, этиканың зерттеу объектісі. Мораль қоғамдағы өмір сүріп жатқан әрбір тұлғаның арасында қалыптасқан адамгершілік, құқық ережелері мен ұстанымдарының жиынтығы. Осы ойды дамытқан әл-Фараби этиканы – жақсылық пен жамандықты ажыратуға мүмкіндік беретін ғылым деп қарады. Бұл мәселені ойшылдың көзқарасымен түсіндіретін болсақ, «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары жайында трактатында» әл-Фараби Құдайдың жаратылысы болған қоғам, мемлекет, қала және адам табиғатын өзара бірлікте қарастырады.

Осы тұрғыдан қарастырғанда, Әл-Фарабидің философиялық көзқарасының, дүниетанымының негізгі өзегі, мәні мен мақсаты әлеуметтік-моральдық идеяларға негізделгендігін көреміз. Өйткені, бұл көзқарастар ислам заманындағы қоғамнан туындаған мәселелердің заңды көрінісі болды. Ойшылдың философиялық интенциясы адам мен қоғам өмірін кемелденді-руге бағытталғандығын анық көрсетеді.

Жоғарыда атап көрсеткендей Араб халифатында қоғамның барлық салаларын қамтыған ең басты жүйе ислам идеологиясы болды. Ислам идеологиясына сай, қоғамда барлық мұсылмандық құқық нормалары, шариғат шарттары, әдет-ғұрыптық ережелері сақталды. Сондықтан мемлекетті басқарудың саяси, әлеуметтік, экономикалық және мәдени салаларында ислам бағыты ақиқат ретінде қабылданып, мұсылмандық жүйе негізінде барлық талаптар бекітіліп, орындалды. Мемлекет пен дін арасында ешқандай да шекара болған жоқ. Ислам діні қоғамдағы рухани және мәдени құндылықтарды, әлеуметтік-этикалық әрекеттерді реттейтін басты құрал болды. Ислам діні адамның рухани жан тазалығы дүниесінің қалыптасуына, Құдайға құлшылық жолының күшеюіне бағытталды. Сөйтіп, ислам мемлекеті халифтың басқарумен құдай жолынан ажырамай барлық азаматарды екі дүниеде де бақытты ететін кемелденген мемлекет деп қабылданды. Мемлекеттік жүйе, адамның осы өмірі мен о дүниедегі өмірі шариғатқа негізделді [6, 292 б.]. Исламның негізгі шарты – ол Аллаға сену, иман келтіру, тағдырды Алладан деп қабылдау. Яғни, адам өміріндегі барлық іс-әрекеттер Құран аяттарында айтылғандай тек Алланың ісі деп қарастырылды.

Сонымен қатар мұсылманның негізгі бес діни парызы: иман, намаз, ораза, зекет және қажылық деп бекітілді. Мұсылмандық ережелер Құран Кәрімде өз көрінісін тапты. Әл-Фараби философиясының әлеуметтік-этикалық концепциясы ежелгі грек философиясына жүгіне отырып, осы бағыт аясында дамыды.

Әл-Фараби рационалдық әдіске басымдық бере отырып, философияны ислам ілімімен ұштастырды. Философияның орны мен рөлі туралы әл-Фараби былай жазады: “Әртүрлі ғылымдардың зерттеу нысандары мен пәндері метафизикалық, физикалық, логикалық, математикалық, саяси болуы мүмкін, ал философия олардың барлығынан қорытынды шығарады, олардан шығарған нәтижелерден философияның қатыстылығы жоқ нәрсе болмайтыны анықталады. Осы жерден оның мақсаты – адам мүмкіндігінің шегінде тану екені белгілі болады” [7, 42 б.]. Осылайша ойшыл философияның қоғамдағы басты рөлін айқындап берді.

Әл-Фараби философиясының әлеуметтік-этикалық концепциялары

Сонымен қатар, әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары жайында трактаты» этикалық-саяси мәселелерді көтеріп, оны шешудің жолдарын да көрсетіп берген. Трактатта ізгілік концепциясына талдау жасалған. Оны ізгілікті қала, ізгілікті қоғам, ізгілікті адам түсінігімен сипаттайды. Әл-Фарабидің ізгілікті зерде мен моральдың бірлігі ретінде қарастырады. Зерделі адамның қоғамға тек қана жақсы игі істер жасайтындығын анықтайды. Сонымен бірге трактатта мемлекеттік құрылыс туралы пайымдау, басқару формаларын сипаттау, этикалық және саяси нормаларды белгілеу, билеушінің және бағыныштының қалай тағайындалуын анықтау, азғын қоғамды сынау сияқты мәселелер қамтылған.

Әл-Фарабидің пікірінше, адамды бақытқа жеткізетін орта ол ізгілікті қоғам. Ал ізгілікті кемелденген қоғам құру үшін адамдар бір-бірін түсініп, білім мен тәрбие алып, өнегені бойларына сіңірулері, бақытқа ұмтылулары керек. Әл-Фарабидің ізгілікті қаласы тек қана рухани кемелденген қала болуы тиіс. Аталған қаланың өмірін реттеуші ислам діні екендігін және ізгілікті билеуші керек екендігін де атап өтті. Мұндай қалада өмір сүрген тұрғындарды байлық пен атақ, данқ пен құрмет те қызықтырмайды деп пайымдады ойшыл. Олар ағартушылық пен ғылымды, философия мен ілімді, даналық пен адамгершілікті ғана бойларына сіңіреді деп көрсетті. Әл-Фараби жалпы ізгілікті қала тұжырымында адам Құдай жолымен, ойымен жүрсе, адамгершілік заңдылықтардан аттамаса ғана өнегелі, бақытты бола алады деп қорытынды жасады. Сондықтан ғалым өзінің «Бақытқа жол көрсету», «Азаматтық саясат», «Мемлекеттік қызметкерлердің нақыл сөздері», «Бақытқа жету туралы» сияқты шығармаларында бақытты болудың негізгі шарттары мен жолдарын көрсетеді.

Ал, осы Әл-мадина әл-фадила – Ізгілікті қала концепциясының мәні мен мазмұнын толық ашып түсіндіру үшін, ойшыл, бұл қалаға қарама-қарсы на-дан, адасқан, жаман, бақытсыз қаланы қарсы қойды. Бұл бақытсыз қаланың тұрғындарына бақыт та керек емес, өйткені олар бақыттың не екендігін де білмейді деп бағамдады.

Ойшыл трактатында әлеуметтік-этикалық іс-әрекеттер адамдардың бірлікте, үйлесімде өмір сүруінің басты кепілі екендігін атап көрсетті. Адамдардың ынтымақтастықта өмір сүруі және бақытты болуы үшін олардың өмір сүріп отырған ортасы басты рөл атқаратындығын айқындады. Ол үшін қоғамның бұндай үйлесімділік пен дамуына қалай жетуге болатындығы туралы мәселені қарастырды. Оны ойшылдың «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары жайында трактатындағы» «Адамның бірлестік пен өзара көмекке зәрулігі туралы» атты тарауындағы берген сипаттамасынан көруімізге болады. Онда ғалым: «Жаратылысында әрбір адамға өз тіршілігі үшін және ең жоғары кемелділік дәрежесіне жету үшін көп нәрсе керек, ал мұны ол жалғыз жүріп таба алмайды және бұған жету үшін ол қандай да бір адам қауымын қажет етеді, осы қауымдағы адамдардың әрқайсысы оған қажетті нәрселердің жалпы жиынтығынан қандай да бір затты тауып беріп отырады. Оның бержағында әрбір адам өзінен басқа екінші адам жөнінде де нақ осындай күйге түседі. Міне сондықтан да бір-біріне көмектесіп отыратын, біреуі екіншісінің өмір сүруіне қажетті нәрселердің бір бөлігін тауып беріп отыратын көптеген адамдар бірлестіктері арқылы ғана адам өзінің жаратылысына сай кемелділік дәрежесіне жете алады. Осындай қауымның барлық мүшелерінің іс-әрекеті жиналып келгенде олардың әрқайсысына өмір сүру үшін және кемелділікке жету үшін керекті нәрсенің бәрін тауып беріп отырады.

Ортағасырлық ойшылдар Әл-Кинди, әл-Фараби, Ибн Сина, Ибн Баджа, ат-Таухиди, Ибн Туфайль, Ибн Рушд пен Ибн Халдун адамның кемелденуі мәселесінде аристотельдік: «Барлық адамдар табиғатынан білімге қарай ұмтылады...» [2, 65 б.] – деген пікіріне жүгініп, өздерінің әр түрлі көз-қарастарын ұсынады. Соның ішінде әл-Фараби адамның кемелденуі идеясын қайырымды қала, қайырымды билеуші және қайырымды адам арқылы білдіруге әрекеттенді.

Қайырымды билеуші туралы мәселеде Фараби «Мемлекет» деген еңбегінде Платон белгілеген теорияны қостайды. Басшының туа біткен қасиеттері туралы сөз қылғанда әл-Фараби Платонның пікірін қайталайды. Бірақ бойға жүре келе дарыған қасиеттер туралы айтқанда немесе дүнияуи өкімет билігін имамның (ғибадатшылардың басшысы және мұсылмандардың рухани бастығы) билігімен біріктіргенде, әл-Фараби Платонмен келіспей, платондық идеяларды исламның діни қағидаларымен сәйкестендіреді. Мысалы, Әл-Фараби «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары жайында трактатында» «Қайырымды қала басшысының қасиеттері туралы» тарауында былай деп жазады: «Ешбір жанға бағынбайтын басшы адам міне осындай. Ол – имам, ол – қайырымды қаланың бірінші басшысы, ол – қайырымды халықтың басшысы және жер жүзін мекендейтін елдің басшысы. Өз бойында туа біткен он екі қасиетті ұштастырған адам ғана осындай бола алады» [8, 99 б.], – деп ойшыл трактатында қайырымды қала басшысының қасиеттерін атап көрсетеді. Бұл қасиеттердің бір адамның бойынан табылуы өте сирек кездесетіндіктен, мүмкін болса аталған шарттардың алтауы немесе бесеуі ол адамның бойынан табылса сол қаланың басшысы болуға лайықты деп көрсетеді. Ғалымның атаған жоғарыдағы алты шарты бойына дарыған және есейгенде басқа тағы да алты шартқа сай келетін

екінші басшыны да атап өтеді: «Бірінші шарт – дана болу. Екінші – қалаға арнап бірінші имамдар белгілеген заңдарды, ережелер мен әдет-ғұрыптарды жадында сақтап, жетік білу, өзінің барлық іс-әрекетін осыларға сәйкес жүргізу. Үшінші – бұрынғылардан тиісті заң сақталмаған жағдайда, бірінші имамдардың үлгісімен әрекет жасай отырып, бұл жөнінде тапқырлық көрсету. Төртінші – бірінші имамдар аңдай алмаған нәрселерді бұрыннан қалыптасып қалған жағдайды да, болашақ оқиғаларды да қалаған кезінде танып-біліп отырарлықтай тапқыр да білгір болу; өзінің осындай іс-әрекетінде ол халықтың әл-ауқатын жақсартуды мақсат етуге тиіс. Бесінші – бірінші имамдардың заңдарын және солардан кейін, солардың үлгісі бойынша өзі белгілеген заңдарды орындауға жұртты өз сөзімен жігерлендіре білу. Алтыншы – әскери істерді жүргізу үшін қажетті дәрежеде қайратты болу, оның бержағында әскери өнерді қызмет бабындағы өнер ретінде және билеуші өнер ретінде біліп алу» [8, 101 б.].

Әл-Фарабидің айтуынша, қаланың тұрғындары бақытты болуы үшін оны жақсы әкім, яғни, білімді, әділ, адамгершілігі мол, ізгі, жомарт, мейірімді адам басқаруы керек деген көзқарасын ұсынады. Осы қасиеттер дарыған адам ғана қала басшысы болуға лайықты делінген. Егерде бұл қасиеттер мен шарттар адам бойынан табылмаса, қаланың құрып кету қаупіне ұшырайды Ал егер осы басшыға ақылшы етіп қоярлық бір дана табылмаса, қала біраз уақыттан кейін сөзсіз құритын болады деп көрсеткен.

Қазіргі жаһандану заманында осы бабамыздың философиялық көзқарасының шынайы, дәлелді болғанын көріп отырған жоқпыз ба. Сондықтан ойшылдың бұл көзқарастары қазіргі күнге дейін маңызды болып, өз құндылығын жоғалтқан емес.

Әл-Фарабидің болмыс ілімі ақыл-ой қағидаларына негізделеді. Яғни, қоғамдағы адам өмірін қайырымдылық пен әділеттілік, адамгершілік, ізгілік, мейірімділік негізінде тәрбиелеу қажет деп пайымдайды ойшыл.

Әл-Фараби «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары жайында трактатында» егер қала басшысы кемелденген адам болса, онда ол «қайырымды» түсінігіне сай келеді деген. Яғни, әлеуметтік-этикалық іс-әрекеттердің жиынтығын бойына жинақтаған дана, білімді адам «кемел» бола алады дейді. Білімді болуды ол даналық деп түсіндірді. әл-Фарабидің сөзімен айтатын болсақ, жоғары даналық – өмір бойы ұзақ үрдіс негізінде кемеліне жететін қайырымды адам. Қайырымдылық туралы сөз қозғайтын болсақ, әл-Фарабидың айтуынша: «Бақытқа жетуге көмектесетін еркін әрекет – тамаша әрекет. Мұны туғызатын әдет-ғұрып – қайырымдылық. Қайырымдылық дегеніміз оның өзі белгілеген бақытқа жету мақсатынан туған жақсылық» [4, 101 б.], – «Қайырымды қала тұрғындарының көз-қарастары жайында трактатында» әл-Фараби «кемел» адам жөнінде жазады: «Егер оның ойлау қабілетінің екі жағында бірдей – теориялық қабілеті мен практикалық қабілетінде, онан соң оның қиялдау қабілетінде де осылай болатын болса, онда бұл адам аян берілетін адамның нақ өзі болмақ, ал Алла-тағала (оның ұлылығы мен құдіреттілігі кәміл) оған әрекетшіл парасат арқылы аян береді. Мархабаты мен құдіреті күшті Алла-тағаладан ағыл-тегіл тасқындап, әрекетшіл парасатқа дарыған қасиет одан жүре біткен парасат арқылы оның

бәйекшіл парасатына, одан соң оның қиялдау қабілетіне дариды. Міне осындай адам оның өзінен оның аңдағыш парасатына дарыған қасиет арқасында дана, философ, кемеңгер парасат иесі болып шығады, ал оның өзінен оның қиялдау қабілетіне қасиет дарыған адам пайғамбар, болашақты болжағыш сәуегей және өмірдегі және оқиғаларды түсінгіш, білгір болып шығады, – міне осының бәрі оның тәңірлікті танып білетін болмысының шарапаты. Адамзат кемелділігінің ең биік дәрежесіне жеткен мұндай адам бақыттың ұшпағында болады. Оның жаны кемелді, жоғарыда біз айтқан әдіспен әрекетшіл парасатпен ұштасқан болып шығады. Бұл адам бақытқа жеткізетін әрекеттің қандайын болса да кәміл білетін адамның нақ өзі. Басшыға қойылатын бірінші шарт осы. Сонымен қатар ол өзі білетін нәрсенің бәрін көркем де бейнелі сөзбен айтып жеткізерліктей қабілеті болуға тиіс; ал жұртты бақытқа бастайтын ең дұрыс жолға сала біліп, бақытқа жеткізетін іс-әрекетке талпындыруға тиіс; сонымен бірге жеке іс-әрекетті жүзеге асыру үшін оның бойындағы қайраты жеткілікті болуға тиіс» [4, 98 б.], – деген көзқарасын жазады.

Әл-Фараби адам кемеліне жетіп, бақытты болуы үшін оның әлеуметтік ортасының да маңыздылығын атап көрсетеді. Яғни, кемеліне келген адам-«қайырымды адам», ал, кемеліне келген мемлекет – «қайырымды қала» деп ой тұжырымдайды.

Қорытынды

Әл-Фарабидің философиялық дүниетанымында қоғамның әлеуметтік, адамгершілік дамуы, мемлекеттің мәні мен басқарылуы үнемі этика және мораль мәселелерімен сабақтасады. Оны біз ойшылдың «Бақыт жолын сілтеу» трактатында жазылған философиялық көзқарастарынан көреміз. Ойшылдың аталған трактаты «Бақыт – әрбір адам ұмтылатын мақсат, өйткені ол белгісіз бір жетілу болып табылады. Мұны түсіндіріп жату [артық] сөзді керек етпейді, өйткені бұл – мейлінше белгілі [нәрсе]» [1, 125 б.], – деп басталады. Яғни, ойшыл бақытқа кез-келген адам қол жеткізе алады және бақыт – игіліктің ең үлкен, қалаулы, пайдалы, жетілген мақсаттарының бірі деп пайымдаған. Әл-Фарабиге, сәйкес, қоғамның басты ұстанымы адамның бақытқа жетуі болып табылады.

Әл-Фараби адам өміріндегі басты этикалық қасиеттердің мәнін аша отырып, туыстық, әділдік, адамгершілік идеяларын дамытты, табиғи қасиеттерінің ішінде этикалық қасиеттерді: әділдікті, ізгілікті, игілікті меңгеруге ұмтылуымыз қажет деп санады.

Қорыта келе, Әл-Фарабидің пайымдауынша, адамзат бақытты қоғам құру үшін оны жақсы басшы, яғни, адами қасиеттерді бойына сіңірген, кемелденген адам басқаруы керек деген көзқарасын ұсынады. Осы адамгершілік қасиеттерін игерген адам ғана мемлекетті басқаруға лайықты деп көрсеткен. Егерде мемлекет басшысы мұндай адамгершілік қасиеттерден жұрдай болса, онда ол мемлекет де, қала да біраз уақыт өткеннен соң жойылады деп, осы жағдайды болдырмаудың жолдарын көрсетеді.

Міне, бұл біздің дана, ұлы ойшылдың салып кеткен дара жолының бірі ғана. Ғалымның мінсіз қоғам құру идеясы біздің демократиялық мемлекет

құруымыздың негізгі коды. Сондықтан ойшылдың бұл көзқарастары қазіргі кезде ерекше маңызды және аса құнды.

Сонымен бірге әл-Фарабидің барлық ғылымдарды меңгере отырып, өте қарапайым болғандығын, өзі ортаға салған ойларына өзі де адал болғандығын білеміз. Ол туралы ғалым Henry Corbin өзінің «Ислам философиясының тарихы» еңбегінде: «Ол өте қарапайым өмір сүрді, тіпті сопылардың киімін киді. Табиғаты бойынша ол ойлы болды және өзін дүниелік нәрселерден алшақ ұстады», – деп жазғаны дәлел бола алады [9, 158 б.].

Сонымен қатар, ғалым А.Машановтың: «Адамдық өмірдің негізгі мақсаты – шындық іздеу, шындық табу. Әл-Фараби барлық өмірін соған арнаған адам. Шындық жолдан адастыратын нәрселер де бар, олар тән тілегі, нәфсы. Әл-Фараби ол жағынан да шегіне жеткізіп тиым салған адам...», – деп пайымдауы әл-Фарабидің болмысының бірегейлігін айқындайтыны сөзсіз [10, 19 б.].

Әл-Фарабидің болмыс ілімі ақыл-ой қағидаларына негізделеді. Яғни, қоғамдағы адам өмірін қайырымдылық пен әділеттілік, адамгершілік, ізгілік, мейірімділік негізінде тәрбиелеу қажет деп пайымдайды ойшыл. «Алла әлемнің бар болуына себепші [3, 40 б.], – деп жазған. Яғни, ғалым Жаратушыны адамдардың кемелденуіне жол көрсетуші деп жазған. Бұл жерден біз ойшылдың әлеуметтік-моральдық концепциясының бірегейлігінің ұштасқандығын көреміз. Ал ғалым Маджит Фахри «Әл-Фараби, ислам нео-платонизмінің негізін қалаушы» [11, 5 б.], – еңбегінде әл-Фарабидің осы ойын көрсеткен.

Әл-Фараби өзінің жалпы философиялық көзқарасы мен жүйесінде адамзаттың бақытты қоғамы туралы айта отырып, мінсіз қоғам құрудың үлгісі – шын мәнінде жастардың рухани құндылықтарын қалыптастырудың негізгі қайнар көзі деп тұжырымдаймыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 ҚР ОМА – Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві. А. Машани атындағы 2285 қор, № 1 тізбе, №3 іс. – 560 бет.
- 2 Шығыс философиясы. Оқу құралы. – Алматы: Жазушы, 2009. – 480 б.
- 3 Нысанбаев Ә., Құрманғалиева Ғ., Сейтахметова Н. Әбу Насыр әл-Фараби. 10 томдық шығармалар жинағы. 4-том. Әлеуметтік философия. Этика. Эстетика. I бөлім. – Астана: ТОО «Лотос-Астана», 2007. – 286 б.
- 4 Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1973. – 400 с.
- 5 Necati Aydin. Farabinin tabiat iliminin Kokleri Hakinda Yuksek Makaleler. – Ankara, 1986. – 67 s.
- 6 Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 43 с.
- 7 Әл-Фараби философиясы. Жиырма томдық. II том. – Астана: Аударма, 2005. – 447 бет.
- 8 Абай Құнанбайұлы. Шығармаларының бір томдық толық жинағы. Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. – Алматы, 1961. – 693 б.
- 9 Henry Corbin. History of Islamic Philosophy. – London, 2011. – 382 s.
- 10 Машанов А.Ж. Об изучении наследия Аль-Фараби // Вестник АН КазССР. – 1961. – № 5.
- 11 Majid Fahri. Al- Farabi, Founder of islamic neoplatonizm: his life, Works and influence. – Oxfor: Oneworlidd Publications, 2002. – 132 s.

Transliteration

- 1 CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Fund 2285 named after A. Mashani, list 1, file 3. – 560 pages.
- 2 Shyryys filosofijasy. [Eastern Philosophy]. Oku kuraly. – Almaty: Writer, 2009. – 480 p.
- 3 Nysanbaev A., Kurmangalieva G., Seytakhmetova N. Abu Nasyr al-Farabi. 10 tomдық shygarmalar zhinagi. 4-tom. [Abu Nasir al-Farabi. Collection of Works in 10 Volumes. Volume 4]. Aleumettik-Philosophia. Ethica. Estetica. 1 bulim. – Astana: TOO «Lotos - Astana», 2007. – 286 p.
- 4 Al-Farabi. Sosialno-etizheskiye traktaty [Socio-Ethical Treatises]. – Alma-Ata: Nauka. 1973. – 400 p.
- 5 Necati Aydin. Farabinin tabiat iliminin Kokleri Hakinda Yuksek Makaleler [Higher Articles on the Roots of Farabi's Natural Scholar]. – Ankara, 1986. – 67 p.
- 6 Al-Farabi. Philophizhescie tractate [Philosophical Treatise]. – Alma-Ata: Nauka, 1972. – 430 p.
- 7 Al-Farabi filosofiyasy [Philosophy of Al-Farabi]. Jiyirma tomdik. II Tom. – Astana: Audarma, 2005. – 447 p.
- 8 Abai Kunanbaiulu. Sygarmalarynyn bir tomдық zhinagy. [Complete Collection of Works in One Volume]. Kazaktyн Memlekettik korkem adebiet baspasy. – Almaty, 1961. – 693 p.
- 9 Henry Corbin. History of Islamic Philosophy. – London, 2011. – 382 p.
- 10 Mashanov A.Zh. Ob izuzhenii naslediya Al-Farabi [About Studying the Heritage of Al-Farabi] // Vestnik AN KazSSR. – 1961. – No. 5.
- 11 Majid Fahri. Al-Farabi, Founder of islamic neoplatonizm: his life, Works and influence. – Oxfor: Oneworld Publications, 2002. – 132 p.

Раисов К.Д., Жылкышыбаева К.К., Кожакеева Л.Т.

Уникальность и особенности морально-этической концепции аль-Фараби

Аннотация. В статье проанализированы произведения Абу Насыра аль-Фараби, где он разработал свою собственную концепцию идеального устройства. Особое внимание уделено проблемам гуманизма, нравственности, которые рассматривались философом основой достижения человеком счастья.

Вопрос о счастье и нравственном совершенстве человека был для аль-Фараби одним из важнейших вопросов. Вопрошение нравственного совершенства и знания, которые ведут к счастью, есть основная идея философии аль-Фараби.

Ключевые слова: мораль, этика, онтология, учение о бытие, общество, добродетель, счастье, эманация, философия.

Raissov K., Zhylykshybaeva K., Kozhakeeva L.

The Uniqueness and Features of the Moral and Ethical Concept of Al-Farabi

Abstract. The article analyzes the works of Abu Nasir al-Farabi, where he developed his own concept of an ideal device. Particular attention is paid to the problems of humanism and morality, which were considered by the philosopher to be the basis for a person's achievement of happiness.

The question of happiness and moral perfection of man was one of the most important issues for al-Farabi. The embodiment of moral perfection and knowledge, which lead to happiness, is the main idea of al-Farabi's philosophy.

Key words: morality, ethics, ontology, the doctrine of being, society, virtue, happiness, emanation, philosophy.

ЖАСТАРДЫҢ ОТБАСЫЛЫҚ ӨМІРІ: АБАЙ МҰРАСЫ АЯСЫНДА ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ*

¹*Нұрадин Гулхан Болатқызы, ²Жаңабаева Динара Мұхтарқызы*
¹*М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті (Тараз, Қазақстан)*
²*ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты*
(Алматы, Қазақстан)
¹*gnuradin@mail.ru, ²dinara.jan@bk.ru*

¹*Nuradin Gulkhan, ²Zhanabayeva Dinara*
¹*Taraz regional university named after M. H. Dulati (Taraz, Kazakhstan)*
²*Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies*
of the CS MSHE RK (Almaty, Kazakhstan)
¹*gnuradin@mail.ru, ²dinara.jan@bk.ru*

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі Қазақстан жастарының отбасы және отбасылық құндылықтарына Абай мұрасының негізінде талдау жасалған. Отбасы мен қазіргі қоғамның өзара әрекеттесуіне философиялық талдау жасау жеке адам мен қоғам арасындағы тең қарым-қатынасқа жету мағынасы отбасында қалыптасатын қоғамдық санадағы тұрақты құндылық бағдарларды қалыптастырмай елестету мүмкін еместігімен шартталған. Абай өзінің «Адам бол!» ізгілікті формуласын алға тарта отырып, жастар үшін достықтың, некедегі сүйіспеншілік, ар-ұждан мен парыз, батылдық пен адами қарым-қатынастың биік шыңы және т.б. сынды этикалық нормалардың біртұтас жиынтығын әзірледі. Сонымен қатар ғылыми мақалада қазіргі қоғамдағы отбасын құру барысында тиімді қолдануға болатын ойшылдың «Қара сөздерінің» тәрбиелік мәні мен мағыналық ерекшеліктері де көрсетілген.

Түйін сөздер: отбасын құру, Абай мұрасы, жастар, құрылымдық-функционалдық модель, қара сөздер, махаббат, адалдық, білімділік, дүниетаным.

Кіріспе

Осы уақытқа дейін Адам ұғымына тоқталмаған, оған анықтама беруге тырыспаған зерттеуші кемде-кем. Біздің қай-қайсымыздан да сен кімсің деп сұрағанда, мүдірместен «Адаммын» деп жауап береміз! Бірақ Адам деген кім? Дәл осы сұраққа толыққанды жауап алу әрқашан қиын. Сондықтан да әр саланың ғалымдары дәл осы сұрақтың шешімін табуға әрдайым асық. Бәлкім бұл сұрақ адамның жасырын коды болар? Ол да белгісіз.

Адам бойында қайрымдылық, мейрімділік, сабырлық сынды жақсы мінездермен қатар қаталдық, қызғаншақтық, сарандық секілді теріс мінездер де бар. Алайда аталған екі түрлі мінездерді орынды немесе орынсыз қолдану

---

* Мақала АР19677167 «Қоғамның тұтастанған қайта пішімделуі жағдайындағы тұлғаның рухани қалыптасуы мәселелері» гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалған.

арқылы адам өзге адамдар тарапынан «жақсы» не болмаса «жаман» адам атағын иеленеді. Дегенмен де біздің алдымызда қандай да бір оқыс оқиғалар күтіп тұрғанын білмейміз, ал ондай сәттерде адам өз бойындағы жақсы да жаман мінездердің кез келгенін қолдануы мүмкін. Бірқатар адамдар өзін қоршаған ортасына қарай жылдам әрі көп бейімделеді, сол ортадағы адамдардың мінез-құлықтарын көшірмелейді. Сондықтан да бір адамның жақсы болуы бір ортаның жақсы болуына ықпал етеді.

Абай Құнанбайұлының жастарды отбасылық өмірге қалыптастыруға толыққанды мүмкіндігі мол мұрасы бар. Отбасы дегеніміз – ерлі-зайыптылардың бір шаңырақ астында ұл мен қызды тәрбиелеп өсіріп, олардың да отбасы құруына қолдау көрсетуші шағын орта. Отбасының ең негізгі қызметі – көбею, өсу, даму. Отбасы мүшелерінің көбеюі, олардың бір-бірімен жақсы қарым-қатынаста болуы, сол отбасының қуаттылығы мен қалыптатылуының көрсеткіші бола алады. Құрылған отбасылардың қоғамдық жағдаяттарға бейімделгіш, қиыншылықтарға төзімді, өмір сүруге қолайлы болуы үшін отбасы мүшелерінің қарым-қатынастары сыйластық пен құрмет негізінде орнауы қажет. Алайда оны қалыптастыру үшін алдын ала дайындық кезеңі болуы шарт. Жастарды отбасылық өмірге даярлау ісі жекелеген адамдар арқылы жүргізілсе, ол өзінің жемісті нәтижесін бере алмайды, егер аталмыш іс қоғам немесе мемлекет тарапынан қолға алынып, республика бойынша жүргізілетін болса, онда ол сөз жоқ өз нәтижесін беруі мүмкін.

Жастарды отбасылық өмірге дайындау жұмыстарын жүйелеу үшін басты бағдар ретінде халық тәжірибесін және ұлт ұстазына айналған ғұламалар еңбектерін алуға болады. Олардың келелі ой-тұжырымдары мен жеке жазбаларынан құралған мұралары жастарды отбасылық өмірге даярлаудың теориялық-әдіснамалық базасын жасақтай алады. Мұндай мұралар заман өзгеріп, адам өзгерген жаңа санаға ие болса да өз құндылығын жоғалтпайды, керісінше, заманның кемшін тұсын дөп басып, одан құтылу немесе шығу жолдарын анық көрсетіп отырады. Себебі ғұламалар халықтың ойымен ойлайды, көптің пайымын қабылдайды, сол көптің оң бағытта жүруіне ықпал еткісі келеді.

Жалпы отбасы тәрбиесінің отандық ғалымдар тарапынан зерттелуі екі арна арқылы тоғысады. Біріншісі, қазақ халқының этногендік бастауынан бертіңгі арна болса, екіншісі жоғарыдағы аты аталған және аталмаған шетелдік және ресейлік ғалымдар еңбектері арқылы орын алған арна.

Қазақ халқының өзіне тән ерекше отбасы тәрбиесінің қалыптасуына түркі мәдениеті және түркі мәдениетінің қалыптасуына ықпал еткен Ежелгі Шығыс ойшылдары Конфуций, Будда, антиканың Сократ, Платон, Аристотель сынды алыптары болды. Бертін келе отбасын құру, отбасындағы бала тәрбиесінің озық дәстүрлерін Анахарсис, Асан Қайғы, Қорқыт, Әл-Фараби, Ибн Сина, Ж.Баласағұни, М.Х.Дулати, А.Иүгінеки, Қ.А.Ясауи, Абай, Шәкәрім, М.Ж. Көпеев және т.б. ғұламалар еңбектерінен көре аламыз. Жоғарыда аталған және аталмаған алыптардың сара жолын Ш. Уалиханов, Ы. Алтынсарин, А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, Х. Досмұхамедов, М. Әуезов және т.б. қазақтан шыққан зиялылар жалғастырды.

Жоғарыдағы ғалымдар тізбесінің ішіндегі шоқтығы биік, ұлт ұстазына айналған Хакім Абайдың орны ерекше. Зерттеудің негізгі нысаны да осы Абай Құнанбаевтың мұраларына бағытталған. Абай мұралары қазақ халқына өмірлік рухани азық, сапасына сын түспейтін, дәуір өткен сайын ескірудің орнына керісінше, таныған, меңгерген сайын жарқырай түсетін жақұттай қымбат. Сондықтан да болар Елбасы өз сөзінде «Абай – біздің ұлттық ұранымыз болуы керек. Абайды таныту арқылы біз әлемге қазақ халқын танытамыз. Менің балаларыммен ертеңгі ұрпағыма Абайдан артық, Абайдан ұлы, Абайдан киелі ұғым болмауға тиіс» [1] – деп Абайды бар қазақстандыққа үлгі етті. Ақын шығармаларын оқи отырып, біз оның адам жаны мен уақыт талабын жете түсінген дарын иесі болғандығына көз жеткіземіз. Абай өзінің адамгершілік, гуманистік, қоғамдық, эстетикалық ізденістерін бүкіл дүние жүзі мәдениетінің жетістіктерімен ұластырып, өзі де жаңа биік деңгейге көтеріле түсті, сол арқылы бүкіл адамзаттық идеяларға жол тапты [2, 8 б.]. Өзімізді-өзіміз тану үшін, қазақ елінің әлем халықтары арасында өз орны мен рөлін табу үшін Абай сияқты халық арасынан шыққан дана адамдар қажет. Абай Құнанбаев мұраларын бүгінгі күнгі әлемдік әлеуметтік шиеленіскен мәселелердің шешімі ретінде қарастыруға болады. Себебі Абайдың адам туралы ілімі дүниежүзіндегі адамзаттың ортақ проблемасына арналған. Оған Абайдың «Адамзаттың бәрін сүй, бауырым, деп!» – деген өлеңі дәлел бола алады. Академик Ғарифолла Есім өзінің «Ғұлама-Наме» атты ғылыми трилогиясында неге қазақ халқы Абай жолымен жүруі керек? – деп дүйім жұртқа сұрақ қойып, сол сұрағына өзі мынандай жауап айтады: «Хәкім Абай әлемде ешбір ойшыл айта алмаған биік идея ұсынған. Ол «Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп», – деген тамаша ой айтты. Бұл Нью-Йорктегі БҰҰ-ның маңдайшасында ұран етіп жазылатын сөз. Абай адамзаттың бәрін бауырым деп сүймесе, адам баласы адасады, тозады, ақырзаман жақындайды – деген [3, 32 б.].

Зерттеу әдіснамасы

Мақалада жастардың отбасы құру даярлығын қалыптастырудағы А. Құнанбаев мұраларының орны мен рөлін теориялық-әдістемелік тұрғыдан бекіту және оның ұтымдылығын тәжірибе негізінде қорытындылау мақсаты көзделген. Теориялық тұрғыдан А. Құнанбаев мұралары арқылы жастарды отбасылық өмірге даярлаудың теориялық-әдіснамалық негіздері анықталады, эмпирикалық тұрғыдан Абай мұралары арқылы жастарды отбасылық өмірге даярлаудың пре-пост әдісіне негізделген құрылымдық-қызметтік моделі жасалады.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негіздері ретінде ұлт ұстазы Абай Құнанбаевтың мұраларына нақтырақ айтқанда, өлеңдері, қара сөздері, аудармалары, поэмалары, қоғамдық, эстетикалық, философиялық көзқарастары, психологиялық және педагогикалық пікірлері, ақындық тілі мен композиторлық өнерін, жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарын жастардың отбасылық өмірге деген даярлығын қамтамасыз ететін жоғарғы құндылық ретіндегі тәрбие теориясы құрайды.

Жастардың позитивті даму философиясы

Жастық шақ, жас дәурен аса қысқа уақыт. Жастық шақта бала ересектерге, яғни ата-анасына, ата-әжесіне, аға-әпке, тәте-көкелеріне тәуелді, есейген шақта өз-өзіне тәуелді, ал жастық шақ сол балалық және ересек шақтың ортасындағы қауіпті өтпелі кезең. Адам физиологиясына сәйкес жас адам күш жігерге, таусылмас энергияға толы, оған қоса тез қабылдағыш, еліктегіш қасиеттерге де ие, сәйкесінше тез өпелегіш, ашуланшақ. Жастар ересектердің болашаққа апарар үміті, балалардың жетуі тиіс межесі. Жастық шақ – адам өмірінің маңызды кезеңі. Осы бір маңызды кезең әлемдік саясат үшін де, ұлттың болашағы үшін де, мемлекет салиқалығы үшін де аса маңызды. Сол себепті жастарға көңіл бөлудің, олардың әлеуметтік өмірдегі орны мен рөлін айқындауды үш көрсеткіш арқылы бекітуге болады. Олар ұлттық, өңірлік және халықаралық деңгейлердегі жастар саясаты.

1998 жылы 12 тамызда Португалияда жастар министрлерінің дүниежүзілік конференциясында қабылданған «Лиссабон декларациясында» жастар саясаты мен бағдарламалары туралы мәселе көтеріліп жастар саясаты арқылы өсіп келе жатқан ұрпаққа ерекше мән беріліп, назар аударылды. Португалия жастары үніне БҰҰ құлақ түріп, өзінің 52/83 экономикалық және әлеуметтік Кеңесінде қарап, БҰҰ-ның 1997/55 қарарларында Португалия Үкіметінің ұсынысын құптады және жастар ісі жөніндегі министрлердің Дүниежүзілік конференциясын өткізуді жоспаралады. БҰҰ-ның Бас хатшысынан дүниежүзілік конференцияның баяндамасын таратуды сұралды және аталмыш ұйымға мүше барлық мемлекеттер арасында, 1985 жылы Халықаралық Жастар жылының жетістіктерін еске ала отырып, Бас Ассамблеяның 1985 және 1995 жылдардағы жастар ісі жөніндегі арнайы сессиялары жастар мүддесі үшін Дүниежүзілік іс-қимыл бағдарламасын қабылдауға алып келді [4].

Әлемдегі 146 мемлекеттің жастар министрлері мен өкілдері өз Үкіметтеріне ұлттық жастар саясатын әзірлеуді, іске асыруды, одан кейінгі процестерді және қаржыландыруды жоғары саяси деңгейге қоюға уәде берді. Жастар мемлекеттің болашағы ғана емес, оның репродуктивті, потенциалды қабаты. Әлем халықтарының жастарға және мемлекеттік жастар саясатына деген көзқарасының оң бағытта өзгеруі біздің елімізге де өз ықпалын тигізді. Нақтырақ айтқанда, мемлекет басшысының 2008 жылғы 1 шілдедегі № 625 Жарлығымен ҚР Президентінің жанындағы Жастар саясаты жөніндегі кеңесі құрылды және оның дербес құрамы бекітілді [5]. Мемлекет үшін маңыздылығы жоғары мұндай шешім қабылдау астарында жастар мәселесін ұлттық деңгейге дейін көтеру және сол арқылы мемлекет негізін нығайту, болашақ бағдарын айқындау ұсынымдары жатыр.

Елімізде отбасылық өмірге дайындаудағы жастарды психосексуалды дайындау аспектісі мен репродуктивті денсаулықты дамыту мәселесі көп қарастырылмағаны анықталды. Бұл аспектінің болмауы түрлі жағымсыз салдарларға әкеп соғатыны айқындалып отыр: репродуктивті денсаулықтың нашар деңгейі, жыныстық мәдениеттің төмендеуі, ажырасу санының өсуі,

отбасындағы дағдарыстың артуы. Сол себепті кез келген мемлекеттің өзекті мақсаты – елдегі позитивті демографиялық жайды қамтамасыз ету факторы болып табылатын жастардың репродуктивті денсаулығын сақтау [6, 13-14 б.]. Мамандар пікіріне сәйкес жастарды отбасылық өмірге дайындау, бұзылған тағдырлар мен жетім балалар, психологиялық күйзеліс пен әлеуметтік теңсіздік сынды толып жатқан проблемалардың алдын ала алады. Жеке отбасын құрып, оны сақтай алмаған жастар көбіне қоғамның ең осал және қолайсыз топтарының бірін құрайды. Көптеген жастармен салыстырғанда, олар білім алуға, жұмысқа, тұрғын үйге және басқа да даму және өтпелі кезең мүмкіндіктеріне қол жеткізуде ерекше қиындықтарға тап болады.

Отбасын құрушы жастар физикалық және эмоционалды түрде күресуге және тиімді әлеуметтік қатынастарды қалыптастыруға мүмкіндік беретін практикалық, эмоционалды және тұлғааралық өмірлік дағдыларды дамытулары қажет. Егер олар оны жасай алмаса онда арнайы мамандар көмектескені дұрыс. Қалыпты отбасын дұрыс жоспарлауға көмектесетін, «жақсы күйеу» мен «жақсы әйел» дағдыларын қалыптастыратын және ерлі-зайыптылардың ортақ міндеттерін атқара алатын жұптарды алдын-ала дайындайтын мамандар мен отбасын құруға ниетті жастарды бір-бірімен кездестіру, дайындау жұмыстарын ұйымдастыру және жүргізуге мемлекет құлықты болуы шарт. Бүгінгі таңда еліміздегі отбасын құруға ниетті жастарды отбасылық өмірге даярлау қызметін ата-аналар мен кеңейтілген отбасы мүшелері атқаруда. Сәйкесінше, өз қызметін толықтай атқарып жастардың қалыпты отбасын құруға көмектесіп, қолдау білдіріп жүрген немесе керісінше, бұл қызметті атқара алмауы мүмкін. Көп жағдайда отбасын құруға ниетті жастар ересектер тарапынан қамқорлық пен қолдауды қажет етпей, көмекке мұқтаж екендіктерін мойындамауы мүмкін, кей жағдайларда керісінше, психологиялық көмекке мұқтаждықтарын мойындағанымен, тіпті зәру екендігін білдіргенімен сырттан қолжетімді көмек ала алмауы ықтимал.

Осы себептен де әр қазақ, әр қазақстандық үшін жақсы таныс, мұралары қолжетімді, ұлт ұстазы Хәкім Абайдың «адам болу», «толық адам болу», «адамзатты сүю» идеялары арқылы жастарды отбасылық өмірге даярлау қажеттілігі алға тартылып отыр. Онда Абай мұраларының басты бағыты адамгершілік, адами құндылық мәселелері талқыланып, жастарды отбасылық өмірге дайындауға қарай бейімделеді.

Жастарды отбасылық өмірге қалыптастырудағы және бала тәрбиесі турасындағы Абай қара сөздерінің философиялық тұғырлары

Ұлт ұстазы, А.Байтұрсынов айтқандай «қазақтың бас ақыны» Абай Құнанбаев өзінің топтастырылған 45 сөздер жинағына «қара сөз» деген атау берді. «Қара» сөзі қазақ үшін бірнеше екі ұдайлы мағынаға ие. Абайдың қара сөзіндегі «қара» сөзі «негізгі» деген мағынаны беріп отыр. Демек, Абай мұраларының өзегі де осы 45 қара сөз ішінде деп ұғынуға негіз бар.

«Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық – әурешілікті

көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық; қылып жүрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал, енді қалған өмірімізді қайтіп, не қылып өткіземіз? Соны таба алмай өзім де қайранмын» [7, 3 б.], – дейді *1-ші қара сөзінде* Абай. Жаратылыстың әділдігі сондай адамның ұлтына, дініне, статусына т.б. ерекшеліктеріне қарамастан барлығы бірдей физиологиялық даму көрсеткішіне ие.

Жастық шақта жастарды қателіктерге ұрындыратындардың бірі ересектің ақылын тыңдамау, «өзім білемін» деген салып езеуреп, ешкімді тыңдамау. Бұл турасында Абай *7-ші қара сөзінде* былай деп жазады: «Жан бізді жас күнімізде билеп жүр екен. Ержеткен соң, күш енген соң, оған билетпедік. Жанды тәнге бас ұрғыздық, ешнәрсеге көңілменен қарамадық, көзбен де жақсы қарамадық, көңіл айтып тұрса, сенбедік. Көзбен көрген нәрсенің де сыртын көргенге-ақ тойдық. Сырын қалай болады деп көңілге салмадық, оны білмеген кісінің несі кетіпті дейміз. Біреу кеткенін айтса да, ұқпаймыз. Біреу ақыл айтса: «Ой, тәңірі-ай, кімнен кім артық дейсің!» – дейміз, артығын білмейміз, айтып тұрса ұқпаймыз. Көкіректе сәуле жоқ, көңілде сенім жоқ. Құр көзбенен көрген біздің хайуан малдан неміз артық? Қайта, бала күнімізде жақсы екенбіз. Білсек те, білмесек те, білсек екен деген адамның баласы екенбіз. Енді осы күнде хайуаннан да жаманбыз. Хайуан білмейді, білемін деп таласпайды. Біз түк білмейміз, біз де білеміз деп надандығымызды білімділікке бермей таласқанда, өлер-тірілерімізді білмей, күре тамырымызды адырайтып кетеміз» [9]. Жастарды отбасылық өмірге алдынала дайындау дегеніміздің өзі отбасы құрған, тәжірибесі бар ересектердің ақыл-кеңесін алу, өмірлік тәжірибесін үйренуден басталады, алайда жастық амбиция мен максимализм бұл қағидаға қарсы. Абай сол жастықтың кейіпін хайуанға теңеп тұр.

Жалпы адамзат бақыттың да, өмірдің мәнінің де білімнің қолында екенін түсінді. Сондықтан да болар әрбір ата-ана өз баласының терең білім алғанын қалайды және сол қалауын өтеуге тырысып бағады. Баласының біліміне қаражат жұмсаған соң, одан нәтиже күтеді. Кейде ата-ана күткені мен баланың қабілеті сәйкес келмейді. Бұл турасында ұлт ұстазы Абай өзінің *38-ші қара сөзінде* «Ғылым-білімді әуелі бастан бала өзі ізденіп таппайды. Басында зорлықпенен яки алдауменен үйір қылу керек, үйрене келе өзі іздегендей болғанша. Қашан бір бала ғылым, білімді махаббатпенен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады. Сонан соң ғана Алла тағаланы танымақтық, өзін танымақтық, дүниені танымақтық, өз адамдығын бұзбай ғана жәліб мәнфағат дәфғы мұзарратларны айырмақтық секілді ғылым-білімді үйренсе, білер деп үміт қылмаққа болады. Болмаса жоқ, ең болмаса шала. Оның үшін көбінесе балаларды жасында ата-аналары қиянатшылыққа салындырып алады, соңынан моллаға берген болады, я ол балалары өздері барған болады – ешбір бәһра болмайды» [7, 96 б.]. Мән бере қарасақ, Абай аталмыш қара сөзінде бүгінгі күнгі философиялық антропологияның басты бағыты «өзін-өзі» тану мәселесін көтеріліп отыр. Абайша айтсақ, адам өзін-өзі таныса, ол жаратқан Алласын да, өзі үшін жаратылған дүниені де танып, адамдық балансын бұзбайды. Балалардың өзін-өзі тану мәселесінің білім беру саласына енгеніне көп уақыт болған жоқ, бірақ Абай оған ден қойған. Бастауыш сынып оқушыларының «өзін-өзі тану» пәнін оқығанан кейінгі өзгерістерін байқаған ресейлік зерттеуші-ғалым Е.А. Сорокумова бы-

лай дейді: «Бұрын бастауыш сынып оқушысының өзін-өзі тану психологиясына қатысты сұрақтар арнайы психологиялық зерттеу тақырыбы болған жоқ. Бүгінгі бастауыш сынып оқушысы 60-80-ші жылдардағы құрдастарынан айтарлықтай хабардарлықпен және әлеуметтенуімен дараланудың әртүрлі тәсілдерімен ерекшеленеді. Педагогикалық тәжірибе көрсеткендей, қазіргі заманғы бастауыш сынып оқушысы, сәл әріректегі бастауыш сынып оқушысына қарағанда Мен осы көп қырлы әлемдегі «олардың» арасындамын деп ойлай алады, сонымен бірге, жаңа білім арналарын ашуға, ынтымақтасуға, түсіністікпен қарауға, басқа адамдармен қарым-қатынастың жаңа формаларын қабылдауға қабілетті [11, 8 б.].

Абай көзқарасымен қарасақ, ата-ананың міндеті баланы бағыттау, бірақ мәжбүрлеу емес, егер де ата-ана балаға мәжбүрлеп білім берсе, ол бәһра, яғни, құр әурешілік, пайдасыз уақыт пен қаржы деген тұжырымға саяды. Қазіргі таңда білім беру саласының табысы мұнай саласының табысымен бара бар. Кез келген ел экономикасының бәсекеге қабілеттілігі, ең алдымен, оның адами ресурстарының даму деңгейіне, ал ол білім беру жүйесімен тікелей байланысты. Бұл «адами капиталды» құратын білім, ол елдің экономикалық әлеуетін шешуші дәрежеде анықтайды, сондықтан оның экономикалық өсуінің қайнар көзі болып табылады. ЭЫДҰ-ның Орталық Азия елдері экономикаларының бәсекеге қабілеттілігіне арналған баяндамасында адами капиталды дамыту өңірдің инвестициялық тартымдылығын арттырудағы басты басым міндет ретінде белгіленеді. Бұл міндетті шешу үшін білікті кадрларды даярлаудағы бар олқылықтарды, атап айтқанда білім беру құрылымының қазіргі заманғы еңбек нарығының талаптарына сәйкессіздігін жою ұсынылады [12]. Демек, даму кезеңдеріне өрлеген сайын адам санасы да жаңғырады, сәйкесінше, кешегі ата-анадан, бүгінгі ата-ана басымдылыққа ие. Абай осындай жағдаятты алдынала болжағандай, *39-шы қара сөзін* былай бастайды: «Рас, бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан білімі, күтімі, сыпайылығы, тазалығы төмен болған» [7, 42 б.]. Абайдың бұл жазбасынан бері бір жарым ғасыр уақыт өтті. Бірақ, әр өмір аядамасына тоқтап артымызға қараған сайын өзімізді олардан жоғары сезінеміз, мүмкіндігіміздің артқанын сеземіз, бірақ проблемалар азаю орнына көбейіп жатқанын да мойындаймыз.

Абай *39-шы қара сөзін* былай жалғайды: «Бірақ бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екен. Ендігі жұрт ата-бабаларымыздың мінді ісін бір-бірлеп тастап келеміз, әлгі екі ғана тәуір ісін біржола жоғалтып алдық. Осы күнгілер өзге мінезге осы өрмелеп ілгері бара жатқанына қарай сол аталарымыздың екі ғана тәуір мінезін жоғалтпай тұрсақ, біз де ел қатарына кірер едік. Сол екі мінез жоқ болған соң, әлгі үйренген өнеріміздің бәрі де адамшылыққа ұқсамайды, шайтандыққа тартып барады. Жұрттықтан кетіп бара жатқанымыздың бір үлкен себебі сол көрінеді» [7, 129 б.]. Қазіргі таңда әлемдегі, сәйкесінше сол әлемнің бір бөлшегі ретіндегі қазақстандық ашық қоғамдағы болып жатқан жақсылы-жаманды оқиғаларды таратудың құралдары көп. Әсіресе, келеңсіз жағдайлардың таралу ауқымы кең, қарқыны қатты, сәйкесінше, халық арасында заман өзгерді, адам сапасы тым төмен, Абайша айтқанда, адамшылықтан гөрі шайтандыққа бой ұрып барамыз. Абай ағамыздың алысты көріп, парқын болжауы, енді айқындалғандай. Ары қарай Абай өзінің *40-шы қара сөзінде* жиырмадан астам сұрақ қояды. Соның бірі мынау: «Қай қазақты көрсем де, баласы жасырақ болса,

оның басынан пәрмәне болып жүріп, ержеткен соң суық тартатұғыны қалай?» [9]. Абайдың бұл сөздерінің ішіндегі бейтанысы «пәрмәне» сөзі. Филолог-ғалым Рымғали Нұрғалидің «Мақалалар, сөздіктер және биобиблиографиялық көрсеткіш» кітабының 8 томында «Пәрмәне (парсы сөзі) – бұйрық, өмір, жарлық, жан пида қылу; ақын мәпелеу деген мағынада қолданған» [13, 88 б.] деп Абайдың осы *40-шы қара сөзін* негізге ала отырып тұщымды түсініктеме берген. Шынтауайтына келгенде, дәл осы проблема қазіргі күні де аса өзекті. «Балаңды бес жасына дейін патшандай күт, бес жастан он бес жасқа дейін құлындай жұмса, он бес жастан әрі досыңдай сырлас» деген халық қағидасы қасанданып, жас кездерінде өбектеп жүрген балаларына есейгенде сөзі өтпей, тілдесе алмай отыру фактілері бар.

«Адам ұғылы екі нәрседен: бірі – тән, бірі – жан. Ол екеуінің орталарында болған нәрселердің қайсысы жибили, қайсысы кәсиби – оны білмек керек. Ішсем, жесем демектің басы – жибили, ұйықтамақ та соған ұқсайды. Аз ба, көп пе, білсем екен, көрсем екен деген арзу, бұлардың да басы – жибили. Ақыл, ғылым – бұлар – кәсиби. Көзбенен көріп, құлақпен естіп, қолмен ұстап, тілмен татып, мұрынмен иіскеп, тыстағы дүниеден хабар алады» [9] деген *43-ші қара сөзіндегі* «Жибили» сөзі де араб, парсы тілдерінен алғанда «таби-ғи», «тумысынан», «жаратылысынан», «қалыпты жағдай» деген мағыналарға ие. Абай айтатын жибили қуаты жан қуатына сәйкес келеді. Адам баласы жас кезінде әлсіз, талапсыз болғанымен, адам есейген сайын ол да арта береді. Ол қуаттың ескерусіз қалып тежелгенінен Абай қатты алаңдайды. Оны кішкене болса да сақтап қалып, уақыт келе дамытуға әбден болатынына кеңес береді. Жас жеткіншек өсе келе құлқынның құлы болып ішіп-жеумен ғана өмір сүрмеу керек, жан қуатын үнемі дамытып отыру керектігін ұлы ақын баса айтады [14]. Отбасының ішінде екінші отбасы дүниеге келуге қам жасап жатқан тұста, ересек отбасы мүшелерінің үлгі ретінде қызмет етуі аса маңызды. Абай айтқандай, адамның өмірге келу миссиясы табиғи қажеттіліктерді өтеуден тұрмайды, оның екінші, яғни кәсіби деңгейіне зер салу керек. Жан-жағымызға қарасақ, барлық тірі жандылар жыбырлап табиғи қажеттіліктерін өтеп жүр. Құс екеш құс та тұмсығымен шөп тасып ұя салып, балапандарын бағып қанаттандырады. Біз тек ішіп-жем, бала тууды ойласақ, онда жан-жағымыздағы жан-жануарлардан несіміз артық. Сол себепті, жастарды отбасылық өмірге дайындаудағы негізгі құндылықтарды айқындау қажет. Жастардың бас құрап отау құруына да ең негізгі себеп – махаббат. Болмаса әрбір ер жігіт күнделікті өмірінде қанша қыз баланы кездестіреді, бірақ соның біреуіне ғана көңілі ауады, ғашық болады. Бір адамның келесі бір адамды таңдау әрекетінің түрткісі болған ұнату, дами, ұлғая келе махаббатқа айналады. Сондықтан да Абайдың қара сөздері жастарды отбасылық өмірге қалыптастырудағы философиялық негіздің теориялық-әдіснамалық тұғыры болары анық.

Абай мұралары арқылы отбасын құру дайындығының құрылымдық-қызметтік моделі

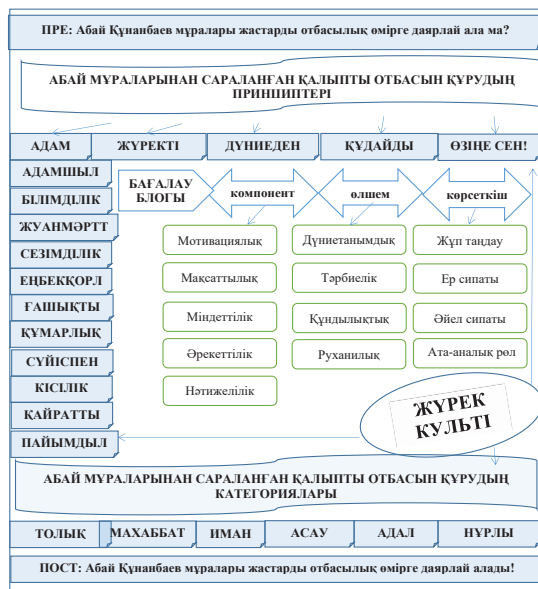
Кез келген философиялық құбылыс пен философиялық нысан құрылымдық-қызметтік жүйелілікті қажет етеді. Көптеген ғалымдар құрылымдық-

функционалды жүйені дамыта келе отбасылық құндылықтарды қалыптастыру процесінің педагогикалық моделін, яғни үлгісін береді, өйткені бұл әдіс қазіргі заманғы педагогика ғылымында күрделі көпқырлы объект-тілерді, үдерістер мен құбылыстарды зерттеу үшін кеңінен қолданылады.

Абай мұралары арнайы жастарға және олардың отбасын құру даярлығына арналған бағыттағы жұмыс емес болса да масштабты, биік ойлау тұрғысында екенін ескере отырып, оны зерттеу нысанына ыңғайлай отырып жүйелеу қажеттілігі туындады, модельді құруға жүйелік-құрылымдық және құрылымдық-қызметтік тұрғыдан келу мәселесін кешенді түрде шешу көзделді. Өйткені, 14 пен 29 жас аралығын құрайтын жастардың Абайдың терең ойларын түсінуі, аса ауқымды мұраларын игеруі қиын, тіпті мүмкін емес, сондықтан да біз ұсынып отырған құрылымдық-қызметтік модель зерттеу жұмысының жалпы-ғылыми ұстанымдарының бірі ретінде жастарды отбасылық өмірге дайындау жүйесінің тұтастығын, оның құрамдас бөліктерінің өзара әрекеттестігін көрсетеді.

Ұсынылып отырған модельде әрбір жас, яғни индивид пен олардың құруға ниетті отбасы, яғни әлеуметтік топ іс-әрекетіне материалдық, психологиялық, экономикалық, әлеуметтік, саяси және рухани жағдайлардың барлық элементтері ескерілді. Сондықтан да оның әлеуметтік орта маңызыдылығы басым бола алады. Дәл осы әлеуметтік орта арқылы жастар қоғамдық қарым-қатынастарға түседі және тұрақты байланыста бола алады.

Ұсынылып отырған модель арқылы Абайдың отбасын құруға ниетті жастарға бағытталған ақыл-кеңесін ұғынуға және оқу мен оқыту процесінде қолданысқа жарамды. Модель «пре-пост» әдісіне негізделген. (1-сурет)

Сурет – 1. Абай мұраларын меңгерген жастардың қалыпты отбасын құру дайындығының құрылымдық-қызметтік моделі

Ұсынылған модельде «пре», яғни бастапқы сауал «Абай Құнанбаев мұралары жастарды отбасылық өмірге даярлай ала ма?» деген сұрақтан басталады. «Препост» әдісі оқытушылық қызметте жиі қолданылады. Әдетте, белгілі бір тақырып бойынша теориялық лекция тыңдар алдында және тыңдағаннан кейін студенттің аталмыш тақырып аясындағы мәселелерді ұғынғанын анықтауға мүмкіндік береді. Студенттер белгілі бір дәрежеде анализ жасап үйренеді және әдісті қысқа мерзімге немесе үнемі пайдалану арқылы оқытушы оның нәтижесін лезде көре алады. Ұсынылған модельдің де көздеп отырған мақсаты отбасын құруға ниетті жастардың зерттеу нәтижесін лезде көре алуы, ұғынуы.

Ары қарай пресұраққа жауап іздеу мақсаты жүзеге асады. Модельде Абай мұраларынан сараланған қалыпты отбасын құрудың «Адам бол!», «Жүректі тазарт!», «Дүниеден суын!», «Кұдайды таны!», «Өзіңе сен!» деген бес принцип ұсынылады. Таңдалынған аталмыш принциптер зерттеу нысаны болып отырған жастарға жақсы өмір жолын нұсқаушы принциптер бола алады. Одан кейін модельдің оң жағында жастардың болмысы мен өмір сүру стильдеріне жақын келетін 11 адамдық қасиеттер, яғни мағыналық ұғымдар тізілген. Олар «Адамшылық», «Білімділік», «Жуанмәрттілік», «Сезімділік», «Еңбекқорлық», «Ғашықтық», «Құмарлық», «Сүйіспеншілік», «Кісілік», «Қайраттылық» және «Пайымдылық».

Ары қарай Абай мұраларынан сараланған қалыпты отбасын құрудың «Толық адам», «Махаббат», «Иман», «Асау жүрек», «Адал еңбек», «Нұрлы ақыл» атты 6 категориямен жалғасады. Барлық аталғандар «Жүрек культімен» тоғысады. Ал модуль ортасында осы берілгендердің барлығы бағалау блогымен бекітіледі. Бағалау блогы компонент, өлшем және көрсеткіш деп үшке бөлінген. Компонентке Абай мұраларының жастарды отбасылық өмірге даярларудың мотивациялық, мақсаттылық, міндеттілік, әрекеттілік және нәтижелілік бағытындағы бес құрамдас бөліктері жатады. Зерттеу жұмысымен жіті танысқан отбасын құруға ниетті әрбір жас осы бес компонентті қабылдай алады. Қалыпты отбасын құруға ұмтылысы бар жастар Абай мұраларын зерделей отырып, 4 өлшем арқыры өздерінің дүниетанымдары мен дүниеге көзқарастарын пайымдай алады. Дүниетанымдық, тәрбиелік, құндылықтық және руханилық өлшемдер болашақ ерлі-зайыптылардың отбасы құру мүмкіндігін айқындай алады. Ең соңғы бағалау блогына «көрсеткіш» жатады. Берілген «жұп таңдау», «ер сипаты» мен «әйел сипаты» және жоғарыда аталғандардың қосындысы болған «ата-ана рөлі». Модельдің соңы «Абай Құнанбаев мұралары жастарды отбасылық өмірге даярлай алады» деген посттұжырыммен аяқталады.

Қорытынды

Абай мұраларын меңгерген әрбір жас философиялық антропология мен философиялық негіздерді, яғни адамның қандай болуы керек екендігін түсінуі тиіс. Егер Абай мұрасының орны мен рөлі жастар бойындағы қалыпты отбасын құруға дайындығын қалыптастыру үшін теориялық-әдіснамалық негізде айқындалып, оның философиялық антропологиясының мәні нақтыланса,

сондай-ақ жалпыға бірдей қолдануға ыңғайлы тиімділігі жоғары құрылымдық-функционалдық модель жасалып, және қазақстандық жастардың «жақсы әке» және «жақсы ана» ретінде қалыптасуына ықпал ететін әдістеме әзірленсе, онда жастардың қалыпты отбасын құруға және сақтауға деген ұмтылысы күшейіп, ажырасу, отбасының ыдырауы проблемаларының көрсеткіші төмендеп, салауатты қоғамның талаптарына сай болу үрдісі еселене түсуі мүмкін.

1995 жылы қазақтың Бас ақыны Абай Құнанбайұлының 150 жылдық мерейтойы ЮНЕСКО шеңберінде өтті. ЮНЕСКО-ның шешімі бойынша 1995 жыл – Абай жылы деп аталды. Арада 25 жыл өткен соң 2020 жылы Абай Құнанбайұлының 175 жылдық мерейтойыда ЮНЕСКО-ның қолдауымен өткізіліп, керемет дәстүр өз жалғасын тапты. Осы іс-шараға орай ел президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» [15] және «Абай – рухани реформатор» [16] атты мақалаларын көпшілік назарына ұсынды. Онда Абай ұлттық болмыстың үлгісі, әлемдік мәдениеттің тұлғасы, мемлекет мүддесін қорғаушы ойшыл, қазақ халқын танытудың айқын жолы ретінде дәріптеп Абайдың халық танымы ішіндегі орнын жоғары бағалады.

Мақала мақсаты жастардың жар таңдауда, отбасын құруда, еңбек етуде және бала бағуда Абай мұраларын қағидат етуге болатындықтарына көз жеткіз-діру. Абай мұралары халық арасында, әсіресе жастар арасында әлі де болса өз деңгейінде түсіндірілмейді. Отбасын құруға ниетті жастар Абай мұраларын ақыл-кеңес ретінде негіз етуге дайын еместігін, ол үшін Абайды оқып, таңырқау, оқу, түсіну, пайымдау, ұғыну, көңілге тоқу және кәдеге жарату қажет.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Абайдың хәкімдік дүниетанымы. 24.04.2020. [Электрондық ресурс] URL: <https://adurna.kz/> (Қаралған күні 12.06.2023)
- 2 Ахметов З. Абай туралы бірер сөз. Абай Құнанбайұлы. Өлеңдер, поэмалар, аудармалар, қара сөздер / Құрастырған. Г. Бельгер. – Алматы: Мектеп, 2007. – 248 б.
- 3 Есім Ғарифолла. Ғұлама-наме. Ғылыми трилогия. – Нұр-Сұлтан: Хас-Сақ баспасы, 2019. – 640 б.
- 4 Lisbon Declaration on Youth Policies and Programmes Lisbon, Portugal, 12 August 1998. [Electronic source] URL: <https://www.lisboa21.gov.pt/up/> (Қаралған күні 22.05.2023)
- 5 Жастар саясаты жөніндегі кеңес. [Электрондық ресурс] URL: <https://www.akorda.kz/> (Қаралған күні 12.04.2023).
- 6 Ойшыбаев К.Б., Кайдарова А.С., Мухамбеткалиева Г.М. Жастарды отбасылық өмірге дайындау әдістемелік құралы. – Нұр-Сұлтан, 2019. – 67 б.
- 7 Абай. Өлеңдер, поэмалар, аудармалар, қара сөздер. – Алматы: Мектеп, 2007. – 248 б.
- 8 Мұхамедханов Қ. Абайдың ақын шәкірттері. – Алматы: РГЖИ «Дәуір», 1993. – 224 б.
- 9 Абайдың қара сөздері. Абай мұрасы. «Abai KZ» ақпараттық порталы. 8 Мамыр, 2009 ж. [Электрондық ресурс] URL: <https://abai.kz/post/6>. (Қаралған күні 22.05.2023)
- 10 Шангреева А.Ж. «Мәңгілік ел» ұлттық идеясы контекстінде қазақстанда мектепке дейінгі білім берудің тарихы мен дамудың замануи үрдістері // «Қазақстанда мектепке дейінгі білім берудің ғасырлық тарихи шежіресі» республикалық педагогикалық оқулары жинағы. – Астана, 2017. – 424 б.
- 11 Сорокоумова Е.А. Психология самопознания детей младшего школьного возраста. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора психологических наук. Самара,

2012, 312 с. [Электронный ресурс] URL: <http://www.dslib.net/psixologia-vozrasta/psihologija-samopoznaniya-detej-mladshego-shkolnogo-vozrasta.html> [Қаралған күні: 20.06.2023].

12 Central Asia: competitiveness outlook. OECD report. World Economic Forum, 2011. [Electronic source] URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GCR_Report_2011-12.pdf [Қаралған күні: 20.06.2023].

13 Нұрғали Р. Шығармалар. Т.8. Мақалалар, сөздіктер және библиографиялық көрсеткіш. – Астана: Фолиант, 2013. – 320 б.

14 Оразалиев С. Абай айтқан – жибили. Қазақ әдебиеті. 02.12.2016. [Электрондық ресурс] URL: <https://qazaqadebieti.kz/8743/abaj-ajt-an-zhibili>. [Қаралған күні: 20.06.2023]

15 Тоқаев Қ.К. «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан». 08.01.2020. [Электрондық ресурс] URL: <https://www.akorda.kz/kz> [Қаралған күні: 20.06.2023].

16 Тоқаев Қ.К. «Абай – рухани реформатор». 10.08.2020. [Электрондық ресурс] URL: <https://abai.kz/> [Қаралған күні: 20.06.2023].

Transliteration

1 Abajдың hәkimdik дүниетанымы [Abai's Ruling Worldview]. 24.04.2020. [Jelektronдық resurs] URL: <https://adyrna.kz/> (Қаралған күні 12.06.2023)

2 Ahmetov Z. Abaj turaly birer söz [A Few Words About Abai]. Abaj Құнбақылы. Өлеңдер, ројемалар, audarmalar, қара сөздер / Құрастырған. G. Bel'ger. – Almaty: Mektep, 2007. – 248 б.

3 Esim Farifolla. Ғылама-name. Fylymi trilogyja [Scholar. Scientific Trilogy]. – Нұр-Сұлтан: Has-Сақ баспасы, 2019. – 640 б.

4 Lisbon Declaration on Youth Policies and Programmes Lisbon, Portugal, 12 August 1998. [Electronic source] URL: <https://www.lisboa21.gov.pt/up/> (Қаралған күні 22.05.2023)

5 Zhastar sajasaty zhөnindegi кеңес [Council on Youth Policy]. [Jelektronдық resurs] URL: <https://www.akorda.kz/> (Қаралған күні 12.04.2023).

6 Ojshybaev K.B., Kajdarova A.S., Muhambetkalieva G.M. Zhastardy otbasylyk өmirge dajyndau әdistemelik құралы [Methodological Tool For Preparing Young People for Family Life]. – Нұр-Сұлтан, 2019. – 67 б.

7 Abaj. Өлеңдер, ројемалар, audarmalar, қара сөздер [Poems, Poems, Translations, Black Words]. – Almaty: Mektep, 2007. – 248 б.

8 Mұhamedhanov K. Abajдың ақын шөkirterі [Abai's Poet Students]. – Almaty: RGZhI «Dәuir», 1993. – 224 б.

9 Abajдың қара сөzдері. Abaj мұрасы [Abai's Black Words. Abai's Legacy]. «Abai KZ» ақпараттық portaly. 8 Мамыр, 2009 zh. [Jelektronдық resurs] URL: <https://abai.kz/post/6>. (Қаралған күні 22.05.2023)

10 Shangreeva A.Zh. «Mәңgilik el» ұлттық idejasy kontekstinde қазақстанда мектепке dejingi bilim berудың tarihy men damудың zamanуi үrdisteri [History of Preschool Education in Kazakhstan in the Context of the National Idea of "Eternal country" and Modern Trends of Development] // «Қазақстанда мектепке dejingi bilim berудың ғасырлық tarihi shezhiresi» respublikalyқ pedagogikalyқ оқулары zhinary. – Astana, 2017. – 424 б.

11 Sorokoumova E.A. Psihologija samopoznaniya detej mladshego shkol'nogo vozrasta [Psychology of Self-Knowledge of Children of Primary School Age]. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni doktora psihologicheskikh nauk. Samara, 2012, 312 s. [Jelektronnyj resurs] URL: <http://www.dslib.net/psixologia-vozrasta/psihologija-samopoznaniya-detej-mladshego-shkolnogo-vozrasta.html> [Қаралған күні: 20.06.2023].

12 Central Asia: competitiveness outlook. OECD report. World Economic Forum, 2011. [Electronic source] URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GCR_Report_2011-12.pdf [Қаралған күні: 20.06.2023].

13 Нұрғали Р. Шығармалар. Т.8. Мақалалар, сөздіктер және библиографиялық көрсеткіш [Articles, Dictionaries and Biobibliographic Index]. – Астана: Фолиант, 2013. – 320 б.

14 Orazaliev S. Abaj ajtқан – zhibili [Abai Said - it was Killed]. Қазақ әдебиеті. 02.12.2016. [Jelektronдық resurs] URL: <https://qazaqadebiety.kz/8743/abaj-ajt-an-zhibili>. [Қаралған күні: 20.06.2023]

15 Тоқаев Қ.К. «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» ["Abai and Kazakhstan in the 21st Century"]. 08.01.2020. [Jelektronдық resurs] URL: <https://www.akorda.kz/kz> [Қаралған күні: 20.06.2023].

16 Тоқаев Қ.К. «Абай – рухани реформатор» ["Abai is a Spiritual Reformer"]. 10.08.2020. [Jelektronдық resurs] URL: <https://abai.kz/> [Қаралған күні: 20.06.2023].

Нұрадин Г.Б., Жаңабаева Д.М.

Семейная жизнь молодежи: философский анализ в контексте наследия Абая

Аннотация. В данной статье представлен анализ семьи и семейных ценностей современной молодежи Казахстана в контексте наследия Абая. Философский анализ взаимодействия семьи и современного общества обусловлена также и тем, что достижение сбалансированных взаимоотношений личности и общества немислимо без формирования в общественном сознании устойчивых ценностных ориентаций, смысловое ядро которых закладывается в семье. Абай, выдвигая свою нравственную формулу «Адам бол!», разработал для молодёжи целый кодекс этических норм дружбы и товарищества, любви в супружестве, долга и совести, мужества и красоты человеческих отношений и т.д. Также в научной статье показаны воспитательные значения и смысловые особенности «Слов назидания», которые можно использовать в процессе формирования семьи в современном обществе.

Ключевые слова: создание семьи, наследие Абая, молодежь, структурно-функциональная модель, слова назидания, любовь, верность, образованность, мировоззрение.

Nuradin G., Zhanabayeva D.

Family Life of Youth: a Philosophical Analysis in the Context of Abai's Legacy

Abstract. This article provides an analysis of the family and family values of the modern youth of Kazakhstan in the context of Abai's legacy. The philosophical analysis of the interaction between the family and modern society is also due to the fact that achieving a balanced relationship between the individual and society is unthinkable without the formation of stable value orientations in the public consciousness, the semantic core of which is laid in the family. Abai, putting forward his moral formula «Adam Bol!», developed for young people a whole code of ethical norms of friendship and camaraderie, love in marriage, duty and conscience, courage and beauty of human relations, etc. The article also shows the educational meanings and semantic features of the thinker's «words of edification» in the context of creating a family in modern society.

Key words: creation of a family, Abai's legacy, youth, structural and functional model, words of edification, love, loyalty, education, worldview.

ТІЛ ИГЕРУДЕГІ ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТ*

Өмірбекова Әлия Өмірбекқызы*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті**(Алматы, Қазақстан)**aliaomirbek@mail.ru***Omirebekova Aliya***Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)**aliaomirbek@mail.ru*

ЖАҒАНДЫҚ ҚАТЕРЛЕР МЕН ҰЛТ МҮДДЕСІ

Аңдатпа. Соңғы жылдары қазақ тілін үйренуге деген қызығушылық пен сұраныс арта бастады. Көпшілік іскерлік және күнделікті сөйлесуде қазақ тілін қолдануда. Елдің танымалдығы мен туристік тартымдылығы да артты. Бұл үрдіске ықпал еткен бірқатар себептер бар. Қазақ тілін үйренуге деген сұраныстың артуына байланысты мазмұны жақсы, сапасы жоғары оқу бағдарламалары мен көмекші құралдарға деген қажеттілік туындады. Тілдік білім беру үлгілерінде мәдениет дәстүрлі түрде елеулі орын алды. Заманауи үлгілерде мәдениеттің функционалдық аспектілеріне, әсіресе оның қарым-қатынасты қамтамасыз ету немесе қарым-қатынасты шектеу рөліне көбірек көңіл бөлінуде. Қазақстанға келгісі келушілер саны арта береді деп болжауға болады. Көптеген шетелдік қонақтар Қазақстанның мәдениетімен жақсырақ танысып, қазақша сөйлеуге ынталы екендігі байқалады. Бірақ қажетті қордың болмауына байланысты көбісі олай істей алмайды немесе оны жүзеге асыру өте қиын. Мақалада «Заманауи ақпараттық технологияларды қолдана отырып, қазақ мәдениеті мен тілін үйренуге арналған, ағылшын тілді аудиторияға бағдарланған оқу-әдістемелік құралдарды әзірлеу» тақырыбы бойынша ғылыми-зерттеу жобасы аясында 2021 жылдан бастап қазақ тілін оқуға арналған ағылшын тіліндегі материалдарды әзірлеу және жетілдіруге ықпал ететін және ағылшын тілін білетін шетелдіктер үшін де, Қазақстан Республикасының азаматтары үшін де қазақ тілін үйренуге жақсы жағдай жасауға тырысып, атқарылған бірқатар жұмыстар сарапталады. Жоба аясында жасалған жұмысқа қатысты зерттеу барысы баяндалады.

Түйін сөздер: тіл, мәдениет, ұлттық мәдениет, мәдени сұхбат, шет тілі, тіл игеру, қарым-қатынас.

Kipicne

Тіл қоршаған әлемді тану мен игерудегі, сонымен қатар, адамдар арасындағы қарым-қатынастағы негізгі құрал. Тіл өзге мәдениетпен танысуға да мүмкіндік береді. Халықтардың белсенді қозғалысы, халықаралық ынтымақтастық пен адамдар арасындағы байланыстардың кеңеюі, дүниежүзілік қоғамдастық

* Бұл зерттеу ҚР ҒЖБМ ҒК-нің қаржыландыруымен № AP09058073 «Заманауи ақпараттық технологияларды қолдана отырып, қазақ мәдениеті мен тілін үйренуге арналған, ағылшын тілді аудиторияға бағдарланған оқу-әдістемелік құралдарды әзірлеу» атты гранттық қаржыны аясында әзірленді.

өмірінің әртүрлі салаларындағы үдерістердің жаһан-дануы мен интеграциялануынан тұратын геосаяси қайта құрулар жағдайында мәдениетаралық қатынастарды қарқынды дамыту қажеттілігі туындады.

Қазіргі уақытта тілдер мен мәдениеттердің әртүрлілігі әртүрлі қауымдастық өкілдері арасындағы қарым-қатынасқа кедергі келтіретін фактор болудан қалды. Осыған сүйене отырып, шет тілін меңгерудегі басты міндеттердің бірі басқа мәдени ұстанымдарға толерантты қатынасты, олардың ерекшеліктерін өзіндік даму мен байытудың оң факторы ретінде қабылдауды білдіретін мәдениетаралық құзыреттілікті дамыту болып табылады.

Соңғы жылдары қазақ тілін үйренуге деген қызығушылық пен сұраныс пайда бола бастады. Көпшілік іскерлік және күнделікті сөйлесуде қазақ тілін қолдануда. Елдің танымалдығы мен туристік тартымдылығы да артты. Бұл үрдіске ықпал еткен бірқатар себептер бар. Қазақ тілін үйренуге деген сұраныстың артуына байланысты мазмұны жақсы, сапасы жоғары оқу бағдарламалары мен көмекші құралдарға деген қажеттілік туындады. Бүгінгі таңда оқытудың заманауи тәсілдері бар бірқатар оқулықтар жарық көрді. Жағдайдың жақсарғанына қарамастан, бұл артықшылықтар негізінен ішкі нарықтың қажеттіліктерін қанағаттандыратынын мойындау керек. Ал ағылшын тілін *lingua franca* ретінде қолданатын сыртқы сұраныс жеткілікті түрде қанағаттандырылмай жатыр. Нәтижесінде келушілердің көпшілігі қазақ тілін үйренуге қажетті ресурстардың болмауына байланысты орыс тілін үйренуге ұйғарады. Осылайша, қажетті қордың болмауы туристер мен басқа да қонақтарды қазақ тілінен бас тартуға мәжбүр етеді. Осының салдарынан қазақ мәдениетінің көптеген мәдени, этникалық және басқа да ерекшеліктері келушілерге жабық күйінде қалды. Бұл фактор қазақ тілі мен мәдениетін насихаттауға кедергі келтіріп қана қоймай, этнотуризм мен тұтастай елдің имиджіне кері әсерін тигізеді. Сондықтан бұл мәселені шешудің мемлекет үшін стратегиялық маңызы бар. Қазақ тілін меңгеруге арналған оқу, әдістемелік және дидактикалық материалдардың тапшы болғанына қарамастан, бұл өнімдерге деген сұраныс жыл сайын артып келе жатқанын атап өткен жөн.

Зерттеу әдіснамасы

Ғылыми мақалада қолданылатын негізгі әдістер мәдени-философиялық тұрғыдағы жүйелік-құрылымдық, тарихи-логикалық, салыстырмалы, семантикалық, семиотикалық талдау болады. Екінші тілді меңгеру әдістерін зерттеуде Англиядағы ағылшын тілін шет тілі ретінде оқытудың және АҚШ-тағы қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту әдістері салыстырмалы түрде талданады.

Шет тілі мен мәдениетін зерттеудің лингводидактикалық аспектісі

Шет тілі мен мәдениетін бірлесіп зерттеудің лингводидактикалық аспектісі ұзақ уақыт бойы ғалымдар мен зерттеушілердің назарын аударып келеді. Шетел тілдерін зерттеу әдістемесіндегі мәдени тенденцияның негіздері В. Гумбольдттің

тілдік және философиялық концепцияларына барып тіреледі, ол тілді зерттеуді жаңа дүниетанымның дамуымен байланыстыру керек деп есептеді [1].

Мәдениеттің рөлін зерттеуге әр түрлі әдістемелік бағыттардың өкілдері одан әрі әрекет жасады. М. Свит, В. Фьетор, О. Усперсен сынды бірқатар ғалымдар «Әр тілде әртүрлі дүниетаным көрініс табады, әр ұлттың өзіне тән ұғымдар жүйесі болады, сондықтан, оқу процесінде оқытылатын тілдің халқы мен елі, оның өмірінен алынған мәтіндерді енгізу қажет» деген ұсыныс жасады [2].

Әдіскер-зерттеушілер Э. Отто, Э. Симоно, С. Швейтцер еңбектерінде шет тілдері мен мәдениетін өзара оқыту басты идея болып табылады. Олар тарихи оқиғаларды, географиялық ақпаратты, ана тілінде сөйлейтіндердің әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін қамтитын жүйеде тілді үйрену құрылымын ұсынды. Осылайша, шетел тілін үйренудің әдістемесінде мәдениеттерге деген қызығушылыққа баса назар аударылады.

Шет тілдерін оқудағы мәдени дәстүрлердің қарқынды дамуы ХХ ға-сырдың екінші жартысында байқалды. Дж. Ласера, А. Болен, Ф. Клосс білім беруді ұлттық мәдениеттің барысын ескере отырып құруды ұсынды. Сонымен, Дж. Ласера «білім берудің басты байлығын құрайтын мәдениет туралы ақпарат» [3] деп есептеді. Оқытушы тар тілдік мақсатпен шектеліп қалмауы керек. Мәдениет құбылыстарына сілтеме жасамай, тілді зерттеу кедейленіп, фонетикалық, лексикалық, грамматикалық құбылыстарды ассимиляциялауға дейін барады.

Шет тілін оқытуда тіл мен мәдениетті кіріктіру мәселелері туралы айтатын ресейлік әдіскер-зерттеуші: Е.А. Фехнер, К.А. Ганшина, Е.И. Тихеева шет тілін оқыту зерттеліп жатқан тілдің елінің мәдениетімен таныстырумен қатар жүруі керек деп есептеген. К.Д. Ушинский: «Халықтың болмысына енудің бірден-бір сенімді жолы – оның тілін меңгеру, ал біз халықтың тіліне неғұрлым терең енген сайын, оның сипатына соғұрлым тереңдей түсеміз» деп дәлелдеген [4].

Осылайша, тіл мен мәдениетті бірлесіп зерттеу ғылыми назарда. Осының барлығы шет тілдерін оқытудың теориясы мен тәжірибесінде лингвомәдениеттану дәстүрінің орнығып, шет тілі мен соған сәйкес мәдениетті өзара байланыстыра оқытуға бағытталғанын, бұл тілдік білім берудің заманауи үлгілерін құруға мүмкіндік беретінін айғақтайды.

Тілдік білім беру үлгілерінде мәдениет дәстүрлі түрде елеулі орын алды. Заманауи үлгілерде мәдениеттің функционалдық аспектілеріне, әсіресе оның қарым-қатынасты қамтамасыз ету немесе қарым-қатынасты шектеу рөліне көбірек көңіл бөлінуде. Шын мәнінде, «мәдениет» ұғымы соңғы жылдары шет тілдерін оқыту саласында танымал сәнді ұғым түріне айналды. Неліктен «мәдениет» тілдерді оқыту бағдарламаларының құнды құрамдас бөлігі болып табылады? Оны біздің педагогикалық қызметімізге қалай қосуға болады?

Қарым-қатынас контекстіндегі тілдің мәдениетпен байланысы күрделі және жан-жақты. Біз қарым-қатынас, тіл және мәдениет бір-бірінен ажырағысыз деген болжамнан шығамыз. Шетел тілінде сәтті және нәтижелі қарым-қатынас жасау үшін студенттерге грамматика мен лексиканы жақсы білу қажет. Олар сол тілде ана тілінде сөйлейтіндерге бағыт беретін вербалды және вербалды емес қарым-қатынастың мәдени анықталған үлгілері (мысалы, сөйлесуді бастау, жүргізу және аяқтау туралы ауызша қарым-қатынастың жазылмаған ережелері), сөйлеу

мәнерлері туралы түсінігі болуы керек, нақты шынайылықты өзекті болып табылатын сөйлеу және жазу, жағдаяттар, сондай-ақ басқа елдердің мәдениеттерінде кеңінен таралған вербалды емес қарым-қатынас белгілері болуы қажет.

Жыл сайын әр түрлі себептерге байланысты Қазақстанға келушілердің саны артып келеді. Бұған, ең алдымен, Қазақстан Республикасындағы тұрақты жағдай және әлемдік аренадағы танымалдылық ықпал етуде. Бұл үрдіс тек жақсарып, Қазақстанға келгісі келушілер саны арта береді деп болжауға болады. Көптеген шетелдік қонақтар Қазақстанның мәдениетімен жақсырақ танысып, қазақша сөйлеуге ынталы екендігі байқалады. Бірақ қажетті қордың болмауына байланысты көбісі олай істей алмайды немесе оны жүзеге асыру өте қиын. Осыған байланысты, «Заманауи ақпараттық технологияларды қолдана отырып, қазақ мәдениеті мен тілін үйренуге арналған, ағылшын тілді аудиторияға бағдарланған оқу-әдістемелік құралдарды әзірлеу» тақырыбы бойынша ғылыми-зерттеу жобасы аясында 2021 жылдан бастап қазақ тілін оқуға арналған ағылшын тіліндегі материалдарды әзірлеу және жетілдіруге ықпал ететін және ағылшын тілін білетін шетелдіктер үшін де, Қазақстан Республикасының азаматтары үшін де қазақ тілін үйренуге жақсы жағдай жасауға тырысып, бірқатар жұмыстар атқарылуда. Жоба аясында жасалған жұмыс нәтижелері осы әлеуметтік сұранысты қанағаттандыруға көмектесуі тиіс.

Осы ретте, озық тәжірибеге ие ағылшын тілін үйрету бойынша үлгілерді қарастыру қажеттілігі айқын. Ағылшын тілін оқыту тұрғысынан (халықаралық немесе әмбебап тіл ретінде) мәдениет мәселесі ерекше маңызға ие, өйткені әңгіме ағылшын тілінің бір ұлттық стандарты туралы емес. Ағылшын тілінде сөйлейтін халықтар арасындағы айырмашылықтар негізінде, мысалы, американдық, британдық, австралиялық және канадалық ағылшынша, ямайкалық ағылшынша және т.б. ажыратуға болатыны белгілі, бұл нұсқалардың барлығы толыққанды ұлттық стандарттар болып табылады. Барлық осы стандарттар арасында британдық және американдық ағылшын тілдері оларды қолданудың нақты сипаттамаларының саны бойынша да, осы белгілердің «заңдалу» дәрежесі бойынша да басым.

Ағылшын тілін екінші немесе шет тілі ретінде сөйлейтіндер әдетте ағылшын тілінің ұлттық түрлерінің бірін үлгі ретінде пайдаланады.

Белгілі бір нұсқаны таңдау оңай емес, өйткені британдық, американдық және австралиялық ағылшын сияқты үлгі ретінде алуға болатын бірнеше бекітілген стандарттар бар. Тілдің сол немесе басқа нұсқасына артықшылық беру тарихи, мәдени және географиялық пайымдаулармен түсіндіріледі, сонымен қатар таңдалған стандарт пен оның сөйлеушілеріне деген көзқараспен анықталады.

Әлемнің әртүрлі елдерінде студенттер британдық немесе американдық ағылшын тілін оқуды таңдай алады. Кейбір елдерде олар австралиялық ағылшын тілін, басқаларында малайзиялық немесе үнді ағылшын тілін таңдау мүмкіндігіне ие.

Егер олар шетелде оқуды шешсе, онда қай елді таңдау керек деген сұрақ туындайды: Ирландия, Австралия немесе Ұлыбритания; Канада, АҚШ немесе Жаңа Зеландия? Шешім достардың осылай жасағандығынан немесе оқыту

әдістемесіндегі басымдылыққа байланысты бір елдің пайдасына болуы мүмкін. Елді таңдауға ақша мәселесі мен мәдениет мәселесі де әсер етеді [5].

Екінші немесе шет тілі ретінде ағылшын тілі мұғалімдері туралы не деуге болады? Олар қандай стандартты таңдауы керек? Американдық немесе австралиялық ағылшын тілі мұғалімдері өздерінің ұлттық нұсқасын негізге алатыны анық, бірақ ағылшын тілі ана тілі болып табылмайтын мұғалімдердің көпшілігі үшін таңдау соншалықты анық болмайды.

Көптеген бағдарлама авторлары үшін оқулықтар мен оқу-әдістемелік кешендерді таңдау (олар тілге де, мәдениетке де тікелей қатысты) шешім қабылдап қана қоймай, оны негіздеуге тырысатын негізгі сәт болып табылады. Сонымен қатар, ағылшын тілін оқыту әдістемесі, әсіресе ағылшын тілді дәстүрден тікелей алынған жағдайда, әлемнің жекелеген елдеріндегі аймақтық білім беру мәдениетінің шеңберіне сәйкес келмеуі мүмкін. Сол сияқты, оқу материалдарының мазмұнын олардың мәдени тұрғыдан қалыптасқан идеялары мен көзқарастары үшін мұқият қарастырған жөн. Тілді (бұл жағдайда ағылшын тілін) осы тілде сөйлейтін халықтардың әлемі мен мәдениетінен бөлек зерттеу мүмкін емес болғандықтан, оқу-тәрбие процесінде қарастырылатын материалға ең алдымен ұлттық-мәдени семантикасы бар, тек осы халыққа ғана тән, лексика – шынайылықтар кіруі керек.

Осылайша, лексикалық ерекшеліктер мәдени материалда (өмірдің әртүрлі аспектілерін қамтитын) сол нақты және болжамды контексттерде байқалады, онда олар әртүрлі мәдениеттерге тән физикалық объектілер немесе сипаттамалар арасындағы; әрекеттер мен мінез-құлықтағы айырмашылықтарды; мұнда олар осы елдердің институттары мен шындықтары арасындағы айырмашылықтардың нәтижесі болып табылады, сайып келгенде, олар бір елдің өмірін екіншісінен ерекшелендіретін белгілі бір мәдени идеяларды, стереотиптерді, үдерістерді, құндылық бағдарларды көрсетеді.

Ағылшын тілінің аймақтық түрлері арасындағы лексикалық айырмашылықтарды қарастыру арқылы американдық, британдық, канадалық, австралиялық және т.б. ерекшеліктерді тануға болады. Өмірдің әртүрлі салаларын зерттеуде, мысалы, айқын жағдайларға байланысты ағылшын тілінде сөйлейтін елдердің флорасы мен фаунасы арасындағы ұқсастықтарды аз табуға болады. Егер өмірдің тағы бір қырын алатын болсақ, Америка Құрама Штаттары сияқты салыстырмалы түрде жас елдердегі сәулет өнері ағылшын тіліне карағанда қандай да бір түрде эксперименталды екенін мойындауымыз керек. Нәтижесінде, бұл елдердегі тұрғын үй алаңдарының белгіленуі бірдей емес. Ағылшын тілінде сөйлейтін әртүрлі елдерде материалдық немесе физикалық нысандар айтарлықтай ұқсастықтарды көрсетсе де, әртүрлі мәдениеттердің адамдары оларды әрқашан бірдей пайдалана бермейді, бұл қайтадан терминологиядағы айырмашылықтарға әкеледі. Бұл әсіресе тағам мысалында айқын көрінеді. Елдер арасындағы айырмашылықтар сонымен қатар білім беру, мемлекеттік басқару, банк жүйесі және т.б. мекемелер мен ұйымдарды сипаттау үшін қолданылатын терминологиядағы айырмашылықтарға әкеледі.

Мысал ретінде өмірдің басқа салаларында – дін, заң, медицина, спорт және т.б. бар терминологиядағы айырмашылықтарды келтіруге болады. Шындығында, бұл аспектілерді талқылауды шексіз жалғастыруға болады [6].

Ағылшын тілінің бір түрінің екіншісінен артықшылығы туралы идея мүлдем орынсыз болып көрінеді, өйткені бір өмір салты немесе тарихи оқиғалардың бір тізбегі және оған сәйкес тілдік даму басқа өмір салты мен тарихтың басқа бағытынан ешбір жағдайда жоғары бола алмайды. Тілдік қарым-қатынас жасауда мұғалімдер мен студенттердің әдетте бір тілдік нұсқаны қолдануға бейім болуы олардың тек осы нұсқаны көруі және естуі керек дегенді білдірмейді. Белгілі бір тілді оқыту мен үйренудің ең маңыздысы – оны әлемдегі басқа ағылшын тілінде сөйлейтіндердің көпшілігі, сондай-ақ болашақта оқушылар сөйлесетін және өзара әрекеттесуі мүмкін адамдар түсінуі керек. «Егер британдық ағылшын тілін білу бізге тауарлар мен қызметтерді сатуға көмектесетін болса, британдық ағылшын тілінде сөйлейік. Егер бұл американдық нұсқаны қажет етсе, солай болсын. Осы екі нұсқаның бірін, немесе жағдайға сәйкес басқасын қолданайық» [7].

Мәтіндерді тыңдау және оқу кезінде мұғалімдер студенттерді бір ғана аймақтық нұсқаны емес, көрнекі және есту арқылы қабылдау үшін студенттерді әртүрлі тіл стандарттарымен таныстыруы керек. Бұл студенттерді кейінгі кезеңде әртүрлі аймақтық нұсқаларға тап болатын уақытқа дайындайды, сонымен қатар олардың зерттелетін елдің мәдениетіндегі тілдің өзіне тән аспектілерімен танысуға көмектеседі. Сонымен қатар, бұл студенттерге ағылшын тілінде сөйлейтін елдердің мәдениеттеріндегі аймақтық айырмашылықтарды анықтауға және талдауға, содан кейін зерттелетін елдер мен олардың туған елінің мәдени ерекшеліктерін салыстыруға мүмкіндік береді.

Әрине, тілді үйренудің бастапқы кезеңінде тым көп аймақтық нұсқалар мен айтылымдарға ұшырау кері әсер етуі мүмкін, өйткені оқушылар бір тіл стандартын меңгеруде көптеген қиындықтарды жеңуге мәжбүр болады. Дегенмен, олардың тілдік құзыреттілік деңгейі жоғарылаған сайын оқу процесінде ұсынылатын ағылшын тілінің нұсқаларының санын әртараптандыру және кеңейту қажеттілігі туындайды [8].

Мәдениетке қатысты барлық мәселелердің өзектілігі қазір бұрын-соңды болмаған өткір сипатқа ие болды. Соңғы жылдары жаһандық ауқымдағы әлеуметтік, саяси және экономикалық сілкіністер халықтардың бұрын-соңды болмаған көші-қонына, олардың қоныс аударуына, қоныстануына, соқтығысуына, араласуына әкеліп соқтырды, бұл, әрине, мәдениеттер қақ-тығысына әкеледі.

Сонымен бірге ғалымдар мен қоғамның барлық прогрессивті ойлы топтары өзара түсіністікті арттыру, мәдениеттердің тиімді диалогы, толерантты-лық пен қарым-қатынас серіктестерінің мәдениетін құрметтеу үшін қарым-қатынастың жаңа мүмкіндіктерін, түрлері мен формаларын іздеуде. Осының барлығы шет тілін оқу кезінде мәдениетаралық қарым-қатынас мәселелеріне жіті көңіл бөлінуіне әкелді.

Шет тілін халықтың мәдениетімен тығыз байланыстыра оқыту қажетті-лігі туралы ұстаным – осы тілде сөйлейтін адам шет тілдерін оқыту әдістемесінде аксиома ретінде бұрыннан қабылданып келеді.

Тіл – белгілі бір қоғамның барлық жетістіктерін біріктіріп, кодталған түрде сақтайтын, халықтың – тасымалдаушының ерекше көзқарасын көрсететін символдық құрылым. Сонымен бірге тіл – мәдениеттің өнімі, мәдениеттің бір

бөлігі, мәдениеттің өмір сүруінің шарты. Тіл мен мәдениет – адамдар арасындағы қарым-қатынасты жүзеге асыратын негізгі кодтар. Тіл және мәдени кодтар әртүрлі халықтар арасында әртүрлі. XXI ғасырдың басында әртүрлі елдердің өкілдері арасындағы табысты қарым-қатынас жолдарын жүзеге асыру көбінесе «шетелдік кодтардың» дамуына, оларға қызығушылық пен бейімделуге байланысты. Қазіргі өркениетті адам дүниенің өзара байланысын, тұтастығын және халықтар арасындағы мәдениетаралық ынтымақтастықтың қажеттілігін сезінуі қалыпты жағдай. Мәдениетаралық қарым-қатынас саласында мәдениеттің алуан түрлі аспектілері – өмір салты, менталитет, ұлттық мінез, құндылықтар жүйесі, наным-сенімдері маңызды рөл атқарады.

Салыстыру арқылы, тілдерді, тіпті одан да көп мәдениеттерді салыстыра зерттеу арқылы тілдің маңызды белгілерін, одан да көп мәдениетті түсінуге болады. Тілдік тосқауыл айқын болса, мәдени тосқауыл туған мәдениет өзінен өзгеше жат мәдениеттермен соқтығысқанда (немесе салыстырған кезде) ғана айқын болады.

Мәдени қателіктер тілдік қателерге қарағанда әлдеқайда ауыр қабылданады. Мәдениеттердегі айырмашылықтар тілдердегі айырмашылықтар сияқты практикалық кодекстерге жинақталмайды. Сондықтан шет тілін оқытуды мүмкіндігінше екі жақтан жүргізу тиімдірек болар еді, мысалы, Францияда көптеген жылдар бойы параллель курстарды өткізу тәжірибесі бар: бірін ана тілінде сөйлейтін адам, оқытылатын тілдің тілі мен мәдениеті, екіншісі – ана тілінде сөйлейтін және туған мәдениеті.

Бұл оқытылатын тіл елінің мәдениеті туралы толық және жан-жақты білім алуға мүмкіндік береді. Елге тән мәтіндерді оқу өз мәдениетінің призмасы арқылы бағаланатындықтан, ол да сәйкесінше мәдениеттер қақтығысы болып шығады.

Екі тұлғаның, екі менталитеттің өзара әрекеттесу процесі табысты болуы үшін тіл игерушілерді әртүрлі құндылықтарды түсіндіруге, оқытылатын тілдің елінің шындығын түсінуге, оны жан жақты сараптауға, басқа тіл өкілінің қандай пікірде екенін анықтауға үйрету керек.

Мәдениеттанулық әдебиетте тілді төмендегідей бағалау жүзеге асырылады:

- нақты, айналадағы дүниені ғана емес, халықтың менталитетін, оның ұлттық сипатын, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, имандылығын, нормалар мен құндылықтар жүйесін, дүние бейнесін көрсететін мәдениет айнасы;

- мәдениеттің қоры, өйткені халық жинаған барлық білім, дағды, материалдық және рухани құндылықтар оның тіл жүйесінде – фольклорда, кітаптарда, ауызша және жазбаша сөйлеуде сақталады;

- мәдениетті жеткізуші, өйткені ол ұрпақтан-ұрпаққа тілдің көмегімен жалғасады. Мәдениеттендіру процесінде балалар өз ана тілін меңгереді, онымен бірге алдыңғы ұрпақтардың жалпылама тәжірибесін меңгереді;

- тіл арқылы өз халқының менталитетін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, сондай-ақ әлемнің нақты мәдени бейнесін қабылдайтын тұлғаның тұлғасын қалыптастыратын мәдениет құралы.

Сонымен қатар, тіл:

- адамның қоршаған орта жағдайына бейімделуін жеңілдетеді;

- объектілерді, құбылыстарды және олардың өзара байланысын дұрыс бағалауға көмектеседі, қоршаған дүние объектілерін анықтауға, оларды классификациялауға және ол туралы ақпаратты ретке келтіруге көмектеседі;
- адам әрекетін ұйымдастыруға және үйлестіруге ықпал етеді.

Мәдениет тіл арқылы беріледі, оның қабілеті адамды басқа жаратылыстардан ерекшелендіреді. Тілдің арқасында мәдениет білімнің жинақталуы мен сақталуы, сондай-ақ олардың өткеннен болашаққа ауысуы ретінде мүмкін болады.

Сондықтан адам жануарларға ұқсамай, әрбір келесі ұрпақта өзінің дамуын жаңадан бастамайды, сабақтастық жүзеге асырылады. Егер оның бойында ешқандай дағды мен қабілет болмаса, оның мінез-құлқы инстинкттермен реттелетін және өзі іс жүзінде басқа жануарлардың ортасынан ерекшеленбес еді. Тіл әрі мәдениеттің өнімі, әрі оның маңызды құрамдас бөлігі, әрі оның өмір сүруінің шарты деп айтуға болады.

Бұл сонымен қатар тіл мен шынайы дүниенің арасында адамның – тіл мен мәдениеттің ана тілінде сөйлейтінін білдіреді. Ол дүниені сезім мүшелері арқылы жүзеге асырады және қабылдайды, осы негізде дүние туралы өзінің ой қорытындысын жасайды. Олар өз кезегінде басқа адамдарға берілуі мүмкін ұғымдарда, пайымдауларда және қорытындыларда ұтымды түрде түсінідіріледі. Демек, ойлау шынайы дүние мен тілдің арасында тұрады.

Шет тілдерін оқытудың қазіргі жағдайында әртүрлі ұлт өкілдері арасындағы қарым-қатынасты оқыту деңгейін арттыруға оқыту мазмұнында әлеуметтік-мәдени компоненттің анық түсінігі мен болуымен толық қол жеткізуге болатыны анық. Шет тілін оқыту, ең алдымен, екі тілді білім беру ретінде қарастырылады, ол «оқушылардың екі тілді (өз тілі және шет тілі) өзара байланысты және баламалы меңгеруін, өз тілі мен шет тілін шетел мәдениеттерін меңгеруін, студенттің екітілділік ретінде дамуын білдіреді, екі мәдениетті тұлға оның екі тілді және екімәдениеттілігін білу» [10].

«Шетел тілін үйрену – танымдық процесс, бұл білім негізінен ауызша алынады. Дүниенің келбеті, соған сәйкес оқушы санасының құрылымы ана тілінің әсерінен қалыптасатындықтан, ол шет тілін меңгеру процесінде білімді анықтайды» [11].

Зерттеушілердің көпшілігі шетел тілін оқытуда ұлттық шынайылықты, ірі тарихи оқиғаларды, әдебиет пен өнердің, ғылым мен техниканың ірі қайраткерлерін, дүниеге ұлттық көзқарасты білуді осы ел үшін стандартты жағдаймен байланысты дағдылар ретінде қамтитын мазмұндағы әлеуметтік-мәдени компонент маңызды деп есептейді. «Шетел тілін оқытудың лингвоәлеуметтік-мәдени мазмұнын анықтау мәселесін дүниенің бейнесі, сананың екі мазмұнының, екі мәдениеттің өзара әрекеті тұрғысынан қарастыру керек, өйткені ана тілінде сөйлейтіндердің санасы мен мәдениетінің ерекшеліктері тілдің мазмұнын бейнелейді» [12].

Қазіргі педагогикалық зерттеулерде лингвоәлеуметтік-мәдени құзыреттілік «адамның басқа халықтың мәдениетін түсінуге, оған оң көзқараста болуға, оның болмысын, адамгершілікті, құндылықтарды және басқа да құрамдас бөліктерін өз мәдениеті, сондай-ақ шет тілін пайдалана отырып, басқа әлеуметтік-мәдени ортада қызмет етуді өз өмірінің призмасы арқылы түсінуге дайындығы» деп тұжырымдайды» [13].

Қазіргі ғылымда диалектикалық қарым-қатынасты көрсететін және нақты практикалық үлгілерге негізделген тіл мен мәдениетті бірлесіп зерттеудің бірқатар теориялық үлгілері бар екенін атап өткен жөн.

Ресей ғылымында бірнеше теориялық ыңғай бар, В.П. Фурманова тіл мен мәдениетті бірлесіп зерттеуді үш бағыттың қосындысында қарастырылады:

- когнитивтік;
- коммуникативті;
- аксиологиялық.

Когнитивтік бағыт мәдени шындық туралы білім жүйесі ретінде қарастырылады, ал мәдениетті зерттеу тілдің әлеуметтік-мәдени таңбаланған сөздік қорының материалына негізделуі керек.

Коммуникативті бағыт тіл мен мәдениетті бірлесіп үйренуге қолайлы әсер ететін қарым-қатынас контекстінің бірнеше сценарийлерін ескере отырып, мәдениетаралық қарым-қатынас арқылы мәдениетті меңгеруді көздейді.

Аксиологиялық бағыт басқа шетелдік мәдениеттің құндылықтар жүйесі мен дәстүрін білуді білдіреді.

В.П. Фурманова өз үлгісінде төл мәдениетін зерттеуді қарастыратын тіл елінің мәдениетін түсінудің маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырады [11].

Мәдениеттер диалогы субъектісінің тұлғасын қалыптастыру моделі, П.В. Сысоев бойынша, меңгеру дәрежесі үш шартты элементтен тұрады.

Оқытылатын тіл елінің мәдениеті, мәдени вариативтілік және тілі зерттелетін елдің мәдениеті туралы түсініктердің қалыптасуына әсер ететін факторлар. Басқа мәдениетті түсіну кезінде ғалым үш кезеңді белгілейді:

- этноорталықтық;
- мәдени сәйкестілік;
- мәдениеттер сұхбаты [14, 28].

Мәдени өзгергіштік шет тілін үйренудің барлық кезеңдерінде және деңгейлерінде болуы тиіс мәдениеттердің алуан түрлілігімен және әртүрлілігімен танысуды қамтиды. Оқытылатын тілдің мәдениетін меңгерудің іргелі факторларының бірі – үстемдік ететін әлеуметтік-саяси факторлармен қатар әлеуметтік әлеуметтену факторлары мен жеке факторлар болуы керек.

К. Крамш тіл мен мәдениетті бірлесіп зерттеу үлгісінде тіл мен контексттің қатынасы арқылы жүзеге асады. Контекст мәтін мәдениетін, студенттердің мәтінге деген ұстанымын және оқу процесіндегі студенттер тобының мәдениетін білдіреді, бұл мәдени контекст негізінде тіл аспектілері мен сөйлеу әрекетінің түрлерін біріктіруге мүмкіндік береді. К. Крамш шығармаларының өзіндік ерекшелігі – ол алдымен зерттеліп жатқан тіл елінің шынайы мәдениеті мен оның оқушы санасында қалыптасқан бейнесі арасындағы айырмашылыққа назар аударды. Автор елдің мәдениетін түсінуде студенттердің жеке тәжірибесі мен жеке ерекшеліктеріне назар аударады, сондықтан тіл мен мәдениетті бірлесіп зерттеу процесін «тұлғааралық процесс ретінде көрсету керек, мәдениеттердің әртүрлілігін талқылау, сонымен қатар талқыланатын мәдени тақырыптарды пәнаралық зерттеу» [15].

М. Байрамның тіл мен мәдениетті бірлесіп зерттеу үлгісі Еуропада 20 ғасырдың аяғында тарала бастады. М. Байрам тіл мен мәдениетті қабылдау

субъектісін тұлға емес, мәдениетті қабылдау субъективтік белгілерге тәуелді топ деп есептейді. Зерттеуші өз моделінде бірнеше құрамдас бөліктерді анықтайды: коммуникативті оқыту, яғни тілдің өзін оқыту; ана тіліндегі және оқытылатын тілдерді социологиялық талдау және салыстыру, бұл жерде тілдік ақпарат берушілікті айтамыз; туған және зерттелген мәдениетті ана тілінде де салыстыру (мәдени таным); шет тілі мәдениеті (мәдени тәжірибе) негізінде шет тілін үйрену. Ғалым өз үлгісінде шет тілін меңгеруде ана тілі мен төл мәдениет туралы мәліметтерді пайдалануды орынды деп есептейді. Айта кететін жайт, М. Байрамның пікірінше, шет тілі мен мәдениетінің өзара интеграциясы тек жоғары білім беру деңгейінде оқитын студенттермен ғана мүмкін болады, ал шет тілін үйренудің бастапқы кезеңдерінде ана тілі тіл ретінде қызмет ете алады, релаксация, демалу, басқа жұмысқа ауысу, яғни компенсаторлық қызмет атқарады [16].

«Қазіргі уақытта көптеген жағдайларда тілден тілге аудару жеткіліксіз. Тиімді қарым-қатынасты жүзеге асыру үшін мәдениетаралық менеджмент дағдылары қажет, бұл басқа мәдениеттердің менталитетін, демек, олардың бизнес жүргізу және іскерлік байланыстар құру тәсілдерін түсінуге ықпал етеді» [17, 64 б.]. Демек, адамдар арасындағы қандай байланыс болмасын, тіпті, өзіндік ерекшелігі мен қызмет ету саласы бар экономикада да мәдени ерекшеліктерді ескеру аса қажет.

«Заманауи ақпараттық технологияларды қолдана отырып, қазақ мәдениеті мен тілін үйренуге арналған, ағылшын тілді аудиторияға бағдарланған оқу-әдістемелік құралдарды әзірлеу» ғылыми-зерттеу жобасы аясында қазақ тілін үйренуге деген сұраныстың артуына байланысты ағылшын тілді аудиторияға қазақ тілін оқытуға арналған әдістемелік оқу бағдарламасы дайындалды. Қазақ тілін меңгеруге арналған оқу, әдістемелік және дидактикалық материалдардың тапшы болғанына қарамастан, бұл өнімдерге деген сұраныс жыл сайын артып келе жатқанын атап өткен жөн. «Оқу үдерісіне тілдік және мәдени шынайылықты енгізу көркем шығарма мәтіндерін, публицистикалық мәтіндерді оқу арқылы жүзеге асады, зерттеліп жатқан тіл елінің тарихы, өнері, мәдениеті туралы ғылыми-көпшілік мәліметтер қамтылуы тиіс» [18, 44 б.]. Жоба орындаушылары, Назарбаев Университетінің базасында, келісімшарт негізінде ағылшын тілді аудиторияға қазақ тілін үйретуге арналған әдістемелік оқу бағдарламасын жасады. 2021 және 2022 жылдары Орта қазақ тілі деңгейіне арналған екі бөлімнен құрылған оқу бағдарламалары дайындалды. KFL 201: Intermediate Kazakh as a Foreign Language I; 1st summer session 2021 оқу бағдарламасына «Шегенің ізі» әңгімесі, «Алтын сапа» – үздіктерге берілетін сыйлық, Қазақстандық мода жайлы не білеміз?, Қазақстан мектебі, Назарбаев университеті еліміздің басқа университеттерінен несімен ерекшеленеді? сияқты тақырыптарды оқу бағдарламасына кіргізу арқылы қазақ мәдениеті мен заманауи қазақстандық қоғам ерекшеліктерімен таныстырып, түсіндіруге ұмтылыс жасалды. Келесі деңгейге көшуге бағытталған KFL 202: Intermediate Kazakh as a Foreign Language II; 2nd summer session 2021 оқу бағдарламасында Қазы қазақтың бір бренді, Болашақ бағдарламасы, Қазақтан шыққан атақты спортсмендер, Еліміздің экологисын қорғаймыз, Сіз ырымдарға сенесіз бе?, Қазақстандық туристік орындар, Мемлекеттік

қызметші үшін не маңызды?, Бүгінгі жастар келбеті қандай? тақырыптарын талдау аясында қазақ мәдениетінің өзіндік қырлары мен қазіргі кездегі ерекше тұстары баяндалады, сол арқылы тіл үйрете отырып мәдениетпен да таныстыру жүзеге асады. KFL 301: Intermediate Kazakh as a Foreign Language I; 1st summer session 2022 Сәлемдесу рәсімінде қолданылатын тілдік емес амалдар, Ғарышты бағындырған үш қазақ қыраны, Қазақ тілін өз ана тіліндей меңгерген өзге ұлт өкілдері, Қазақ тарихының он екі кезеңі, Түркістан қаласы сынды тақырыптар қазақ тілімен қатар қазақ мәдениеті мен тарихынан да зор мағлұмат беріп, еліміздің ерекше келбетін көрсетіп, тану мен білуге деген қызығушылықты арттырады. KFL 302: Intermediate Kazakh as a Foreign Language II; 2nd summer session 2022 оқу бағдарламасында Қазақстан экономикасы, Өңірлер бойынша өнеркәсіп өнімі көлемінің өзгеруі, Балаңызды үздік мектепте оқытудың үш себебі, Қазақстанның туристік орындары, Отандық медицинада өрлеу бар, кемшіліктерден де кенде емес тақырыптары алдыңғы бағдарлама аясындағы тақырыптардан да ауқымдырақ болды және төл тарих пен мәдениетті таныту, тарату, насихаттау арқылы отаныдық туризмді дамытуды өзіндік үлес қосатын қадам деп санауға болады.

Қорытынды

Тіл мен мәдениетті бірлесіп зерттеудің жоғарыда келтірілген теориялық үлгілері тіл мен мәдениеттің интеграциясына байланысты мәселелерді шешу әрекеттері болып табылады.

Біздің ойымызша, аталған үлгілер лингводидактика саласының дамуына, тіл мен мәдениетті оқыту үдерісіне елеулі үлес қосты және қосып келеді, дегенмен, лингводидактиканың әдіс-тәсілдерін нақты түсінуге жедел талқылауды және шешуді қажет ететін, тіл мен мәдениетті оқытуға қатысты мәселелер бар

Келесі мәселелерді мүмкіндігінше тезірек шешу дұрыс сияқты:

- тіл үйренуде мәдениетті кіріктіру жолдары; шет тілін үйрену барысында туған ел туралы ақпарат берудің мақсаттылығы мен қажеттілігі;

- өз елінің шет тілі мен мәдениетін меңгеруде ана тілін пайдалану қажеттілігі;

- шет тілін оқытуда әлеуметтік-мәдени компонент бойынша тақырыптық іріктеуді жүзеге асыру; шет тілін оқытудың қай деңгейінде оқытылатын тіл елінің мәдениетімен таныстыруды енгізу қажет. Олай болса, тіл мен мәдениеттің байланысын ғылыми тұрғыда зерттеудегі тәсілдер адамнан психология, философия, тарих, педагогика, мәдениеттану пәндерін білуді талап ететін шет тілін меңгеру жағдайында өте өзекті болып көрінеді.

Шет тілінің тіл игеруші санасына, дүниенің бар суретіне тигізетін әсерін ескеру қажет, соған сәйкес тіл игеруші санасының тілдік қана емес, танымдық деңгейі де қатысады. Тіл өзінің барлық көріністерімен ұлттық-мәдени ақпараттың да, мәдениеттің де тасымалдаушысы екені анық. Тіл мен мәдениет бір-бірінен ажырамас, тіл мәдениеттің ең маңызды құрамдас бөлігі, мәдениет тілдің міндетті құрамдас бөлігі.

Көптілді білім беру мақсатты, бірнеше тілді игеру арқылы әлемдік мәдениетпен танысу процесі тілдер, зерттелетін тілдер әдіс ретінде әрекет еткен-

де арнайы білім саласын түсіну, мәдени және әртүрлі елдер мен халықтар-дың тарихи-әлеуметтік тәжірибесін қабылдау жүзеге асады [19, 42 б.]

Шет тілінің басқа мәдениеттерден өзіне қажеттісін алу мүмкіндігі зор. Шет тілін үйрену басқа мәдениетпен таныстырып қана қоймайды, сонымен қатар жалпыадамзаттық құндылықтармен таныстырады, соған сәйкес тіл үйренушілерді «мәдениеттер сұхбаты» жағдайында оқытуға көмектеседі. Оқытылатын тілде қарым-қатынас жасау қабілетін қалыптастыру үшін оқытылатын тіл елінің мәдениетін зерттеудің маңызы зор.

Көпмәдениетті, көптілді тұлға – белгілі бір мәдени топтың мүдделерін білдіретін және бір мезгілде жаһандық мәселелерді шешуге белсенді қатысады және ғаламшардың тағдыры үшін жауапкершілікті сезінетін өз елінің патриоты және әлем азаматы [20, б. 23].

Әдебиеттер тізімі

1 Манкеева Ж.А. <https://tilalemi.kz/article/2994.html> // В.фон Гумбольдттің лингвофило-софиялық қағидаларының А. Байтұрсынұлы тілдік мұрасының лингвомәдени идеясымен үндестігі. 24.05.2022 ж.

2 Основные направления в методике преподавания иностранных языков в 19-20 веках / Под ред. И.В. Рахманов. – М.: Педагогика, 1972. – С. 47-48.

3 Ласера Ж. Реалии французской культуры на уроках французского языка / Под ред. Е.М. Верещагина, В.Г. Костомарова // Лингвострановедческий аспект преподавания русского языка иностранцам. – М., 1947. – С. 218.

4 Миролубов А.А. История отечественной методики обучения иностранным языкам. – М.: Ступени, 2002. – С. 27.

5 Longman Dictionary of English Language and Culture. – Longman, 1992.

6 Randolph Quirk, et al. A Grammar of Contemporary English. – Longman, 1989.

7 David Crystal, 2003. – 113 p.

8 Тер-Минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018.– 320 б.

9 Гальскова Н.Д. Обучение на билингвальной основе как компонент углубленного языкового образования // Иностран. языки в школе/Н.Д. Гальскова, Н.Ф. Коряковцева, Е.В. Мусницкая, Н.Н. Нечаев. – М., 2003. –№2. – С. 12-16.

10 Фурманова В.П. Межкультурная коммуникация и культурно-языковая прагматика в теории и практике преподавания иностранных языков (яз. вуз.): дис. докт. пед. наук: 13.00.02. – М., 1994. – 475с.

11 Сомова С.В. Адаптация зарубежных курсов английского языка к потребностям русскоязычных обучаемых в контексте диалога двух культур (начальный этап, языковой вуз): дис. канд. пед. наук. – МГЛУ. – М., 2004.

12 Костикова Л.П. Формирование лингвосоциокультурной компетентности студентов гуманитарного вуза: Автореферат дис. докт. пед. наук. – Рязань, 2011.

13 Сысоев П.В. Концепция языкового поликультурного образования (на материале культуроведения США): дис. д-ра пед. наук: 13.00.02. – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2004. – 28 с.

14 Kramsch C.J. Culture in foreign language teaching. University of California at Berkeley, US, 2015

15 Byram M. Teaching and assessing intercultural communicative competence. Clevedon, 2014.

16 Бекниязова Г.И. Экономикалық үрдістер және шет тілдері: өзара әрекеттесу нәтижелері // Инновациялық Еуразия университетінің Хабаршысы. – 2023. № 1.

17 Рапишева Ж.Д., Балгабай А. К вопросу использования лингвострановедческих реалий при изучении иностранного языка // Инновациялық Еуразия университетінің Хабаршысы. – 2021. – № 2709-3077.

18 Вереемчук Т.А. Полилингвальная личность: возможность или необходимость? // Межкультурное обучение как полилог языков и культур: сборник статей / Отв. ред. Е.А. Журавлёва. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2016. – 232 с.

19 Башарулы Р. Методология развития поликультурного образования в Казахстане: монография. – Алматы: Ғылым, 2002.

Transliteration

1 Mankeeva Zh.A. <https://tilalemi.kz/article/2994.html> // V. fon Gumbol'dtti'n lingvofilosofiyaly'q qaridalary'ny'n A. Bajtursy'nuly' ti'ldi'k murasy'ny'n lingvomädeni ideyasy'men yndesti'gi' [Concordance of Humboldt's linguistic-philosophical principles with the linguistic heritage of Akhmet Baitursynuly.]. 24.05.2022 zh.

2 Osnovny'e napravleniya v metodike prepodavaniya inostranny'kh yazy'kov v 19-20 vekakh [Main Directions in the Method of Teaching Foreign Languages in the 19th and 20th Centuries] / Podred. I.V. Rakhmanov. – M.: Pedagogika, 1972. – S. 47-48.

3 Lasera Zh. Realii francuzskoj kul'tury' na urokakh francuzskogo yazy'ka [The Reality of French Culture in French Lessons] / Pod red. E.M. Vereshhagina, V.G. Kostomarova // Lingvostranovedcheskij aspekt prepodavaniya russkogo yazy'ka inostranczam. – M., 1947. – S. 218.

4 Miroljubov A.A. Istoriya otechestvennoj metodiki obucheniya inostranny'm yazy'kam [History of the Domestic Method of Teaching Foreign Languages]. – M.: Stupeni, 2002. – S. 27.

5 Longman Dictionary of English Language and Culture. – Longman, 1992.

6 Randolph Quirk, et al. A Grammar of Contemporary English. – Longman, 1989.

7 David Crystal, 2003. – 113 r.

8 Ter-Minasova S.G. Ti'l zhəne madenietaraly'q kommunikacziya [Language and Intercultural Communication]. – Almaty': Ul'ty'k audarma byurosy', 2018. – 320 b.

9 Gal'skova N.D. Obuchenie na biligval'noj osnove kak komponent uglublennogo yazy'kovogo obrazovaniya [Bilingual Education as a Component of In-Depth Language Education] // Inostr. yazy'ki v shkole / N.D. Gal'skova, N.F. Koryakovceva, E.V. Musniczkaya, N.N. Nechaev. – M., 2003. – #2. – S. 12-16.

10 Furmanova V.P. Mezukul'turnaya kommunikacziya i kul'turno-yazy'kovaya pragmatika v teorii i praktike prepodavaniya inostranny'kh yazy'kov (yaz. vuz.) [Intercultural Communication and Cultural-Linguistic Pragmatics in the Theory and Practice of Teaching Foreign Languages]: dis. dokt. ped. nauk: 13.00.02. – M., 1994. – 475 s.

11 Somova S.V. Adaptacziya zarubezhny'kh kursov anglijskogo yazy'ka k potrebnostyam russkoyazy'chny'kh obuchaemy'kh v kontekste dialoga dvukh kul'tur (nachal'ny'j e'tap, yazy'kovoj vuz) [Adaptation of Foreign English Courses to the Needs of Russian-Speaking Students in the Context of Dialogue Between Two Cultures]: dis. kand. ped. nauk. – MGLU. – M., 2004.

12 Kostikova L.P. Formirovanie lingvosocziokul'turnoj kompetentnosti studentov gumanitarnogo vuza: Avtoreferat dis. dok. ped. nauk. – Ryazan', 2011.

13 Sy'soev P.V. Koncepziya yazy'kovogo polikul'turnogo obrazovaniya (na materiale kul'turovedeniya SShA) Formation of linguistic and sociocultural competence of students of humanitarian university [Concept of Language Multicultural Education]: dis. d-ra ped. nauk: 13.00.02. – M.: MGU im. M.V. Lomonosova, 2004. – 28s.

14 Kramsch C.J. Culture in foreign language teaching. University of California at Berkeley, US, 2015

15 Vyram M. Teaching and assessing intercultural communicative competence. – Clevedon, 2014.

16. Bekniyazova G.I. E'konomikaly'qurdi'ster zhane shet ti'lderi': ozara arekettesu nətizheleri' [Economic Trends and Foreign Languages: Results of Interaction] // Innovacziyal'y'q Euraziya universiteti'ni'n Khabarshy'sy'. – 2023. # 1 ISSN 2709-3077

17 Rapisheva Zh.D., Balgabaj A. K voprosu ispol'zovaniya lingvostranovedcheskikh realij pri izuchenii inostrannogo yazy'ka [To the Question of the Use of Foreign Linguistic Realities When Studying a Foreign Language] // Innovacziyal'y'q Euraziya universiteti'ni'n Khabarshy'sy'. – 2021. – # 2709-3077

18 Vereemchuk T.A. Polilingval`naya lichnost` :vozmozhnost` ili neobkhodimost`? [Polylingual Personality: Possibility or necessity?] // Mezhluk`turnoe obuchenie kak polilog yazy`kov i kul`tur: sbornik statej / Otv. red.E.A. Zhuravlyova. – Astana: ENU im. L.N. Gumileva, 2016. – 232 s.

19 Basharuly` R. Metodologiya razvitiya polikul`turnogo obrazovaniya v Kazakhstane [Methodology of Development of Multicultural Education in Kazakhstan]: monografiya. – Almaty` : Gy`ly`m, 2002.

Өмірбекова А.О.

Национальная культура в изучении языков

Аннотация. В последние годы возрос интерес и спрос на изучение казахского языка. Большинство людей используют казахский язык в деловых и повседневных разговорах. Популярность страны и туристическая привлекательность также увеличились. Есть ряд причин, которые способствовали этой тенденции. В связи с растущим спросом на изучение казахского языка возникает потребность в образовательных программах и пособиях хорошего содержания и высокого качества. Культура традиционно занимала важное место в моделях языкового образования. В современных моделях больше внимания уделяется функциональным аспектам культуры, особенно ее роли в обеспечении или ограничении коммуникации. Можно предположить, что количество приезжих в Казахстан будет продолжать увеличиваться. Видно, что многие иностранные гости стремятся ближе познакомиться с культурой Казахстана и говорить по-казахски. Но из-за отсутствия необходимых средств многие не могут этого сделать или это очень сложно реализовать. В статье в рамках научно-исследовательского проекта на тему «Разработка учебно-методических пособий по изучению казахской культуры и языка с использованием современных информационных технологий, ориентированных на англоязычную аудиторию» от 2021 года, что способствует развитию и совершенствованию англоязычных материалов для изучения казахского языка и английского языка анализируется ряд работ, проведенных в стремлении создать хорошие условия для изучения казахского языка как для владеющих им иностранцев, так и для граждан Республики Казахстан. Описывается ход исследования, связанный с работой, проделанной в рамках проекта.

Ключевые слова: язык, культура, национальная культура, культурный диалог, иностранный язык, овладение языком, коиммуникация.

Omirebekova A.O.

National Culture in Language Learning

Abstract. In recent years, interest and demand for learning the Kazakh language has increased. Most people use the Kazakh language in business and daily conversations. The country's popularity and tourist attraction have also increased. There are a number of reasons that have contributed to this trend. In connection with the growing demand for the study of the Kazakh language, there is a need for educational programs and manuals of good content and high quality. Culture has traditionally occupied an important place in the models of language education. In modern models, more attention is paid to the functional aspects of culture, especially its role in enabling or limiting communication. It can be assumed that the number of visitors to Kazakhstan will continue to increase. It can be seen that many foreign guests strive to get to know the culture of Kazakhstan better and speak Kazakh. But due to the lack of necessary funds, many cannot do this or it is very difficult to implement. In an article within the framework of a research project on the topic «Development of teaching aids for the study of Kazakh culture and language using modern information technologies focused on the English-speaking audience» from 2021, which contributes to the development and improvement of English-language materials for the study of the Kazakh language and English language, a number of works carried out in an effort to create good conditions for learning the Kazakh language for both foreigners who speak it and for citizens of the Republic of Kazakhstan are analyzed. The progress of the study related to the work done within the framework of the project is described.

Key words: language, culture, national culture, cultural dialogue, foreign language, language acquisition, communication.

ЖАПОНИЯДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ШЕШІМ ҚАБЫЛДАУ ПРОЦЕСІ ЖӘНЕ ДӘСТҮРШІЛДІК КОНЦЕПТТЕРІ: ФИЛОСОФИЯЛЫҚ-САЯСИ ТАЛДАУ*

¹*Ақын Бақдаулет Қалиахметұлы, ²Дадабаев Тимур*

¹*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Алматы, Қазақстан)*

²*Цукуба университеті (Цукуба, Жапония)*

¹*aqbaqd@gmail.com, ²dadabaev@gmail.com*

¹*Akhyn Bakdaulet, ²Dadabaev Timur*

¹*Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

²*University of Tsukuba (Tsukuba, Japan)*

¹*aqbaqd@gmail.com, ²dadabaev@gmail.com*

Аңдатпа. Мақалада Жапониядағы мемлекеттік басқаруда шешім қабылдаудың әртүрлі философиялық-саяси аспектілері қарастырылған. Барлық деңгейдегі мемлекеттік органдар стратегиялық және жедел сипаттағы шешімдер қабылдайды. Жапониядағы мемлекеттік басқарудың жапондық моделі басқа елдердегі мемлекеттік басқару жүйелерінен айтарлықтай ерекшеленеді. Ұлттық ерекшелік формалданудың төмен деңгейімен, икемділігімен және ұйымдық құрылымдардан гөрі адамдарға басымдық танытатын мемлекеттік басқарудың өзіндік нысандары мен әдістерінің пайда болуын алдын ала анықтады. Сонымен қатар, басқару процедураларының ресми түрде белгісіздігі, дәстүрлі мәдениеттің бір түрі ұйымдық механизмнің аморфтылығы мен күрделілігіне, басқарушылар мен басқарылатындардың анықталмаған құқықтық мәртебесіне негіз болады, басқару процесін ғылымға қарағанда өнерге жақындата түседі.

Түйін сөздер: Жапония, мемлекеттік басқару, шешім қабылдау, дәстүр

Kіpіcне

Заң шығару, құқықтық және саяси шешімдер қабылдау процестері – мемлекеттік басқарудың маңызды функцияларының бірі, себебі, заң және заңдық күші бар басқа да әкімшілік актілер мемлекеттің қолындағы негізгі құрал ретінде қызмет етеді [1].

Жапонияда билікті саясаткерлер, бюрократия және бизнесмендер одағы деп аталатын ұйым жүзеге асырады. Мемлекеттік басқару процесінде, атап айтқанда, заң шығару саласында жетекші рөлді парламенттік саясаткерлер емес, бюрократия, атқарушы билік атқарады (бірте-бірте оның рөлі төмендейді).

Мұндай көрсеткіштер заң шығару процесінде бюрократия үстемдігінің көрсеткіші болып табылады. 1970-1980 жылдардың тоғысында министрлер

---

*Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі тарапынан қаржыландырылады («Жас ғалым» жобасы гранттық қаржыландыру № AP14972382).

кабинеті парламентке ұсынған заң жобаларының үлесі жалпы санның 90%-ға жуығын құрады. Мәселен, 1980 жылы Парламент қараған 111 заң жо-басының 96-сын Министрлер кабинеті, 15-ін Парламенттің өзі ғана енгізді. Одан кейінгі кезеңде заң шығару бастамасы мәселелерінде бюрократияның үлесі біршама қысқарды, бірақ бәрібір ол заң жобаларының жалпы санынан 80%-дан төмен түспейді. Сонымен қатар, жапондық бюрократия да өте кең квазизаң шығару функцияларына ие. Бюрократияның заң шығаруға әсері жанама түрде де көрінеді [2, 16].

Шешімдерді жіктеу ауызша шешімдер мен құжатталған шешімдерді ажыратуды талап етеді. Қазіргі заманғы мемлекеттік басқаруда құжатталған шешімдер басымдыққа ие.

Кейіннен, басқарушылық шешімдер шешім қабылдау процесінің сипаты бойынша ерекшеленеді.

Шешімдердің едәуір бөлігі, оның ішінде құжатталғандары стандартталмаған, процессуалдық реттелмеген түрде қабылданады. Мұндай шешімдерді қабылдау процесінің еркіндігіне байланысты олардың тәртібін зерттеу мәселесі туындамайды.

Қатаң стандартталған процедура бойынша жеке қабылданған шешімдер оларға тікелей қарама-қарсы болып келеді. Мұндай шешімдердің мысалы ретінде бюджетті әзірлеу және бекіту немесе депутаттық сауалға жауап дайындау болып саналады.

Аталған екеуінің арасындағы аралық байланыс салыстырмалы түрде біркелкі процедурасы бар стандартты шешімдер болады.

Сонымен қатар, жапондық саясаттанушылар басқару шешімдері мен оған субъектілердің қатысу тәртібін ажыратады, олар құжаттар қозғалысының бағыты бойынша ерекшеленеді. «Жаңа» жүйе – бұл процеске қатысушылар арасында жауапкершілікті бөлетін «жоғарыдан төменге қарай» сызба бойынша құжаттардың қозғалысы. «Ескі» жүйе басқару шешімін «төменнен жоғарыға қарай» формула бойынша әзірлейді, бұл ретте шешім шын мәнінде ұжымдық және жасырын түрде қабылданады [3].

Зерттеу әдіснамасы

Мемлекеттік басқарудың маңызды әдістеріне құрылымдық-функционалдық, институционалдық, салыстырмалы, тарихи әдістер жатады. Олар зерттелетін объектіге тікелей назар аударумен ерекшеленеді және не оның нақты түсіндірмесін береді, не зерттеудің ерекше тәсіліне (салыстырмалы, тарихи әдістер) назар аударады.

Шешім қабылдаудың дәстүрлі мәдениеті

Жапон мәдениетіндегі шешім қабылдау орта ғасырларда даосизм, буддизм, конфуцийшілдік идеяларының әсерінен қалыптасқан жапон халқының ұлттық

сипатымен тығыз байланысты. Дәстүрлі өнеге, жапондарға гармония (ва), үйлесімділік атмосферасы қағидаларына қатаң сақтауға нұсқау береді. Гармония идеалы жапондықтардың мінез-құлқында коммуникациядағы ұжымшылдық басымдықтар – жеке қарапайымдылық, конформизм принципі ретінде көрінеді.

Олардың ішінде басқа адамға ашық қарсылық білдіру, оның өтінішінен бас тарту, оған «жоқ» деп айтуға жол берілмейді. Мұндай мінез-құлық сипаттарының бұзылуы жеке дұшпандық көрінісі ретінде қабылданады. Осындай моральдық талаптардың кері жағы – тыйым салу, кез келген нысанда өз пікірін басқаларға тануға, оларға қысым көрсетуге жол бермеу, әңгімелесушіні ыңғайсыз немесе үмітсіз жағдайға түсіретін үзілді-кесілді, қатаң мәлімдемелер жасауға мүмкіндік береді. Жапон тіліндегі «иэ» («хай») сөзі ерікті түрде әрі жиі қолданылады, әдетте, «мен сені түсінемін, мұқият тыңдап тұрмын» дегенді білдіреді, бірақ: «сізбен келісемін» дегенді білдірмейді [4, 62].

Гармонияның этикалық императиві ерекше мәдени құбылыстарды қолдайтын, яғни келесі тармақтарды қарастыруға түрткі болды: мәселелерді қалай талқылау, мәселелерді шешу жолы, өз пікірін ұсыну және қорғау, ашық қақтығысқа жол бермей пікірталас жүргізу. Мұның барлығы, ринги, немаваши, харагей ұғымдарында көрініс табады.

Ринги жүйесі (немесе, хинги, ринсин, укагай деп те аталады) жапондық дәстүрлі ұлттық мәдениеттің бір бөлігі іспеттес.

Ринги жүйесі ұлттық мәдени дәстүр бола отырып, жапондық ақиқаттың түрлі салаларында – билік құрылымдарында және саясатта, бизнес пен мәдениетте, жеке өмірде қызмет етеді. Бұл зерттеуде ол Жапонияның атқарушы билігінің орталық аппаратында және мемлекеттік басқару органдарында шешім қабылдау саласында ғана қарастырылады [5].

Ринги жүйесінің ресми анықтамалары бар. Мысалы, «Ринги-сей» – бұл уәкілетті тұлға дайындаған жобаны айналып өту арқылы басшылықтың мақұлдауын алу процесі.

Ринги жүйесі, жалпы алғанда, қадамдық, ұжымдық шешім қабылдау процесі. Процесс бірнеше негізгі кезеңдерден тұрады: жобаны құрастыру (киан), «топ ішінде» талқылау (кайги), қорытынды шешім шығару (кессай) [6].

Әдетте, төменгі буын шенеуніктердің өздері мәселені ұғынып, оны шешудің мүмкін жолдарын түсінген кезде бастама көтеріп, жобаны қарауға ұсынуы керек.

Бастапқы жоба дайын болғанда, ол көлденең және тігінен ұзақ мақұлдау процесінен өтеді. Әрбір шенеунік арнайы бланкіге белгі қояды, жобаны бекітетіні туралы жеке мөртаңбасын басады. Ринги жүйесі бойынша шенеуніктердің жиналысын өткізудің қажеті жоқ.

Соңында құжат түпкілікті шешім қабылдауға құқылы басшыға қол қоюға келеді. Жапониядағы басшы қарамағындағыларға мәселені шешудің қандай да бір тәсілін түсіндіруге ұмтылмайды. Ол тек проблемаларды белгілей-ді және өз мүддесінің жалпы бағытын нақты көрсетеді, бағыныштыларға кеңес береді. Басшының рөлі әртүрлі бағаланады. Кейбір зерттеушілер бағыныштылар өз пікірлерін басшыларға жүктейді деп санайды.

Мәселені тұжырымдау мен шешуге кім бастамашы болса, кез келген жағдайда сұрақ бастапқыда осы мәселелер ауқымына тікелей жауапты профиль бөліміне өтеді. Сұрақты құжаттың өту тізбегінің басында тұрған, шешім жобасын тікелей дайындайтын қатардағы уәкілетті қызметкер зерттейді. Көбінесе ол арнайы жұмыс үстелі нұсқаулығының ұсыныстары мен нұсқауларын – әкімшілік органдар қызметкерлері үшін дайындалған типтік мәселелерді шешуге арналған нұсқаулықты басшылыққа ала отырып, шешім жобасын дайындайды.

Әрі қарай, құжат кезекпен үстелден үстелге кіші шеннен жоғарыға дейін «айналып» өтеді. Әдетте, қызметкерлер құжатқа көз жүгіртумен шектеледі және жобаның бекітілгені туралы жеке мөр басады. Талқылауға қатысатын мамандар мен секциялар аясы шектеулі. Көп жағдайда қызметкерлер соңғы шешімді қабылдайды.

Нәтижесінде шешім қабылданады, оны қарапайым қызметкер ведомстволық анықтамалықтың стандарттары негізінде әзірлейді. Құжаттың өтуі және оны бекіту салыстырмалы түрде жылдам жүреді.

«Аралату және сауал жүргізу» (мочимавари) процедурасы күрделі мәселелерді шешу үшін қолданылады және ол шешімнің кең («еркін») дискрециясын қарастырады. Мысалы, бағдарламалар, лицензиялар, рұқсаттар және т.б. беру туралы шешімдер [7].

Бұл жағдайда шешім қабылдауға қатысушылардың аясы әлдеқайда кең болмақ.

Бірақ «аралату және сауал жүргізу» шешімінің ең маңызды ерекшелігі – негізгі шешім процесі екі кезеңге бөлінеді: шешімді нақты дайындау кезеңі және ресми шешім қабылдау кезеңі.

Шешімді нақты дайындау кезеңінде мәселенің негізгі мазмұны бойынша ең маңызды және мүдделі тұлғалар арасында тар шеңберде келісімге қол жеткізіледі, мәселені шешудің негізгі сызбасы әзірленеді.

Мәселенің мәні бойынша кезең-кезеңімен зерделеу және келісімге келу нәтижесінде мүдделі тұлғалардың келісіміне қол жеткізіледі, екінші кезеңде ресми шешім қабылдау процесі жүреді. Бұл кезеңде осы мәселені талқылауға қызығушылық танытқандардың барлығы қатысады. Бейіндік бөлім жобаны аяқтайды, оған келісілген мәліметтерді енгізеді және соңғы нұсқаны таза түрде дайындайды. Бейіндік бөлімнің қызметкерлері талқылауға қатысушылардың барлығын айналып өтіп, жобаны тікелей таныстырады, бағаларды, бекіту мөрлерін жинайды. Сондықтан рингидің бұл түрі «аралату және сауал жүргізу» деп аталады. Соңғы шешімді басшы өзі қабылдайды. Бұл әдістің ерекшелігі – құжатқа қол қою кезіндегі жоғары жылдамдық әрі шешімнің құпиялылығы.

Ринги процедурасы кейде өте ресми түрде жүзеге асырылады, шенеуніктер мәселенің мәнін түсінбей-ақ өздерінің жеке мөрлерін қояды, ал жауапты басшы қызметкерлермен ақылдаспай тұрып, дайын түпкілікті шешімді әзірлеп қояды. Бірақ мұндай ресмилікке немқұрайлы қарау, шешім қабылдауды жеделдету әрекеттері министрліктің жоғары басшыларына ауыр зардап әкелген мысалдар да кездеседі. Ринги процедураларын орындау жапондық бюрократияның мәжбүрлі талабы болып есептеледі.

Жапон ұйымының ерекшелігі – қызметкерлер арасында функционалдық міндеттердің нақты бөлінуінің жоқтығы: мұнда барлық қызметкерлер бір мәселені шешуден екіншісіне еркін ауысады, олардың міндеттері ресми түрде бөлінбейді, олар әдетте бір үлкен бөлмеде жұмыс істейді. Мұндай ұйым ринги жүйесін сақтайды.

Жапониядағы шешім қабылдау жүйесі де «немаваши», «харагэй» сияқты дәстүрлі институттармен тығыз байланысты: олар салыстырмалы түрде жекедара ұғымдар болғанымен, оларды жеке процедуралар мен әдістер ретінде ринги жүйесіне байланысты қарастыруға болады.

Уәкілетті қызметкерлердің шешім қабылдау алдында пікірлерді келісу кезеңі өтеді. Бұл алдын ала келісім «немаваши» («тамырласу») деп аталады. Оның мәні – алдын ала және бейресми жағдайда жеке кездесулер мен келіссөздер өткізу. Мұндай бейресми кездесулер мәселенің барлық қыр-сырын және оны шешудің ықтимал жолдарын ашуға, ақпарат алмасуға, ұстанымдарды жақындатуға және шектен шыққан көзқарастарды жоюға мүмкіндік береді. Нәтижесінде соңғы шешім тез және талқылаусыз қабылданады. Шын мәнінде, бұл американдық лоббистік институттың жапондық параллелі [8].

«Харагэй» термині жапон мәдениетіндегі маңызды және кең таралған құбылысты сипаттайды. Бұл құбылысты түсінбей тұрып, жапондық сөйлеу мен мәтіндердің, әңгімелер материалдарының, пікірталастардың, ғылыми басылымдардың, тіпті ресми құжаттардың, шешімдердің құрылысының логикасын толық түсіну мүмкін емес.

«Харагэй» сөзбе-сөз аударғанда «іш-қарын өнері» дегенді білдіреді. Шығыстық наным-сенімдер бойынша, жан адамның жүрегінде емес, оның ішінде (қарнында) болады. Жапондық жүйеде министрлер – өз қызметтерін тез ауыстыратын саясаткерлер, ал төменгі шенділер ұзақ жылдар бойы бір жерде жұмыс істейді. Олар өз саласында нақты басқару тәжірибесі бар мамандарға айналады. Ринги жетекшілерді және жалпы ұйымды жоғарыдан келген әуесқойлық шешімдер мен бастамалардан сақтандырады. Ринги жүйесінің арқасында жапон ұйымы әлсіз басшымен де табысты жұмыс істей алады.

Рингиде ұжымшылдық қағидасының артықшылықтары да ашылады. Көптеген талқылаулар мен келісімдер мәселені жан-жақты талдауға және ең жақсы шешімді таңдауға мүмкіндік береді. Рингидің «әлеуметтену» әсері бар – пікірталас көптеген қызметкерлерді шешімді қолдауға үндейді және мәселелерді шешу үшін топты біріктіреді және басқа министрліктер мен ведомстволармен мүмкін болатын қақтығыстар жағдайында жұмылдыра түседі.

Ринги жүйесінің кемшіліктері туралы да көп айтылады. Ең алдымен, шешім қабылдау уақыты айтарлықтай ұзарады, реакция тиімділігін жоғалтады. Одан әрі жауапкершілік сезімі сейіліп, көшбасшылар арасындағы көшбасшылық сезім мен шығармашыл тұлғалардың алғашқы бастамалары басылады. Ақырында, бұл жүйе ұжымның ынтымағын нығайта отырып, бір мезгілде басқа топтармен келісімдерді қиындатып, министрліктер мен ведомстволардағы ведомствошылдық сипатты анықтайды [9].

Бұл кемшіліктерді жоюға жапон еліндегі жүргізіліп жатқан әкімшілік өзгерістер, атап айтқанда, «жоғарыдан төмен» үлгісіне негізделген шешім қабылдау жүйесін енгізу ықпал етуі керек. Шешім қабылдаудың жаңа сызбасын енгізу дәстүрлі мәдениеттің, ринги жүйесінің әсерін шектеуді көздейді.

Шешім әзірлеу мен қабылдау процесі

Белгілі бір саяси-құқықтық шешімдерді қабылдау бастамасы бастапқы-да кез келген жерден – басқару аппаратының барлық тармағында немесе атқарушы биліктің жоғарғы бөлігінде, парламентте, бұқара өмірінің ортасында туындауы мүмкін.

Дегенмен, кез келген жағдайда, шешіммен танысу ол алдымен басқару аппаратына түсуі керек, сол жерден бастап басқару шешімдерінің ең жоғары деңгейіне көтерілуі басталады. Басқаша айтқанда, заң жобалары тікелей Парламентте әзірленіп, қабылданған кезде, әдеттен тыс жағдайларға байланысты әдеттен тыс сипат болып есептеледі.

Саяси-құқықтық құжатты министрлер кабинетінде және/немесе парламентте бекіту жолының көп бөлігі атқарушы билік дәліздері арқылы өтеді. Алдымен бұл мәселе тиісті министрлікте зерделенеді, содан кейін Қаржы министрлігі мен заң бюросында сарапталады, одан кейін билік партиясының аппаратынан өтіп, министрлердің әкімшілік орынбасарларының отырысында келісіледі, және, ең соңында, Министрлер Кабинетінің отырысының қарауына, одан Парламентке түседі.

Министрліктер аппаратында шешім дайындау. Бейіндік бөлім, яғни, белгілі бір сипаттағы мәселелерді, істерді шешуге маманданған, министрлік жұмысының іргетасы, негізгі буыны болып саналады.

Қай жерде сұрақ, жоба туындаса, сол бөлімде зерделенеді. Бұрынғы бағытты жалғастырудың немесе оны өзгертудің мақсаттылығын бағалап, жаңа саяси бағыттың ұсынысы мен мазмұнын әзірлейтін бөлімдер. Аталмыш бөлімдер заң жобаларын дайындайды, рұқсаттар мен лицензиялар береді, «әкімшілік бағытты» жүзеге асырады, қаржылық сұраныстарды дайындайды, субсидиялар беру туралы шешім қабылдайды.

Әртүрлі министрліктердің бөлімдері бір-бірінен ерекшеленеді: үлкенді-кішілі секциялар бар, кейбір бөлімдерде негізінен заңгерлік, «әмбебап» білімі бар шенеуніктер қызмет етеді, ал басқаларында инженерлік-техникалық қызметкерлер басым.

Секцияны «мансаптық жолға түскен» шенеунік басқарады, оның орынбасарлары мен көмекшілері қатардағы, «мансап қумайтын» шенеуніктер.

Жиналыстарда бірауыздылық қағидасы үстемдік етеді. Жазылмаған ережеге сәйкес, барлық шешімдер бірауыздан, консенсуспен қабылданады: бәрі де алдын ала келісілген, немаваши тәртібімен жүзеге асырылған (Бұл тәртіп енді өзгереді.) [10].

Міндетті бірауыздан шешім қабылдаудың екінші белгісі «министрлік кездесулер» деп аталатын жасырын кездесулердің заңнан тыс институтын құру болды.

Министрлер кабинетінің мәжілістеріне қатысушылар өздерінің келіспеушілігін отырыстарда жасыруға мәжбүр, өздерін толғандыратын мәселелерді жиналыстардан кейін, сырттай (жасырын) ашық талқылайды. Мұндай кездесулер, негізінен, ресми жиналыстардың маңыздылығын төмендетіп, олармен бәсекелестікке түседі. Бірақ оларға жоғары баға беруге әзірше негіз жоқ.

Міне, осындай сипатта саяси-құқықтық жобалардың жолы екіге бөлінеді. Парламенттің мақұлдауын талап ететін заң жобалары мен басқа да шешімдерді Министрлер кабинетінің тапсырмасы бойынша Премьер-Министр кезекті отырыста енгізеді. Заңға тәуелді үкімет атқарушы билікке қаулылары орындау жұмысын тапсырады.

Ендігі міндет – шешім қабылдаудың ескі жүйесінің жұмысын шектеу, «жоғарыдан төмен» типтегі басқарушылық шешімдердің сызбасын кеңінен енгізу. 1997 жылғы 3 желтоқсандағы Әкімшілік реформа жөніндегі кеңестің Қорытынды баяндамасында «жұмыстарды жоғарыдан төменге қарай жүргізу» міндеті қойылды.

Осындай өзгерістер барысында маңызды үш тармақты атап өткен жөн.

Бірінші. «Жоғарыдан төмен қарай» жүйесі премьер-министрдің ел басшылығындағы рөлін қайта қарастырып, оған басшылық етуді жүзеге асыруға көбірек мүмкіндіктер береді, оған мемлекеттік саясаттың маңызды бағыттарында бастамашылық ету құқығын ұсынады [11].

Атқарушы билік әр министрлік пен ведомствоға, әкімшілік бірлікке нақты берілген өкілеттіктердің жиынтығы ретінде қарастырылды. Мұндай логика бойынша министрлер кабинеті оның жекелеген бөліктеріне жататын өкілеттіктердің жиынтығы қызметін атқарды. Осы жүйе кезінде бюрократияның өркендеуі мүмкін емес еді.

Бұл жүйе жаңа тарихи жағдайларда тиімсіз болып шықты.

Премьер-министрдің бюрократиямен қарым-қатынасында саяси көш-басшы ретіндегі жаңа құқықтарын қамтамасыз етуге арналған екінші про-цессуалдық кезең – министрлер кабинетінің отырыстарында бірауыздан шешім қабылдауды талап ететін жазылмаған ережені қайта қарау.

Министрлер кабинетінің отырыстарында дауыс беру кезінде бірауыздан шешім қабылдау қағидасы министрлер кабинетін жинауға, сондай-ақ премьер-министрдің көшбасшылық амбицияларын тежеуге бағытталған. Бірақ оның кемшіліктері де болды. Біріншіден, келіспеушіліктерді талқылау еркіндігі шектелгендіктен, шешім қабылдау процесінде кабинет отырыстарының маңызы салыстырмалы түрде төмендеп, үйлестірудің қосымша тетіктері дами бастады.

Отырыстарда шешім қабылдаудың жаңа тәртібі – «көпшілік дауыспен» - премьер-министрге министрлер кабинетінің шешімдерінде өз бетінше әрекет етуге жеңілдік жасайды, сонымен бірге ол үшін айтарлықтай саяси қауіп тудырмайды [12, 38].

Жапония Министрлер кабинетінің отырыстары қатаң құпия жағдайда өтіп жатқанын ескерсек, аталған процессуалдық өзгерістердің қаншалықты дәйекті түрде жүзеге асырылғанын айту қиын. Бірақ қосалқы сипаттарға қарағанда, премьер-министрдің көшбасшылық рөлін арттыру белгісі анық байқалуда.

Ал үшінші өзгеріс. Парламент пен қоғамның әкімшілік нормаларды белгілеу қызметін бақылау құқықтары кеңейіп келеді.

Жапонияда атқарушы билік қоғамдағы құқықтық реттеудің айтарлықтай көлемін жүзеге асыратын заңға тәуелді актілерді шығаруда салыстырмалы түрде кең өкілеттіктерге ие. Ал бұл салада саяси бақылау бюрократияның дербестігін ығыстыра бастайды.

Жапонияда атқарушы биліктің тиімсіз норма жасау және жоспарлау қызметін шектеу мақсатында парламенттік бақылау механизмі енгізілді.

Әкімшілік норма жасауды парламенттік бақылаудан басқа жаңа мемлекеттік институт – нормативтік актілерге «қоғамдық түсініктеме беру» институты құрылды [13].

«Қоғамдық түсініктеме беру» институты АҚШ норма жасау тәжірибесіне сүйенеді. Ол уәкілетті органдардың нормативтік құқықтық актілерді дайындау туралы хабарлау, мүдделі тұлғалармен және ұйымдармен кеңесу, қоғамдық тыңдаулар өткізу сияқты рәсімдерді жүзеге асыруын көздейді.

1998 жылғы маусымда Орталық министрліктер мен басқармаларды реформалаудың негізгі заңын, сондай-ақ 1999 жылғы наурызда Ережелерді белгілеуге және олардың күшін жоюға байланысты қорытындылар тәртібін қабылдаумен бірге, Жапонияның әр министрлігі мен ведомствосы өз қаулыларын, жоспарларын шығарар алдында мүдделі қоғамдық орталар мен ұйымдардың пікірін ескеруі керек. Түпкілікті шешімдер қоғамдық пікір негізінде ғана қабылдануы мүмкін.

«Қоғамдық пікір білдіруді» жалпы жұртшылық «төменнен» жүзеге асырса да, ол парламенттік бақылаумен қатар атқарушы биліктің саяси-құқықтық шешімдеріне саяси бақылаудың бір бөлігі болып саналады. Саяси, құқықтық шешімдер логикалық тұрғыдан атқарушы қызметтен бұрын болатындықтан, жоғарыдан төмен қарай шешім қабылдау сызбасын енгізу де осында қарастырылады [14].

Осылайша, неоконсервативтік саяси бағытты дамыту жағдайында Жапонияның атқарушы билігінің саяси-құқықтық шешімдері процесінде «төменнен жоғарыға» шешім қабылдау ескі сызбасының әрекетін шектеу және, керісінше, жаңа «жоғарыдан төмен» сызбасын енгізу әрекеттері жасалуда.

Қорытынды

Қазіргі жағдайда атқарушы биліктің басқа тармақтарға қатысты «алғашқы болу» факторы құбылмалы, түрленген күйде өз әсерін тигізеді. Әлі де мемлекеттік шенеуніктерге қоғамдық-экономикалық және саяси өмірдегі көп мәселелерді шешу жүктелген. Осының нәтижесінде көптеген мәселелер бойынша шешім қабылдау әкімшілік биліктің қарамағына берілген.

Сонымен бірге, үкіметтің заңнама процесіне қатысу деңгейі де өте жоғары. Ал үкіметтік органдар қызметіне қатысты қоғамдық бақылау, сондай-ақ, қабылданатын шешімдердің қоғамдық сараптамасы ресми әрі шектеулі сипатқа ие болып отыр.

Мемлекеттік басқарудағы шешім әзірлеу және қабылдау процесіне корпоративті әсер етудің жапондық моделі де өте ерекше болып саналады. Егер көптеген дамыған елдерде, әсіресе, Батыс елдерінде белгілі топтың мүддесін қолдау қатаң қоғамдық бақылауда болса, Жапонияда лоббилеу процесі жария бақылаудан тыс қалып, қоғамдық дамудың қажеттіліктеріне қайшы келеді. Сондықтан, саяси биліктің шешім қабылдау процесінде бюрократияның ықпалын азайту талпыныстары мен дәстүрлі ұғымдарды жаңарту ұмтылыстары көптеген кедергілерге тап болып отыр.

Әдебиеттер тізімі

1. Еремін В.Н. Политическая система современного японского общества. – М., 1992.
2. Макаров А.А. Политическая власть в Японии. – М., 1988.
3. Молодякова Э.В. Неординарная демократия в Японии // Япония: Мифы и реальность. – М, 1999. – С. 165-166.
4. Молодякова Э.В. Политическая система Японии // Восток и политика: Политические системы, политические культуры, политические процессы. – М., 2011. – С. 547-570.
5. Стрельцов Д.В. О роли консерватизма в идеологическом инструментарии японской политической элиты // Элиты стран Востока. – М., 2011. – С. 79-92.
6. Curtis G.L. The Logic of Japanese Politics. Leaders, Institutions and the Limits of Change. – N.Y., 1999.
7. StockM'in J.A.A. Governing Japan: divided politics in a resurgent economy. – Black-well Publishing, 2008.
8. Tsuji Kiyooki, Decision-Making in the Japanese Government: A Study of Ringisei, in Robert E. Ward (ed), Political Development in Modern Japan. – Princeton: Princeton University Press, 1968. – Pp. 457-475.
9. Japanese Society. Chie Nakane. – Berkeley, CA: University of California Press, 1970.
10. Kazuo, Imai, Kanryō-sono seitai to uchimaku. – Tokyo, 1953. – P. 118.
11. B.C. Koh, Japan's Administrative Elite. – Berkeley, Cal.: University of California Press, 1989. – P. 92.
11. National Personnel Authority, Outline of National Personnel Authority and Civil Service System. – Tokyo, 1988. – P. 30.
13. Hirose, Haruko. 'The Civil Service System and Personnel Administration', in Toshiyuki Masujima and Minoru O'uchi (eds) The Management and Reform of Japanese Government, 2nd edn, pp. 36–65. – Tokyo: Institute of Administrative Management, 1995.
14. Inatsugu, Hiroaki. Personnel System of Japanese Bureaucracy. – Tokyo: Toyo Keizai, 1996. (In Japanese.)

Transliteration

1. Eremin V.N. Politicheskaya sistema sovremennogo yaponskogo obshestva [The Political System of Modern Japanese Society]. – M., 1992.
2. Makarov A.A. Politicheskaya vlast v Japonii [Political Power in Japan]. – M., 1988.
3. Molodiakova E.V. Neordinarnaya demokratia v Japonii // Japoniya: Mify i realnost [Extraordinary Democracy in Japan: Myths and Reality]. – M, 1999. – S. 165-166.
4. Molodiakova E.V. Politicheskaya sistema Japonii [The Political System of Japan] // Vostok i politika: Politicheskie sistemy, politicheskie kúltúry, politicheskie protsessy. – M., 2011. – S. 547-570.
5. Streltsov D.V. O roli konservatizma v ideologicheskom instrymentarii yaponskoi politicheskoi elity [On the Role of Conservatism in the Ideological Tools of the Japanese Political Elite] // Elity stran Vostoka. – M., 2011. – S. 79-92.

6. Curtis G.L. The Logic of Japanese Politics. Leaders, Institutions and the Limits of Change. – N.Y., 1999.
7. StockM'in J.A.A. Governing Japan: divided politics in a resurgent economy. – Black-well Publishing, 2008.
8. Tsuji Kiyooki, Decision-Making in the Japanese Government: A Study of Ringisei, in Robert E. Ward (ed), Political Development in Modern Japan. – Princeton: Princeton University Press, 1968. – Pp. 457-475.
9. Japanese Society. Chie Nakane. – Berkeley, CA: University of California Press, 1970.
10. Kazuo, Imai, Kanryō-sono seitai to uchimaku. – Tokyo, 1953. – P. 118.
11. B.C. Koh, Japan's Administrative Elite. – Berkeley, Cal.: University of California Press, 1989. – P. 92.
12. National Personnel Authority, Outline of National Personnel Authority and Civil Service System. – Tokyo, 1988. – P. 30.
13. Hirose, Haruko. 'The Civil Service System and Personnel Administration', in Toshiyuki Masujima and Minoru O'uchi (eds) The Management and Reform of Japanese Government, 2nd edn, pp. 36–65. – Tokyo: Institute of Administrative Management, 1995.
14. Inatsugu, Hiroaki. Personnel System of Japanese Bureaucracy. – Tokyo: Toyo Keizai, 1996. (In Japanese.)

Ақын Б.К., Дадабаев Т.

Процесс принятия решений и концепции традиционализма в системе государственного управления Японии: философско-политологический анализ

Аннотация. В статье рассмотрены различные философско-политологические аспекты принятия решений в государственном управлении Японии. Государственными органами на всех уровнях управления принимаются решения как стратегического, так и оперативного характера. Японская модель государственного управления в Японии существенно отличается от систем публичного администрирования других стран. Национальная специфика предопределила возникновение оригинальных форм и методов государственного управления, отличающихся невысокой степенью формализации, гибкостью и преимущественной ориентацией на людей, а не на организационные структуры. Кроме того, формальная неопределенность управленческих процедур, своеобразная традиционная культура приводит к аморфности и усложненности организационного механизма, нечеткому правовому статусу управленцев и управляемых, делая процесс управления более близким к искусству, чем к науке.

Ключевые слова: Япония, государственное управление, принятие решений, традиция

Akhyn B., Dadabaev T.

Decision-Making and the Concepts of Traditionalism in Public Administration of Japan: philosophical and Political Analysis

Abstract. The article deals with various philosophical and political analysis aspects of decision-making in public administration in Japan. State bodies at all levels of government make decisions of both strategic and operational nature. The Japanese model of public administration in Japan differs significantly from public administration systems in other countries. National specificity predetermined the emergence of original forms and methods of public administration, characterized by a low degree of formalization, flexibility and a predominant focus on people rather than organizational structures. In addition, the formal uncertainty of management procedures, a kind of traditional culture leads to the amorphousness and complexity of the organizational mechanism, the fuzzy legal status of managers and managed, making the management process closer to art than to science.

Keywords: Japan, public administration, decision making, tradition

ҚЫТАЙДЫҢ ШЫҢЖАНДАҒЫ ЭТНИКАЛЫҚ АЗШЫЛЫҚТАРҒА ҚАТЫСТЫ САЯСАТЫ: ТАРИХИ-ДӘСТҮРІ МЕН БҮГІНГІ ЕРЕКШЕЛІГІ*

¹Мәсімханұлы Дүкен, ²Тұрлығожаева Алтынгүл Дүйсенқызы

^{1,2}Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты

(Алматы, Қазақстан)

¹masimkhan-63@mail.ru, ²altyn_77@hotmail.com

¹Massimkhanuly Duken, ²Turlygozhayeva Altyngul

^{1,2}R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies

(Almaty, Kazakhstan)

¹masimkhan-63@mail.ru, ²altyn_77@hotmail.com

Аңдатпа. Бұл мақалада Қытайдың этникалық азшылықтарға қатысты саясатының тарихи-дәстүрлі танымдары, ҚКП бүгінгі ұлт саясатының басты ерекшеліктері мен негізгі аспектілері, сондай-ақ Шыңжаң мәселесі қарастырылады. Шыңжаңның стратегиялық мәртебесі мен этникалық толқулардың әлеуеті басқа провинциялық аймақтарға қарағанда Қытай билігінің алаңдаушылығының жоғарылауына әкеледі. Бүгінгі күні ресми Бейжің әлемдік қауымдастық тарапынан азшылық құқықтарын қорғай ма және азшылық құқықтарына деген адалдығын қалай орындау керек деген сұраққа тап болып отыр. Қытайлық тарихи-дәстүрлі түсінік бойынша этникалық азшылықтар мен хандар арасындағы қайшылық өркениет пен жабайылық арасындағы айырмашылыққа негізделген. Тарихи-дәстүрлі түсінікке сәйкес бұл айырмашылық физикалық ерекшеліктердегі немесе тілдегі айқын «айырмашылықтарға» ғана қатысты емес. Есесіне ол негізінен мінез-құлық құндылықтары мен нормалары бар «мәдени айырмашылықтардан» да көрінеді. Азшылық мәселелерінде «тарихи-дәстүрлі» көзқарастың ерекшеліктері қандай? Мәдени ассимиляциядан этникалық мәселені саясаттандыруға көшуге мәжбүр ететін, Қытайдың этникалық саясатына әсер ететін негізгі факторлар қандай? Қытай билігінің ұғымы мен ұстанымы бойынша, тарихи-дәстүрлі көзқарас азшылық мәселесін тиімді шешу үшін саяси бірлікті, этникалық теңдікті және мәдени әртүрлілікті біріздендіреді деп қарайды.

Түйін сөздер: Бүгінгі Қытай, ұлт саясаты, Қытайдағы азшылықтар, Шыңжаң мәселесі, тарихи-дәстүрлі танымдар, этникалық саясат.

Кіріспе

Қытайлықтар өздерін ежелден көп ұлтты елміз деп есептейді. Атап айтқанда «Цинь (б.з.б.221-207 жж.) және Хань (б.з.б.202- б.з. 220 жж.) династияларынан Миң (1368-1644 жж.) және Цин (1636-1912 жж.) династияларына дейін

* Мақала ҚР ҒЖБМ ҒК ЖТН АР14869734 «ҚКП-ның азсанды ұлттар саясатының Шыңжаңда атқарылуы: тарихы, бүгінгі және келешегі» 2022-2024 жж. ҒЖ іске асыру аясында дайындалған.

мемлекеттік құрылым механизм ретінде аймақтар мен аудандар жүйесі бар «үлкен біріктіру» көпұлтты мемлекеттік құрылымға айналды» [1,4].

Ал «Қытай Халық Республикасы құрылғаннан кейін елдің көп ұлт-тылығы одан әрі айқындала түсті. 1949 жылы 29 қыркүйекте Қытай Халықтық саяси консультативтік кеңесінің бірінші пленарлық отырысында «Қытай халықтық саяси консультативтік кеңесінің ортақ бағдарламасы» конституциялық құжаты қабылданды, ол «барлық этностар тең» және «Қытай Халық Республикасы барлық этностардың достығы мен ынтымақтастығы орнаған үлкен «отбасы» болады». Сондай-ақ, «Аз ұлттар шоғырлы тұратын аймақтарда аз ұлттардың аймақтық автономиясы жүзеге асырылсын» деген қағидалары қытай елінің көп ұлтты болмысын одан сайын айшықтап, толықтыра түсті. Қазіргі Қытайдың тұңғыш конституциясы, яғни 1954 жылы 20 қыркүйекте Бүкілқытайлық халық өкілдері жиналысының бірінші сессиясында қабылданған «Қытай Халық Республикасының Конституциясының» 3-бабында: «Қытай Халық Республикасы біртұтас көп ұлтты ел» деп жазылды. Бұл қазіргі Қытайдың көп ұлтты ел екендігі туралы нақты конституциялық декларация болып есептеледі. Содан бері «көпұлтты мемлекет» ұғымы академиялық және саяси әдебиеттерде кеңінен қолданыла бастады және ол қатысты теориялар мен саясаттарды дәйектеу үшін де қолданылады» [2, 8 б.].

Әрине, «көп ұлтты мемлекет» болу қашан да, қайда да оңай болған емес. Ал ХХІ ғасырдағы әрбір дамып келе жатқан ел үшін этникалық қатынастар басты мәселелерінің біріне айналды. Көп ұлтты мемлекеттің билігінің алдынан мәдениетті және көп этникалық қоғамдардың әсерінде саяси басшылық пен әлеуметтік элитаның алдында федерацияның немесе мемлекеттің саяси білімі шеңберінде әр түрлі этникалық топтардың құқықтық мәртебесі мен негізгі құқықтарын қалай басқаруға болады; олардың әлеуметтік-экономикалық құрылымдық айырмашылықтарын (білім, өнеркәсіп, кәсіп немесе табыс алшақтығы) және мәдени айырмашылықтарын қалай сақтау керек (тіл, дін және әдет-ғұрып); бір мемлекеттегі этникалық топтардың өмір сүруі, идеологиялық және әлеуметтік нормалардағы сәйкессіздіктерді, сондай-ақ болашақтағы этникалық қозғалыстардың тенденцияларын қалай түсінуге болады; мемлекеттік биліктің ұлттық теңдік, әлеуметтік әділеттілік, этникалық келісім, әлеуметтік тұрақтылық және саяси бірліктің этносаралық қатынастарының тенденцияларын бағыттап отыру үшін қандай стратегиялар мен шаралар қабылдауы керек деген мәселелер күнделікті шығып отырады. Ал Қытай билігі этносаралық қатынастардың оңды шешімі операциялық және әкімшілік шығындарды төмендетеді, экономиканы ынталандырады, елдің әлемдік геосаясаттағы оң имиджін қалыптастырады және ішкі интеграцияны жақсартатын үйлесімді қоғамды дамытады, сондай-ақ бұл процесте әр этнос өз ұпайын түгендейді деп есептейді. Яғни, «Қытай ұлтының ұлы бірлігін нығайту үшін керекті ұзақ мерзімді және іргелі шарт – мәдени бірегейлікті арттыру, барлық этностарға ортақ рухани орта қалыптастыру, сондай-ақ қытайлық ұлттың ортақ санасын белсенді түрде қалыптастыру. Бұл арада мәдени бірегейлік – ең шешуші фактор. Атап айтқанда, мәдени бірегейлік – ұлттық бірліктің тамыры мен ұлттық

келісімнің жаны. Мәдени бірегейлік мәселесі шешілгенде ғана мемлекеттің, қытай ұлтының болмысы және қытайлық сипаттағы социализм жолы бекемделе түсуі мүмкін» [3].

Азшылықтар қытай халқының небәрі 8 пайызын құрайды, бұл абсолют-ті сандарда айтарлықтай (шамамен 100 миллион) орын алады. Алайда қытайдағы азшылықтардың ежелден бері қоныстанып келе жатқан тарихи мекені құрлықтық қытай территориясының 64%-ын алып жатыр [2,10], бұл оның ханьзу халқы тығыз қоныстанған аудандардан айырмашылығы. Оның үстіне бұл жерлерде Қытайдағы ең құнды минералды және басқа ресурстар бар. Бұл қазба байлықтар қытайдың экономикалық дамуы мен модернизациялау жоспарлары үшін өте маңызды.

«Қытайдың құрлықтағы шекарасының ұзындығы 22 000 км-ді құрайды. 15 елмен шектеседі; оның теңіз жағалауы сызығының ұзындығы 18 000 км, теңіз арқылы 8 елмен шектеседі. Шекараны бақылау құралдарының жетілдірілуі және шекараны басқару деңгейінің жоғарылауымен 2003 жылы Қытайдың маңызды жағалау аймақтарын, тау асуларын, өткелдер мен шалғай аудандарды басқару және бақылау мүмкіндігі айтарлықтай артты» [4]. Міне осы шекаралық өңірлердің көп бөлігінде азшылық халықтар тұрады, атап айтқанда шекара өңір халқының 80%-дан астамы аз ұлттар. Сондықтан да шекаралық аймақтарда кез-келген саяси толқулар мен қауіп-қатерді болғызбас үшін ресми Пекин шекара өңірлерге армиясының басым бөлігін орналастырған. Азшылық этностар қоныстанған өңірлерде әлеуметтік жағдай, тіл, білім, мәдениет, дін және экономикалық дамуда үлкен әркелкілік бар екені жасырын емес. Соған байланысты азшылықтар шоғырлы қоныстанған іргелі өңірлерде қоғамның тұрақсыздығы мен сепаратистік тенденциялар жиі көрініс беріп отырады.

Зерттеу әдістері мен әдістемесі

Бұл мақалада зерттеудің негізгі әдістері ретінде тарихи әдіс арқылы Қытайдың этникалық азшылықтарға қатысты саясатының тарихи-дәстүрлі танымдары мен өзекті оқиғалары бағаланады. Эмпирикалық әдіс арқылы Шыңжаңдағы этникалық азшылық топтардың ерекшеліктері, айырмашылықтары, мінез-құлық құндылықтары, «тарихи-дәстүрлі» көзқа-растары, мәдени ассимиляциялары талданады.

Этникалық мәселелерге қатысты тарихи-дәстүрлі идеялар

Қытайдың тарихи-дәстүрлі мәдени нормаларында этникалық сәйкестілік варварлық азшылықтар мен өркениетті ханьдар арасындағы айырмашылыққа негізделген. Ежелгі қытайлықтар қытай мәдениетін «ерте ме, кеш пе айналасындағыларға әсер ететін әлемдегі ең дамыған өркениет» деп санады. Тарихи-дәстүрлі түсінікке сәйкес бұл айырмашылық физикалық ерекшеліктердегі немесе тілдегі айқын айырмашылықтарды білдірмейді. Керісінше, бұл негізінен мінез-құлық құндылықтары мен нормалары бар мәдени айырмашылықтарда

ерекше белгілер ретінде көрінеді. Осы тұрғыдан алғанда, Қытай өркениетін бойына сіңірген адамдар осы «өркениет әлемінің мүшелері» болады, оның «өзегі» «ханьзулар» болу керек. Мәдениетсіз адамдар «білім алуды» қажет ететін «варварлар» болып қала берді [5, 12 б.].

Қытай тарихындағы Орталықтың маңайдағы елдер арасына мәдени насихат жүргізу мен олардың жастарын оқыту тәсілі әлі де сақталып отыр. Варварлық топқа деген кемсітушілік көзқарас әсте нәсілдік емес, мәдени артықшылық ретінде қарастырылады. Сондықтан қытай мәдениеті сіңіру – бұл өзгелерді өзгерту әдістемесі. Қытайлық мәдени дәстүр бойынша барлық этникалық топтар бір-біріне тең деп саналды, өйткені қытайлықтар аспан асты, жер үстіндегі «бейбітшілікке», яғни Тянься (天下 - аспан астындағы барлық нәрсе) ұғымына сенді, бұл деген сөз «барлық жерлер императорға тиесілі, ал барлық адамдар оның қарашасы» деген мағынаны білдіреді. Демек, ақыр соңында, барлық халықтар бірігіп, үйлесімді организм ретінде «аспан» астында үйлесімді өмір сүруі керек [6, 17 б.].

Тарихи-дәстүрлі көзқарас әр түрлі азшылықтарды біртұтас үйлесімділікке біріктіруді және өзара құрмет пен өзара тәуелділікте бейбіт қатар өмір сүруді ұсынды. Тарихи-дәстүрлі көзқараста азшылық мәселесін қарастырудың басым негізі – Хуа-И доктринасы (华夏, мұндағы «хуа» қытайлықтарды немесе ханьзу дегенді білдіреді, ал «И» жабайылар, бөтен адамдар немесе азшылық дегенді білдіреді). Аталған доктрина азшылық топтардың мойынұсынушылық қасиеті тарихи-дәстүрлі нормаларға сәйкес келеді, бұл береке-бірлік пен дұрыс қарым-қатынасты сақтайды деп болжайды. Азшылық этностар осы принциптерді немесе нормаларды берік ұстанған кезде ғана бейбіт қатар өмір сүру мүмкін болады. Олар еш қашан да «хуаларға» қарсы шықпауы, кедергі жасамауы керек. Юань династиясы тұсындағы әйгілі оқымысты Хао Цзинь, егер ол тағылымшылдықты қабылдаса, Қытайды басқара алатынын түсіндірді. Атап айтқанда қытайлық дәстүрлі тағылымшылдық түсінікке берілген кез-келген адам, этникалық тегіне қарамастан, Қытайдың саяси билеушісі бола алатынын және Хуа-И тарихи-дәстүрлі доктринасының шектемесі алынып тасталатынын атап айтты [7, 12 б.].

Қытайдың тарихи-дәстүрлі көзқарас бойынша мәжбүрлі шаралардан гөрі мәдениетті тарату арқылы ассимиляцияның өзіндік нұсқасын дұрыс көреді. Ондағы басты мақсат – көпшілік пен азшылық арасындағы ассимиляция мен үйлесімділікке қол жеткізу, көпшілік пен азшылық арасындағы қақтығыстардың алдын алу үшін айырмашылықтарды мойындау, нәсілдер мен этникалық әртүрлілік контекстінде тұрақтылық пен тәртіпті сақтау және көптеген этникалық сәйкестіктердің қатар өмір сүруіне ықпал ету. Тарихи-дәстүрлі көзқарастағы ассимиляция «балқыту қазандығы» емес, бөтен адамдар немесе азшылықтар көпшіліктің әдет-ғұрыптарын қабылдау, кірігу, үйрену және түсіну арқылы Хань қоғамына қатыса алатын жүйе болу керек.

Тарихи-дәстүрлі көзқарас бойынша әр түрлі азшылықтар біртұтас үйлесімділікке бірігіп, өзара құрмет пен өзара тәуелділікте бейбіт қатар өмір сүруі керек деп атап көрсетеді. Бұл өзара құрмет пен жауапкершілікті көрсетеді. Қытай тарихында «варварлар» арасында мәдениет қабылдаған кезде қытайдың іргесі

кеңігені анық, оның ең жақсы мысалы маньчжур тілінің хань тіліне жұтылуы болды. Үш жүз жылдан кейін өте аз санды ектеулі адамдар ғана маньчжур тілінде сөйлей алды. Тарихи-дәстүрлі көзқарас философиясы мен қытай мәдениетінің үстемдігі арқылы ханьзулар өздерін билікте сақтап қалды.

Қытайдың азшылық жөніндегі тарихи-дәстүрлі көзқарасы бойынша бұл – патернализмді мемлекеттік жеңілдіктер түрінде көрсететін қарызға негізделген теория, оларға өздерінің әдеттегі құқықтары мен мәдени дәстүрлерімен бөлек өмір сүруге рұқсат етіледі. Азшылықтар мін-деттемелер мен мойынсұнушылыққа жауап беруі керек. Тарихи-дәстүрлі жанашырлық идеясы немесе Жэнь патерналистік үкіметті білдіреді, оның міндеті азшылықтардың жүрегін жаулап алу, императорлар азшылықтарға артықшылықтар ұсынды немесе қазіргі терминологияны қолдана отырып, азшылық топтары үшін қолайлы оң әрекеттер жасады. Бұл оң әрекеттер немесе саясат жиі кездеседі және оларды азшылық топтары пайдаланатын құқықтарға айналады деп күтеді.

Тарихи таным автономиялық құқықтарды мойындайды, бірақ ол кез-келген ішкі шекараны болдырмау үшін мәдени алмасуды, экономикалық интеграцияны және саяси қатысуды қолдайды және азшылықтарға қатысты саясатты институттандыру мен саясаттандыруға күмәнмен қарайды. Сарапшылар этникалық автономия өте табиғи және әлеуметтік жағынан қатар өмір сүруге ықпал етеді, мәдени байланыстарды тең негізде нығайтады, көпшілік пен азшылық мәдениеттерін байытады, мәдениеттің озық белгілері бойынша таралуына ықпал етеді және өзара сыйластықты арттырады деп сенді. Тарихи таным коммунитаризмі этникалық топтардың саяси ынтымақтастығын немесе билікті орнатудағы және сақтаудағы маңыздылығын атап көрсетеді. Ол қарым-қатынастың, үйлесімділіктің және интеграцияның дағдылы құндылықтарына сүйенді. Тарихи таным коммунитаризмі азшылықтарды мемлекеттік қорғауға қатты қолдау көрсететін сияктанып, әрі олардан құрбандықтар беруді талап етеді, олардың кемсітушілігін айыптайды және азшылықтарды қолдау үшін үкіметтердің мақұлдау саясатына қарсы кез келген саяси әрекетке айналуы мүмкін кез келген наразылықты басады. Ол сондай-ақ азшылықтардың қалаусыз ұмтылыстарын толық тексереді және қажет болған жағдайда мемлекеттің бірлігін сақтау үшін репрессиялық шараларды қолданады және басқа саяси қауымдастық немесе сыртқы құқық бұзушылар үшін сабақ болады. Бірақ кейде бұл мемлекеттік аннексияны, «экспансияны» және «қанауды» қолдайды және ақтайды және азшылықтардың құқықтарын мойындамайды. Мәдени ірге кеңейту мен мәдениетті қабылдау кейде теңдікті мойындамайды және басқа мәдениетті құрметтейді, бұл азшылықты теріске шығарудағы күшті мәдениеттің жағымды жағына қарсы қояды [8, 114 б.].

Қытайлық азшылық саясаты және этникалық саясаттандыру

Мемлекеттік саясат этностық топтар ара сәйкестікті анықтауда және саяси білім беру шекараларын түзетуде маңызды рөл атқарады. Қытай үкіметінің саясаты тарихи-дәстүрлі деполитизация моделінен ауытқып кеткен сияқты, мұнда

топтар саяси топтар емес, мәдени топтар ретінде қарастырылады. Бұл туралы Қытай Халық Республикасы Конституциясының кіріспесінде айтылған. Онда «Қытай Халық Республикасы – елдегі барлық ұлт өкілдері бірігіп құрған біртұтас көпұлтты мемлекет. Социалистік ұлтаралық теңдік, бірлік, өзара көмек және келісім қарым-қатынастары орнады және нығая бермек. Ұлттық бірлікті сақтау жолында біз үлкен ұлтшылдыққа, негізінен ханьзу шовинизміне қарсы тұруымыз керек, сонымен қатар жергілікті ұлтшылдықпен де күресуіміз керек. Мемлекет еліміздегі барлық этностар-дың ортақ гүлденуіне ықпал ету үшін бар күшін салады» [9, 4 б.] делінген. Бұл тұжырымдар Қытайдың азшылықтар туралы саясатын түсінудің пайдалы кілтін ұсынады. Қытай өзінде елу бес этникалық азшылық өмір сүреді деп есептейді. «Ханьзу шовинизмі» деп отырғаны азшылықтарға қарата ханьзу тәкаппарлығын және тарихи таным бойынша аз халықтарды «варварлар» ретінде қабылдауды, менсінбеуді, қорлауды білдіреді, ал «жергілікті шовинизм» азшылықтардың өзін-өзі көрсету, өзгелерге менсінбеушілікпен қарау әрекеттерін білдіреді.

Империялық немесе патшалық дәуірде Қытай айналасындағы кішігірім өңірлерден өздерінің өкілдіктерін ашқанына қанағаттанды және бұл халықтың өзін-өзі басқаруына мүмкіндік берді. 1911 жылғы төңкерістен кейін республика үкіметі белсенді қызығушылық танытып, ұйғырлар, монғолдар және тибеттіктер сияқты басқа азшылықтарды өздерінің ұлтын нығайту үшін хань көпшілігімен ассимиляциялауға көндірді. Кеңес Одағының ықпалымен 1931 жылы Қытай Коммунистік партиясы лениндік саясатты жүргізіп, азшылық топтарын өзін-өзі сақтау, көрсету, мәдени, діни және тілдік саясатты әлсірету, тіпті ұлтшылдықпен бірге көмек сұрауға сендіру арқылы жүргізді. Алайда, Мао Цзэдун азшылық топтарының өзара тәуелділігіне және көптеген ғасырлар бойы бірге өмір сүрген көптеген топтардың тарихи ассимиляциясына байланысты азшылық мәселелерін шешудің саяси принципі ретінде федерализм мен өзін-өзі басқару идеясынан аймақтық автономияға идеологиялық өзгерісті бастан өткерді, бұл Ресей мен Еуропадан мүлдем өзгеше болды. Тарихи таным ұстанымы бойынша ұлы «бірлік пен келісім» туралы ойы ұлттық азшылықтардың федерализмнен және өзін-өзі басқару құқығынан бас тартуына ықпал еткені белгілі. Сондай-ақ, Сун Ятсен тарихи-дәстүрлі үйлесімділік идеясын «Цин әулеті аяқталғаннан кейін бес негізгі ұлт арасындағы қатар өмір сүру, теңдік және үйлесімділікті» атап көрсету үшін қолданды [10, 36 б.].

ҚКП басшылығындағы жаңа қытайда ұлттарды жіктеуге алғашқы қадам 1950 жылдары жасалды және 56 этникалық топ танылды. Екінші кезеңде этникалық азшылықтар үшін автономия процесі құрылды. Этникалық топтардың жан саны мен иелеген территориялық аумағына қарай 5 автономиялық өлке (район), 30 автономиялық облыс және 120 автономиялық ауыл ашылды, сөйтіп елдегі 55 этникалық азшылықтың 44-і автономиялық аймақтар құрылды. Бұл Қытай аумағының 64% құрайды. Үшінші кезеңде, үкімет әкімшілік, білім беру, экономикалық және мәдени салаларда, тіпті отбасын жоспарлау бағдарламаларында этникалық азшылықтардың пайдасына бірқатар артықшылықтар ұсынды және жүзеге асырды. Жыл сайын Үкімет кедейлікті

жою, әлеуметтік-экономикалық даму және этникалық топтар арасындағы айырмашылықтарды азайту үшін осы автономды өлкелерге, облыстар мен аудан-ауылдарға қаржылық көмек бөледі.

Тарихи-дәстүрлі таным бойынша мәдениеттендіру мен саясаттан алшақтату азшылық мәселелерін шешу мен мемлекеттік саясат арқылы экономикалық даму арасындағы ең жақсы шешімге келу деп саналады. Мәдени топтардың емес, саяси топтардың дамуы мемлекет үшін көбірек проблемалар туғызады, этникалық сананы нығайтады, белгілі бір географиялық аймақтың белгілі бір тобына назар аударады және оларды экономикалық дамудың әкімшілік себептері бойынша саяси топ ретінде анықтайды. «Азаматтар арасындағы теңдікке» емес, «этникалық топтар арасындағы теңдікке» назар аудара отырып, осы саясат пен институттарды әзірлеу және жүзеге асыру процесі осы топтардың саясаттануы мен институционализациясына алып келеді және олардың этникалық санасын өсіреді.

Шыңжаңдағы қақтығыс: Үкіметтің проблемалары мен реакциясы

Қытайдың солтүстік-батысында орналасқан Шыңжаңның Орталық Азия елдерімен ортақ шекара ұзындығы елдің жалпы шекара сызығының алтыдан бір бөлігін алып жатыр. Өлкеде 13 негізгі этникалық топтан құралған 30 миллионға жуық адам тұрады. Оңтүстік Шыңжаң тұрғындарының көпшілігі ұйғырлар. Ал Солтүстік Шыңжаңда негізінен ханьдар мен қазақтар қоныстанған. Қырғыздар, сібелер, тәжіктер мен дағұрлар негізінен шағын аумақтарда өмір сүреді, ал қалған этникалық топтардың көпшілігі басқа этностардың арасында шашыраңқы өмір сүреді. Тарихи тұрғыдан Шыңжаң Азия мен Еуропа арасындағы өркениеттік байланыстың құрлықтағы дәлізі болып келді. Шығыс пен Батыстың ежелгі өркениеттерін байланыстыратын әйгілі Жібек жолы осы өлке арқылы өтті. Оның географиялық орналасуы Шыңжаңның айрықша ерекшелігін – әртүрлі халықтар мен олардың мәдениеттерінің қатар өмір сүруі, мәдениеттер тоғысуын айқындап берді.

Тарихи-дәстүрлі таным бойынша этникалық сәйкестілік олардың айырмашылықтары мен бейбіт ассимиляциясын ескере отырып, мәдени ірге кеңейту мен мәдениеттерді қабылдаудың тарихи-дәстүрлі принципіне сәйкес қарастырылды. 1821 жылдан кейін Цин әулеті аймақтың шекара қорғанысын нығайту үшін Ханьзулардың Шыңжаңға жаппай көшуін ынталандыра бастады және ұйғырларды Оңтүстік Шыңжаңнан солтүстікке, сондай-ақ ханьзулар мен хуэйлерді (дүңген) өндіріс пен әлеуметтік келісімді ілгерілету үшін Шыңжаңға қоныс аударуға шақырды. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында көптеген орыстар, өзбектер мен татарлар Шыңжаңға келіп қоныстанды. Цин патшалығы ыдырағаннан кейін Шыңжаңдағы түркі тілдес халықтар көтерілісшілері 1933 жылы қазанда өздерінің тәуелсіздігін жариялап, тұңғыш Шығыс Түркістан республикасы деп аталатын Шығыс Түркістан Ислам Республикасын құрды. Келесі жылында Қытай Республикасы (гоминдан) бұл аймақты қайтадан өзіне қаратып алды. 1944 жылы Шыңжаңдағы этникалық топтар бұл жолы Кеңес Одағының қолдауымен тәуелсіздігін қайта жариялап, Екінші рет

Шығыс Түркістан республикасын құрды. Бірақ 1949 жылы Қытай Коммунистік партиясы бұл аумақты өз қарамағына алды. 1955 жылы қазанда Шыңжаң өлкесі қазақ, моңғол, қырғыз және хуэй секілді бірқатар халықтардың автономиялық облыстары бар Қытай Халық Республикасының «Шыңжаң ұйғыр автономиялық районы (өлке)» болып құрылды.

Жалпы саяси-тарихи контексте ұйғырлардың ханьзулармен араздығы жауынгерлік ниеттерден немесе діни айырмашылықтардан емес, түптеп ұлттық мүдде тенденцияларынан туындап жатқаны айдан анық. Алайда ресми Пекин Шыңжаңдағы ұйғырлар бастаған жергілікті азшылықтардың ұлттық мүдде талаптарын шешудің жолын қарастыруға жеткілікті назар аудармағандықтан, олардың наразылығын ылғи да сыртқы күштер пайдаланып кетіп отырады.

1949 жылдан бастап Шыңжаң ҚКП-ның сан алуан саяси науқанына және ашықтық пен бақылау арасындағы саясаттың ауытқуына ұшырады. Шыңжаңда ханьзулардың демографиялық жағдайының күн өткен сайын үстем болуы жергілікті жұрттың антагонизм сезімін тудыратындықтан, ұйғырлар арасында жалпы ханьзуларға қарсы көңіл-күй басым болғанын байқау қиын емес. Цин патшалығы кезіндегі жаппай иммиграциялық саясаттан бастап, одан кейінгі Гоминдаң, қазіргі ҚКП осы бір стратегиялық маңызы зор шекара өлкесін құру, қауіпсіздігін бекемдеу мақсатымен ханьзулардың Шыңжаңға жаппай иммиграциясын жақтады. Шыңжаңға жаппай жөнкілген мына төмендегідей үш мәселені туындатты; біріншіден, ханьдықтардың саны өсуімен шекаралы аймақта этникалық қайшылық күшейіп, діни және мәдени айырмашылықтарды реттеу қиындай түсті. Екіншіден, ханьзу хал-қының көбеюімен Шыңжаңда орын алған этникалық топтар арасындағы әлеуметтік-экономикалық теңсіздікке деген ұйғырлардың наразылығы арта түсті. Үшіншіден, ханьзу иммигранттарының көбеюі алып шовинизм мен этникалық кемсітушілік арасындағы қайшылықты күшейте түсті.

Үкіметтердің көші-қонға қатысты көзқарасы этникалық теңгерімсіздікті жақсарту және аймақтағы этникалық мәселені шешу үшін жұмыс күшінің ағыны мен этникалық әртүрліліктің күшеюіне дейін өсті. Біріншіден, этникалық топтардың саны артты. Екіншіден, Шыңжаңдағы барлық этникалық топтардың жан саны да артып келеді. 1978 жылдан 2007 жылға дейін аймақтың төрт ірі тобының – ұйғырлар, ханьдар, қазақтар мен хуэйлердің халқы сәйкесінше 74%, 61%, 81% және 78% өсті. Үшіншіден, әр азшылық халқының дәстүрлі қоныстарындағы пайыздық үлесі төмендеді. Мысалы, Оңтүстік Шыңжаңның үш префектурасындағы ұйғырлардың, атап айтқанда Каши, Хотан және Ақсудың Шыңжаңдағы ұйғыр халқының жалпы санына қатынасы 1944 жылғы 84,6%-дан 2007 жылы 71,5%-ға дейін төмендеді. Шыңжаң қалалары мен елді мекендеріндегі көп этникалық араласу көбірек байқалды, мысалы, автономиялық ауданның астанасы Үрімші 52 этникалық топтың өкілдері тұрады, ал азшылықтардың үлесі 1978 жылғы 18%-дан 2007 жылы 27%-ға дейін өсті [11, 22 б.]. Шыңжаңның экономикалық әлеуеті ішкі және батыс провинциялармен шамалас, яғни жан басына шаққандағы ЖІӨ ел бойынша орташа деңгейден жоғары жалғыз провинция (провинциялар рейтингінде 12-ші орында). Қысқасы солтүстік-батысқа им-

миграция соңғы жарты ғасырда теміржолдың алдымен Ланьчжоудан Үрімшіге, содан кейін Үрімшіден Құлжа пен Қашғарға дейін кеңейіп тіптен қарқын ала түсті. Ал кең ауқымды дамуға, қоныстануға жарамды Үрімші Хотан шөлі сияқты тас жол иммиграция процесін едәуір жеделдетті. Нәтижесінде Шыңжаңдағы хань иммигранттарының саны біртіндеп жергілікті тұрғындарға жақындады.

Сондай-ақ, үкіметтің ішкі саясаты саяси сананы нығайтатын этникалық айырмашылықтарды тудырған сияқты. 1950 жылдардың басында Қытай үкіметі әлеуметтік нормаларға, саудаға және діни тәжірибеге аз араласты. Алайда, 1950 жылдардың ортасына қарай Мао Цзэдун бүкіл елді көптеген социалистік қайта құру істеріне жұмылдырды. 1958 жылы басталған «үлкен секіріс» мәдени гомогенизацияға және айырмашылықтарға төзімділіктің төмендеуіне алып келді. ҚКП-ның ұжымдастыру саясаты, 1957 жылғы этникалық азшылықтар арасында «жергілікті ұлтшылдыққа» қарсы тұру, он жылға (1966-1976) созылған «Мәдени революция» этникалық азшылықтарға деген алалаушылықты арттыра түсті. Әсіресе дін және діни сенім репрессияға ұшырады, этникалық тіл, дәстүрлі тағамдар мен ұлттық киім де басып жаншылды.

Трансұлттандыру Маодан кейінгі дәуірдегі ашық саясатта көрініс таба бастады. Жаһандану үдерісі және Кеңес Одағының ыдырауы ұйғыр мұсылмандарының сыртқы әлеммен этно-діни қарым-қатынасына үлкен әсер етті. Сонымен қатар, 1991 жылы Кеңес Одағының этникалық негізде ыдырауы және одан кейінгі түркі және басқа мұсылман халықтары бар мемлекеттердің тәуелсіздігі ұйғырлардың ұлттық сана-сезімін күрт күшейтіп, азаттық деген үмітін оятты. 1990 жылдары ұйғырларды хандардан символдық, кеңістіктік және әлеуметтік сегрегацияны қамтамасыз ету құралы ретінде белгілі бір діни мәдени айырмашылықтарды асыра сілтеуге әкелді.

Ресми Пекиннің 1990 жылдардан бастап Шыңжаңдағы этникалық сепаратизмге қарсы стратегиясы негізінен екі бөлімнен тұрды. Қытай үкіметі Шыңжаңда қуғын-сүргінді 1996 жылы Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының (ШЫҰ) бірінші отырысынан кейін-ақ бастап жіберді. «Батыс өңірді ашуға» деген ұмтылыстың басқа аспектілері, әсіресе инфрақұрылымға, өнеркәсіпке және қоршаған ортаны қорғауға ауқымды инвестициялар, сонымен қатар оның экономикасының құрылымы Шыңжаңның болашақта қалай қалыптасатынын талдау үшін өте маңызды. Бұл Шыңжаңның орталыққа тәуелділігі мен бақылауының жоғары деңгейіне немесе өлкеге жасалып жатқан әлеуметтік жағдай мен мемлекет тарапынан құйылып жатқан қаржы-ға байланысты емес. Шыңжаңдағы жергілікті азшылықтың наразылығының себебі мүлде басқада жатыр. Бұл ретте ресейлік қытайтанушы-ғалым Д.А. Ананьинаның: «На сегодняшний день напряжённость в отношениях между ханьцами и уйгурами обусловлена недовольством последних относительно «дискриминирующей политики Пекина», следствием которой, по их мнению, являются: ограничение рождаемости; введение преподавания на языке ханьцев в начальной школе; ограничения карьерного роста; вывоз сырьевых ресурсов СУАР в центральные и южные регионы Китая» [12, 7 б.], – деген пікірімен толықтай келісуге болады. Негізі Қытай үкіметі адам құқықтарын өзіне экзистенциалды қауіп ретінде қарастырғанымен, осыған байланысты жасаған

әрекеттері жаһандық ауқымда адам құқықтарына экзистенциалды қауіп төндіріп жатқанын байқамайды [13].

Ал 2016 жылдан бастап қытайдағы азшылық халықтар өмір сүретін аймақтарда, соның ішінде әсіресе Шынжаң өлкесінде «Үш түрлі күшпен» (сепаратизм, терроризм, діни экстремизм) күрес деген ұранмен тіптен қаталдатылған саясаттың жүріп жатқаны белгілі. Пекиннің бұл жолғы саясатының сипаты мен тәсілі елдің тарихи-дәстүрлі ұстанымынан мүлде алшақ жатқанына бүкіл әлем таңдай қақты. «The CCP states its targets are the 'three evil forces' of ethnic separatism, religious extremism and violent terrorism. Terror attacks by Uyghurs in China have blurred the boundaries between the three forces and triggered an expansion of policies targeting the sources of potential opposition to Party rule – among them minority ethno-religious identities. Affronts to constitutionally safeguarded minority rights and international human rights laws were only the beginning of what is now clearly a sweeping assimilationist program targeting China's Muslim population. Over the past months, it appears that hundreds of thousands of Uyghurs have been arbitrarily detained in re-education camps where they are coaxed and coerced to reject religious and cultural practices and to pledge their allegiance to the Party and the People's Republic of China (PRC). Not since the Cultural Revolution has re-education and internment been conducted on such a massive scale. A centrepiece of Xi's grand strategy is the Belt and Road Initiative (BRI), part of which aims to strengthen linkages between China and Central Asia. Violence in Xinjiang, or the fear of it, threatens the BRI in tangible ways. Xi's vision of a unified China is also undermined by Muslim minorities' identification with other Turkic groups in Central Asia, which exposes the multicultural edges of the nation-state», – деп жазды Австралия ұлттық университетінің профессоры, қытайтанушы-саясаткер Бен Хиллман [14].

АҚШ Помона колледжінің профессоры және антропология кафедрасының меңгерушісі Дрю Глэдни этникалық топтардың теңдік туралы сананың өсіп келе жатқан сезімін – Қытайдағы ұлттық бірегейліктің ресми белгілерімен қатар этнизация деп атайды: «Китай хочет сделать уйгуров более «китаизированными», как сказал Си Цзиньпин. Это, вероятно, ещё больше отдаляет их от китайского правления и вызывает большое негодование и гнев, особенно в этой диаспоре. Насилие и негодование вызваны не радикальным исламом или даже независимостью. В основном это было вызвано стремлением к большим правам человека, большей свободе выражения мнений, что и толкает этих уйгуров к джихадам» [15]. 2018-2020 жылдардағы Консультативтік комитеттің Ұлттық азшылықтарды қорғау туралы негіздемелік Конвенциясының есебінде айтылғандай: «Әр түрлі этникалық, мәдени, тілдік немесе діни топтар бір-біріне қарсы тұрған жағдайда демократия әлсірейді. Азшылықтардың құқықтарына нұқсан келтіру үлкен алаңдаушылық туғызады» [16], сондықтан осы ұстанымды Қытай билігі қаперде ұстағаны жөн болады.

Қорытынды

Тарихи-дәстүрлі таным жолынан алыстағанын қытайлар варварлықты өркениетке айналдырып, өркендеу мен тәртіпке әкелдік деп есептейтін секілді.

Этникалық топтар мен элиталар арасындағы мәдени кемсітушілік идеясы кейбір топтар қарсылық көрсетіп, тұрақтылық пен сыртқы шапқыншылық мүмкіндігін қарастырған кезде пайда болатыны белгілі. Содан кейін қоршаған ортаны бейбіт және сау ұстау үшін мәжбүрлеу шаралары қажет болады. Екінші жағынан, этникалық топтарды институттандыру жүйелі түрде әртүрлі этникалық топтардың мүшелері арасындағы өзара әрекеттесу мен интеграцияға институционалдық кедергілер жасайды. Этникалық мәселе қандай да бір қолайлы немесе кемсітушілік саясатпен байланысты болса, этникалық сызықтар саяси мәселеге айналады. Мәдени диффузия моделі және тарихи-дәстүрлі көзқарас бойынша басқаратын азшылыққа саясатсыздандыру тәсілі Шыңжаң мәселесін қытайша шешуде бұлыңғыр болып бара жатқан сияқты.

Фэй Сяотунның «саяси бірлігі бар мәдени плюрализм» тұжырымдамасы, бұл әркімнің ұлттық деңгейдегі «ұлттық бірегейлігінің» кеңеюін білдіреді, сонымен бірге этникалық деңгейдегі мәдени ерекшеліктерді көтермелейді, тарихи дәстүрлер мен идеялардың көрінісін қамтамасыз етеді. Тарихи-дәстүрлі көзқарас бойынша басты мақсат – нәсілдер мен этникалық топтардың әртүрлілігі контекстінде көпшілік пен азшылық арасындағы ассимиляцияға, береке-бірлікке, үйлесімділікке және тұрақтылыққа қол жеткізу және көптеген этникалық сәйкестікті ынталандыру болып табылады. Тарихи таным стиліндегі этникалық тұрақтылық азшылықтың міндеттерді орындау тәсіліне, ұжымдық құқықтарды қоғамдық қолдауға, артықшылық саясаты мен патерналистік позитивті дәстүрлер арқылы белгілі бір жеңілдіктерге құқыққа негізделген үкіметтерге қоғамдағы бірлік пен тәртіпті ынталандыру және қолдау үшін берік негіз береді.

Қытай тарихи-дәстүрлі ұстанымды басшылыққа ала отырып, бүгінгі ұлт саясатын қайта қарауы керек. Жалпы алғанда, қазіргі Қытайдағы этникалық қатынастар бірізді болғанымен, этникалық азшылықтар арасындағы айырмашылықтар әлі де сақталуда. Этносты «деполитизациялау» жолы Қытайды этникалық азшылықтар арасында ұлттық бірегейлікті нығайта отырып, олардың мәдени дәстүрлерінің өркендеуіне кепілдік бере отырып, жаңа бағытқа апаруы мүмкін. Әрине, бұл процесте этникалық азшылықтардың құқықтары мен артықшылықтарын қалай қорғауға болатындығы әлі де үлкен міндет болады. Әлемдегі көптеген көп ұлтты елдерде әлеуметтік даму, экономикалық өркендеу, демократия және мәдени әртүрлілік жоғары деңгейге жетеді және әртүрлі топтар арасындағы теңдікке қол жеткізіледі, Содан кейін этникалық топтар арасындағы шиеленіс әлсірейді және ақырында жоғалады, өйткені азшылықтарды өз құқықтары мен артықшылықтары үшін күресуге ынталандыру қажеттілігі жойылады. Бұл кезеңге жеткенде, этникалық сәйкестілік тұжырымдамасы тек мәдени мұрамен байланысын сақтай отырып, өзінің саяси маңыздылығын жоғалтады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 王震中 姚圣良. 论中华民族凝聚力的构成要素//《民族研究》,2022年第3期(1-17)
- 2 周平.多民族国家是怎样的一类国家//《江汉论坛》2021年第10期.(5-14)
- 3 https://www.gov.cn/xinwen/2021-08/25/content_5633114.htm
- 4 https://www.gov.cn/xinwen/2021-08/25/content_5633114.htm

- 5 https://www.gov.cn/test/2005-06/28/content_10733.htm
- 6 王柯：文明论的华夷观 - - 中国民族思想的起源//国际文化学研(日本) 1997年7号、11—38页。
- 7 张利华. 中国传统文化价值观与民族认同//《中国科学报》(中国·北京)：2012-07-30.
- 8 周桂银. 中国古代天下主义的千年传统：演进、内涵和特征//《世界经济与政治论坛》2021年3月第2期(1-20)
- 9 陈力, 陈先蕃. 论中国边疆思想之“华夷之辨”观//信阳师范学院学报(哲学社会科学版) 2006年, 第26卷 第3期(113-117)
- 10 «中华人民共和国宪法» (2018年3月11日修正文本)
- 11 李建新, 常庆玲. 新疆各主要民族人口现状及变化特征//西北民族研究.- 2015年第3期(总第86期, 21-47)
- 黄兴涛. 民族自觉与符号认同：“中华民族”观念萌生与确立的历史考察//《中国社会科学评论》(香港) 2002年2月创刊号(27-61)
- 12 Ананьина Д.А. Межэтнический конфликт на территории Синьцзян-Уйгурского автономного района КНР// Философия общества (Гуманитарный вектор). – 2018. – Т. 13. – № 3, – 6-11 стр.
- 13 Китай как источник глобальной угрозы правам человека. <https://www.hrw.org/ru/world-report/2020/country-chapters/337324>
- 14 Ben Hillman. Xinjiang and the ‘Chinese Dream’// <https://www.eastasiaforum.org/2018/10/24/xinjiang-and-the-chinese-dream/>
- 15 Витали Понтак. Новый командующий Синьцзяном усилит политику жёстких мер в Центральной Азии. <https://www.epochtimes.ru/dolznoznostnoe-naznachenie-v-sintzyane-nestabilnost-pastroenij-v-rajonah-tsentralnoj-azii-99120189/>
- 16 Ущемление прав меньшинств ослабляет демократию. <https://www.coe.int/ru/web/portal/-/backsliding-on-minority-rights-weakens-democracy>

Transliteration

- 1 王震中 姚圣良. 论中华民族凝聚力的构成要素//《民族研究》, 2022年第3期(1-17)
- 2 周平. 多民族国家是怎样的一类国家//《江汉论坛》2021年第10期.(5-14)
- 3 https://www.gov.cn/xinwen/2021-08/25/content_5633114.htm
- 4 https://www.gov.cn/xinwen/2021-08/25/content_5633114.htm
- 5 https://www.gov.cn/test/2005-06/28/content_10733.htm
- 6 王柯：文明论的华夷观 - - 中国民族思想的起源//国际文化学研(日本) 1997年7号、11—38页。
- 7 张利华. 中国传统文化价值观与民族认同//《中国科学报》(中国·北京)：2012-07-30.
- 8 周桂银. 中国古代天下主义的千年传统：演进、内涵和特征//《世界经济与政治论坛》2021年3月第2期(1-20)
- 9 陈力, 陈先蕃. 论中国边疆思想之“华夷之辨”观//信阳师范学院学报(哲学社会科学版) 2006年, 第26卷 第3期(113-117)
- 10 «中华人民共和国宪法» (2018年3月11日修正文本)
- 11 李建新, 常庆玲. 新疆各主要民族人口现状及变化特征//西北民族研究.- 2015年第3期(总第86期, 21-47)
- 黄兴涛. 民族自觉与符号认同：“中华民族”观念萌生与确立的历史考察//《中国社会科学评论》(香港) 2002年2月创刊号(27-61)
- 12 Ananyina D.A. Anan'ina D.A. Mezhetnicheskij konflikt na territorii Sin'czyan-Ujgurskogo avtonomnogo rajona KNR [Interethnic Conflict in the Territory of the Xinjiang Uygur Autonomous Region of the PRC] // Filosofiya obshchestva (Gumanitarnyj vektor) // Philosophy of Society (Humanitarian Vector). – 2018. – V. 13. – No. 3. – Pp. 6-11.
- 13 Kitaj kak istochnik global'noj ugrozy pravam cheloveka [China as a Source of Global Threat to Human Rights]. <https://www.hrw.org/ru/world-report/2020/country-chapters/337324>
- 14 Ben Hillman Xinjiang and the ‘Chinese Dream’// <https://www.eastasiaforum.org/2018/10/24/xinjiang-and-the-chinese-dream/>

15. Vitali Pontak. Novyj komanduyushchij Sin'czyanom usilit politiku zhyostkih mer v Central'noj Azii [The New Commander of Xinjiang Will Intensify the Policy of Tough Measures in Central Asia]. <https://www.epochtimes.ru/dolznoznostnoe-naznachenie-v-sintszyane-nestabilnost-nastroenij-v-rajonah-tsentralnoj-azii-99120189/>

16 Infringement of the rights of minorities weakens democracy. <https://www.coe.int/ru/web/portal/-/backsliding-on-minority-rights-weakens-democracy>

Масимханулы Д., Турлыгожаева А.Д.

Политика Китая в отношении этнических меньшинств в Синьцзяне: исторические традиции и особенности сегодняшнего дня

Аннотация: В данной статье рассматриваются историко-традиционные познания политики Китая в отношении этнических меньшинств, основные особенности и основные аспекты политики КПК на сегодняшний день, а также Синьцзянский вопрос. Стратегический статус Синьцзяна и потенциал этнических волнений приводят к более высокому уровню беспокойства китайских властей, сравнительно других провинциальных регионах. Сегодня официальный Пекин сталкивается с вопросом о том, защищает ли он права меньшинств со стороны мирового сообщества и как ему следует соблюдать свою приверженность правам меньшинств. Согласно китайскому историко-традиционному пониманию, конфликт между этническими меньшинствами и ханьцами создает контраст между цивилизацией и деградацией. Согласно историко-традиционному пониманию, это различие касается очевидных «различий» в физических характеристиках или языке. В основном это проявляется в «культурных различиях» с поведенческими ценностями и нормах. Каковы особенности «историко-традиционного» подхода в вопросах меньшинств? Каковы основные факторы, влияющие на этническую политику Китая, вынуждающие перейти от культурной ассимиляции к политизации этнической проблемы? Согласно концепции и позиции китайских властей, историко-традиционный подход рассматривает унификацию политического единства, этнического равенства и культурного разнообразия для эффективного решения проблемы меньшинств.

Ключевые слова: Китай сегодня, политические нации, меньшинства в Китае, проблема Синьцзяна, историко-традиционные познания, этническая политика

Massimkhanuly D., Turlygozhayeva A.D.

China's Policy Towards Ethnic Minorities in Xinjiang: Historical Traditions and Peculiarities of Today

Abstract: This article examines the historical and traditional knowledge of China's policy towards ethnic minorities, the main features and main aspects of the CCP's policy today, as well as the Xinjiang issue. The strategic status of Xinjiang and the potential for ethnic unrest lead to a higher level of concern for the Chinese authorities than other provincial regions. Today, official Beijing is faced with the question of whether it protects the rights of minorities from the world community and how it should honor its commitment to minority rights. According to the Chinese historical-traditional understanding, the conflict between ethnic minorities and the Han creates a contrast between civilization and degradation. According to the historical-traditional understanding, this difference concerns obvious «differences» in physical characteristics or language. This is mainly manifested in «cultural differences» with behavioral values and norms. What are the features of the «historical-traditional» approach to minority issues? What are the main factors influencing the ethnic policy of China, forcing the transition from cultural assimilation to the politicization of the ethnic problem? According to the concept and position of the Chinese authorities, the historical-traditional approach considers the unification of political unity, ethnic equality and cultural diversity in order to effectively solve the problem of minorities.

Key words: China today, political nations, minorities in China, Xinjiang problem, historical and traditional knowledge, ethnic policy

THE PROBLEM OF LONELINESS PHILOSOPHICAL ASPECT

¹*Turarov Sayat*, ²*Dosmagambetova Jamila*, ³*Aimbetova Ulbossyn*,
⁴*Orazaliyev Bakhytzhан*

^{1,4}*L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)*

²*Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

³*Kazakh National Academy of Choreography (Astana, Kazakhstan)*

¹*sai_kz@bk.ru* ²*ddd_dos@mail.ru*, ³*aim_bat@mail.ru*, ⁴*orazali_BA@mail.ru*

¹*Тұраров Саят*, ²*Досмағамбетова Жамиля*, ³*Аймбетова Ұлбосын*,
⁴*Оразалиев Бахытжан*

^{1,4}*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті*
(Астана, Қазақстан)

²*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*
(Алматы, Қазақстан)

³*Қазақ ұлттық хореография академиясы (Астана, Қазақстан)*

¹*sai_kz@bk.ru* ²*ddd_dos@mail.ru*, ³*aim_bat@mail.ru*, ⁴*orazali_BA@mail.ru*

Abstract. The problem of the place of a human in the relationships with the world is central to any direction and branch of humanitarian sciences. Despite the generally recognized importance, study of a personality loneliness is in many ways the least developed and problematic part of philosophy. Specific empirical studies to personality problems regarding social interaction, personal identification and motives of social activity in the society play a very important role, in which concept of personality is viewed through the prism of its essential characteristics and parameters.

Philosophy considers personality loneliness as a subject of research mainly in the light of the categories of social interaction and social activity. The study obtained important results that made it possible to identify age-related patterns of personality development, its most important components and indicators of development, factors influencing the process of its formation, etc.

As partly opposite and, at the same time, additional to the category of social activity, the category of reflection can be called. This is a fundamental philosophical concept. In the context of the philosophical study of reflection, the phenomenon of loneliness occupies a special place, if only because a person is provided to himself and is forced to draw attention to his inner world, to the foundations of his activities and actions.

Key words: loneliness, philosophical aspect, cosmic loneliness, cultural loneliness

Introduction

In modern society, many women and men who have gone beyond the life of spouses are forced to live alone due to the fact that they do not find, meet or lose their equal, partner. A common conclusion for both versions is that loneliness occurs as a result of the individual's lack of interaction with other people. As Bloch (1991) noted,

in the first type, the need for a specific person (man or woman), the inability to find a reliable partner in human relations, the failure to fulfill dreams; in the 2nd – the lack of an accessible environment for social relations, the need for people with the same interests, goals-interests [2, p. 17].

Based on these conclusions, it can be concluded that a person falls into loneliness voluntarily, that is, under the influence of personal qualities, or forcibly, under the influence of society. For example, some people are consciously opposed to identifying, equalizing themselves with a group, a crowd. However, such a conscious choice of loneliness does not mean an escape from the social environment, it is the freedom of the spirit, the longing, the desire of the soul to be alone. It is characteristic mainly of creative personalities. Creative people consider being alone to be a source of inspiration, freedom, joy. Bakhtiyarova and Chernikova (2019) stated that such loneliness is a creative force. It is useful for a person born out of his environment, people around him, because often the environment restricts his freedom, prevents him from giving in to creativity [3, p. 8].

Genius people become a person through frequent experiences of the moment of loneliness, its unique, unique qualities develop. Vershinin (1991) determines this as a sign of spiritual depth. The desire to ascend from one's physical nature, a critical attitude to the Pendency pushes it to change, for example, asceticism – the fact that a person stands above his bodily needs, the refusal to Pendency is a manifestation of spiritual growth. This is especially common in religious practice, for example, it is known that Khoja Ahmed Yassawi sought the meaning of life in spiritual purity and true values, restraining lust. He chose spaciousness to achieve a deep understanding of his human worth and the status of rationality and perfection [4, p. 23].

In this way, according to Vershinin, facing loneliness implies its pathological nature, the causes of which are numerous. For example, the wrong relationship in the family, lack of mastery of social skills, little affection, conflict with the Inner «I» and the environment around, etc. A person who has fallen into such a mentally complex state feels alienation from the community, family, reality, which ultimately leads to personal disharmony, suffering, a crisis of his own «I» [5, p. 18].

The Concept of Self in the Study of the Problem of Loneliness

One of the most adequate attempts to transform the concept of self into the study of the problem of loneliness, obviously, can be considered the work of Ben Miyuskovich, who, in fact, relying on Jung and Fromm, argues that a person, once having reached the level of individual self-consciousness and having established his unique personal «I», automatically comes to the feeling of his absolute loneliness. According to Miyuskovich's concept, loneliness is rooted in the inner nature of a individual's personality.

Studies of such authors as V. Marshall, L. Hambley, B. Sideman are devoted to loneliness as an aspect of antisocial relationships [6, p. 11].

Those who run away from loneliness and give in to cheap, false curiosities – alcohol, gambling, lust, etc. - also fall out of this line. People who are afraid to be alone with their thoughts are looking for entertainment to escape from loneliness. Pascal says that even war, adventures, are not created by people in order to achieve a certain

goal, which in itself is a sign of escape. Also, many of those who commit suicide are people suffering from the disease of social loneliness.

Some people feel that they are unique, that they value themselves highly, that they have created their talents in their minds, and that they are deliberately separated from the other world. Such people are arrogant and arrogant, devoid of feelings of love, love, compassion. He has a meekness, hypocrisy, he does not understand people with an ordinary family-hearth, a lot of friends, he is jealous of them from the inside, but he does not recognize them from the outside. Such loneliness means that a person does not fully understand his place in this world and the meaning of his life, cannot come into harmony with the world around him. Of course, each person has the right to independently choose his actions, he is responsible for his own choice. However, Hegel identifies that isolation, voluntary escape from relationships with other people, often focusing only on one's own personality, narcissism is a manifestation of a social disease, the transformation of loneliness into anomie [7, p. 245].

Sometimes it is common to say «I am not alone», to deceive oneself, to live with illusions. This can sometimes occur as a defense mechanism against childhood bullying and discrimination. His treatment is to admit that you are left alone, try to correct your behavior, relationship with the surrounding, learn common qualities and get used to living together in a group. And a person who cannot get into a group agrees to live a secluded life, choosing loneliness, and therefore freedom. However, even now, given the fact that every person has a unique and unrepeatable soul, there are those who understand too late that living together, starting a family, sitting in old age in the company of children and grandchildren, being close friends is happiness.

Types of Loneliness

Grigoryan (1973) concluded that such an attitude to loneliness is combined with philosophical reflections. Let's say, the science of philosophy delves into the origins of the feeling of loneliness, its deep-rooted existential and spiritual foundations. Four of its dimensions, images are displayed here: cosmic, cultural, social, interpersonal loneliness [8, p. 60].

According to Gurevich (2018) Cosmic loneliness is a spiritual state in which a person feels alienation from the world, from the universe, from nature, is disturbed by thoughts about the non-realization of his «life program», about its neglect by society, about not leaving its mark [9, p. 44].

Cultural loneliness is the lack of support from the surrounding people of the values, ideals, ideas of the individual about the specific cultural environment in which he lives. Or inability to get along with the environment, people. It can be caused by migration, changes in society (revolutions, reforms), conflicts between fathers and children, the struggle between old and new. At the same time, the rapid development of the intellectual level of the individual, the superiority of others, and thus the inability to communicate with loved ones also affects (Martin Eden syndrome).

Social loneliness is when a person feels left out of some group, or unable to join a group. For example, quitting, retiring, leaving the team, being persecuted, rejected by the new environment, etc.

The harmful consequences of facing social loneliness prevail. A person who is left out of society feels abandoned, forgotten, left without a portion, lost, unnecessary. It's a very painful feeling. Loss or complete absence of contact with loved ones, constant feeling of awkwardness, a state in the midst of rejection of the past, rejection of the future, uncertainty of the coming day. When you feel useless to anyone, thoughts of the worthlessness of your life accompany you, such feelings lead to yellow anxiety. According to the researchers Dydrov and Neveleva, people who find themselves in isolation from their environment have a weakened immune system, which accelerates negative changes in the body, and a sick person comes to them. The longer isolation lasts, the greater the impact on health [10, p. 38].

The next type of the phenomenon of loneliness in the philosophical sense is interpersonal loneliness – the feeling that a person has a lack of spiritual connection with another real, only and unique person (relative, friend, loved one) or has lost it. This is a feeling accompanied by deep stress, the scourge of irreparable regret. A widowhood or an unfriendly mood after a divorce. There are even those who experience loneliness in the same family, even if they live together.

In this context, scientists point to two types of loneliness:

1) emotional-lack of intimacy of the soul, life outside of love and marital relationships;

2) social – lack of significant friendship, partnership ties and any sense of commonality for the individual.

As you rise to spiritual heights, there are fewer and fewer people who understand themselves on the side of a person. It would seem that such a phenomenon should be called laziness, individuality, rather than loneliness. Obviously, individuality is also a form of loneliness, but it happens mainly by the will of that person himself, and he is obliged to enjoy it, to be inspired. In any era, people born out of their environment were saints, geniuses, thinkers, famous scientists, etc. For a genius person, isolation from his surroundings, desolation from his surroundings, being alone is one of the conditions for spiritual perfection, self – improvement, the full realization of all his abilities in himself. Emelin, Rasskazova and Tkhostov (2018) believe that all the discoveries that have led human society forward were born in a moment of inspiration when the person who invented it was left alone and thought in comfort. «Science did not come for long, it spread immediately» (Abay). To do this, he renounces everyday life, some of its curiosities (which are considered interesting for normal people), and lives a life that combines existence with loneliness. The link of his relationship with the environment, with people, with life is his works, scientific novelty, the result of his work. Therefore, a wise person, even if he is alone, lives as one with the whole person with the same essence, serves humanity [11, p. 31].

«Who am I? What am I there for? Who do I live for?». A person can ask himself these questions only when he is alone, and for this a person needs to reach a certain spiritual level. The problem of human life, the mystery and mysticism of life, the vision of all mankind from the other side of their «i» is the subject of those born alone. The phenomenon of loneliness in such a philosophical context is a way to look into one's inner world, to find oneself, to recognize oneself. This is basically a necessary

and important quality for perfect people, a measure of inner freedom. The loneliness of a gifted person energizes creativity, has a beneficial effect on the relationship with the surrounding world. In general, representatives of transcendentalism support the idea of intellectual isolation, approve of the choice of loneliness to activate the creative forces of the individual.

According to Lector (2017), a different type of loneliness is loneliness in power. It is a natural phenomenon for people who are at the top of political power to feel lonely. This, on the one hand, comes down to carrying the burden of responsibility associated with the position. The decision - making also has its own pain. Although there are many advisers, it is up to the owner of power to choose it [12, p. 47].

Methodology

The general methodological basis is the cultural-historical concept of L.S. Vygotsky, according to whom, experience is a unit of consciousness. As part of the theoretical analysis of the phenomenon of «loneliness», we relied on the provisions of the concept of personalization of the personality of V.A. Petrovsky, the theory of personal meanings by D.A. Leontiev. Significant for the formation of the theoretical and methodological basis of the study was the totality of ideas about loneliness in the framework of Western existential philosophy and psychology of the 19th-20th century (M. Buber, A. Camus, J.-P. Sartre, G. Marcuse, M. Heidigger etc.)

Loneliness in Philosophical science is considered through several approaches: a) Ancient Greek thinkers compared loneliness with death, because human could not survive apart from a society; b) medieval period. Loneliness was an approach of unification with God and knowledge of the divine. Man denied the necessity to connect with people in order to be closer with God. It was outlined that a person is lonely because he desires his loneliness – a burden on a person imposed by God [13, p. 21]; c) Existential theory determined loneliness as one of the existential basics of human living as fear, death and love [14, p. 14]. The irresistibility of loneliness and defining human nature are the main characteristics of loneliness. A person can only try to understand that he/she is alone, forever and infinitely; d) according to modern approach in Philosophy, the above-mentioned ideas have changed and over time transformed. A literature review shows that currently, from a philosophical standpoint loneliness is considered as a shape of existential escapism, i.e., a method to distance from the reality around [14, p. 157]. However, in this case his/her goal is not to meet with God but with themselves, their own personality, needs and desires.

The Role of Urbanization and Globalization Processes in the Phenomenon of Loneliness

Loneliness is a disease of the current XXI century, especially in urbanized, developed countries. Even living in a city with millions of inhabitants, a person can feel lonely. There are many reasons that contribute to the deepening of loneliness in today's Society: a uniform standardized life, intellectual degradation, weakening of contacts

with people around, that is, a busy life, workaholism, time-money rhythm, etc. Your friends are also virtual, all communication is done via the internet, the social network is the main place where you can share your thoughts. As before, the progress is becoming more and more consistent, more and more complex. Communication with friends, relatives and even the closest people with whom you live is limited. This trend has created a new problem of modern society – there is no place for individualism, social stereotypes are widespread here, a person feels alone in society among people who are the same as himself, do not own territory from himself, have similar values. It is difficult to predict exactly what this will lead to.

Thus, it is not for nothing that we list the facets and secrets of the phenomenon of loneliness. All this helps a real person to delve into the reasons for dissatisfaction with life, to try to get out of such a painful state of the soul. To eliminate the consequences, you must first find out the cause. Otherwise, the consequences of loneliness are serious – personality burnout, depression, suicide, existential vacuum, showing antisocial behavior. There is no denying that there is even demographic damage.

So is loneliness a punishment for voluntary and involuntary alienation from people, or, conversely, a source, a source of spiritual and personal growth? But, both the consideration of loneliness as a problem of the individual and the desire to eliminate it as a negative phenomenon will certainly lead to bias, as was stated by Cerutti-Gulberg and Ainsa (2016). First of all, it should be noted that loneliness is a component of the inner state of a person, the most important phenomenon necessary for self – awareness and self-awareness of a person [13, p. 169].

But, even here it is better not to overdo it. Let's say that momentary loneliness has a positive side - getting what the soul needs, cleansing, normalizing one's ego, moving away from the world of things, people, - it is necessary for spiritual revival. This is a moment of meeting yourself with yourself, a joyful state, a way to give birth from the standard conditions of behavior. Pleasant loneliness contributes to the formation of the necessary personal qualities for a person – tolerance to external influences, mental specificity, kindness, love for people through self-love, appreciation, etc. However, loneliness, being a means of knowing the world, should not become a goal, otherwise a person will lose the skills of a normal life, will experience stress. It is no secret that even the owners of famous talents, no matter how much they enjoyed being faced with creativity, suffered from the loneliness of the soul.

Thus, as mentioned above, isolation and loneliness are two separate things. Those who consciously choose loneliness are personalities. They need isolation – to get rid of the stagnant environment.

This is not a deadlock, but a real high harmony, purity of spirit.

This is a condition for self-knowledge, a way to improve.

This is the essence of a truly creative person - a person who is engaged in his favorite business will not be alone, his life is full of meaning.

And social, involuntary loneliness oppresses, eats like a worm, there is no point in it. Faced with the inconsistency of the true «I» and the ideal «I», the type of patient - neurotic should understand that he needs help from a qualified professional. That is, loneliness is something inherent in the spiritual life of a person, and at the same time it

is a social phenomenon. Sometimes, faced with such social loneliness, a person finds a companion even with the power of imagination, adopting a pet-a dog, a cat, a parrot, etc. – to compensate for the lack of communication.

Yes, a person is born alone, dies alone, his thoughts, feelings, decisions are unique to him, and for him he is alone. Each of us has a personal world that no one knows about, out of sight. He is hiding in the very depths of our souls. Sometimes we like to be alone with yourself and look into the same corner. But still, a person cannot live in a state of complete loneliness, he is the owner of a social being. The main values of social life, such as friendship, love, relationships, form the meaning of human life. A person, due to his social natural desires, strives to live in a team, in a community, his actions and consciousness are also aligned with it, which is also beneficial for society. And, as Ainsa (2016) states delving into the essence of the phenomenon of loneliness, understanding helps to take the positive side of it and eliminate the negative consequences, so that lonely days do not become a habit, a way of life [14, p. 148].

Significance of Loneliness for Human's Daily Existence

The phenomenon of loneliness of being a particular person and the significance of this phenomenon for our daily existence are beginning to be realized as a philosophical problem and investigated relatively recently. It can be argued that the history of purposeful, scientific study of this problem has only a few decades. At the same time, both in special philosophical studies devoted to this problem and in studies of related sciences, the basic, meaning-forming role of this phenomenon in solving ideological issues is increasingly confirmed. The modernist and postmodern cultures of the XX century, having made numerous attempts to subjectify the existing reality, as well as attempts to merge the subjectivist and objectivist approaches in cognition of the world, involuntarily brought to the fore the problem of being an individual and his existential loneliness. The complex problem of the loneliness of being a particular person increasingly looks like a key one for the entire almost three thousand-year history of philosophy.

However, it cannot be argued that this problem is only philosophical. The study of the problem of loneliness and its modality in human existence is of great importance not only for philosophical cognition, but for the implementation of any kind of human activity, for the self-determination of a person, for his self-awareness. Along with the clearly visible growth of human independence and power in modern society, there is an equally visible growing uncertainty of a person in his own being. In this growing uncertainty, as Mironov noted, it is not just the soul instability of the individual or the weakness of character, the experience of fear by a person, but the ontological side that is important [15, p. 22].

Human existence is his experience of an insurmountable abyss in the existence of the Self and the world. The process of individualization of a person leads to the fact that every experience, and even more so any spiritual crisis, is realized by a person as a unique state, not peculiar to anyone, not experienced by anyone else, and even not normal. And this is true, because, strictly speaking, no state or emotional experience of an individual coincides with any conditionally existing norm and in this sense is

out-normal. Awareness of this further increases the distance between people and reduces the possibility of understanding each other.

At the end of the XX century, loneliness declared itself not just as a social problem, but already as a deadly problem. It can be said that the problem of a person's awareness of his individuality, his self-existence, «other being» in contrast to the world and other people is simply catastrophically important for him, because in many countries, in many independent statistical studies, loneliness is called the leading cause of suicide, and the connection between these two phenomena is established directly - according to statistics about 70% of people who have attempted suicide cite their loneliness as the main reason for this. The level of suicide in a particular society can be considered a fairly accurate indicator indicating the level of tragic loneliness in this society of an individual.

The severity of this problem and the danger that loneliness carries both for specific people and for society as a whole determines the comprehensive relevance of this study. A philosophical study of the problem, the definition of the essence of loneliness and its modality in human existence will, in turn, bring us closer to a practical solution to the problem of lonely people.

Sartre's work includes that various aspects of the consideration of the complex problem of loneliness of human existence can be found in various philosophical systems in the history of philosophy. The problem of loneliness is touched upon in the philosophical analysis of human freedom, the problem of choice, the causes and goals of human activity, the problem of Self, individuality, personality, consciousness and the human psyche. The problem of loneliness has become the subject of study of various sciences that study man, including philosophy, psychology, sociology, anthropology, etc [16, p. 38].

The philosophy of loneliness itself and the first attempts at ontological consideration of human loneliness appear in the existentialism of the XX century. This level of ontological understanding of loneliness was largely made possible by the emergence of the phenomenology of Edmund Husserl, which created a new methodological foundation for further philosophical studies of the phenomenon of loneliness of human existence. The basis on which Husserl's philosophical theory was built was the idea of the independence of consciousness as a continuous and internally directed stream of specially constructed experiences, having its own laws and principles, completely isolated from everything outside, including the material world. However, the phenomenological reduction, together with the assertion of the uniqueness and independence of human consciousness, naturally leads to the conclusion about the tragic loneliness of human existence, since an insurmountable barrier of alienation and misunderstanding arises between monadically closed subjects within their consciousness.

Existentialism of the XX century largely acts as an attempt at a philosophical explanation of a transcendental subject understood in a special way in phenomenology. The ontological loneliness of a person, inner separation and isolation from other people become in existentialism the inevitable basis of any individual being as such. Rethinking the problem of human loneliness taking into account the fundamental principles of phenomenology is especially characteristic of the existential philosophy of J. P. Sartre.

At the first stage of his creative work, in the work «Being and Nothingness» Sartre considers the subject mainly as an activity of his individual consciousness. But at a later

stage of his work, Sartre, in the Critique of Dialectical Reason, considers a person not only as a subject of thought, but, first of all, as a subject of action. The being of the subject turns out to be much broader than purely cognitive processes. This understanding of a person as an individual who subjectively, according to his goals, transforms the world around him and independently constructs his system of relations with other people, later played a significant role in the development of philosophical anthropology [17, p. 184].

Of particular note are the views of E. Fromm, who managed to formulate a number of fundamentally important philosophical positions, including in the knowledge of the problem of loneliness.

Firstly, Fromm refuses to identify the subject and consciousness and considers man as an active subject. He understands a person as a subject of culture and history, acting together with other people, thereby expanding the «I» to a connection with the world, to the existence of indirect human connections with other people.

Secondly, Fromm takes a very important methodological step: in cognizing the problem of human loneliness, for the first time he proceeds from a real practical problem, and not from the existence of an abstractly understood person, not from a transcendental subject. All this taken together allows him to accurately realize and postulate a simple axiom: the more individual a person becomes in his history, the more lonely he becomes.

And finally, Fromm, who has carefully studied the states of frustration and fear, for the first time separates the concepts of loneliness proper and a person's experience of his loneliness, pointing out that a person's experience of his loneliness may be inadequate, and that sometimes even the fear of loneliness can be more dangerous for a person than loneliness itself [18, p. 89].

The problem of loneliness is investigated by philosophers closely associated with various teachings. They are characterized by the idea of the world as a whole as the equivalent of human perception, of reality enclosed within the boundaries of human experiences.

Carl Gustav Jung should be considered one of the founders of this direction and, at the same time, standing apart in this row. He is the author of the concept of the human «self», which, of course, influenced all subsequent philosophical theories devoted to the essence of man and his existence.

Jung defines the self as a concept that expresses the indistinguishable human essence, the quintessence, alpha and omega of human existence. In a sense, in Erickson's study (1996) the analysis of Jung's position in the approach to understanding human nature turns out to be close to Fromm's position in philosophical research: he also tries to find meaning and establish expediency for a separate human life in the conditions of universal absurdity. But in this case, a person must have a certain independence, which is constantly expressed and fixed in some way. To denote this characteristic of human existence, Jung introduces the concept of self [19, p. 263].

Conclusion

Remaining largely in the semantic and conceptual paradigm of existentialism, Jung accurately realizes the real existence of man as a continuous standing «between»,

as a result of the interaction of internal and external in this existence, and here he finds the reason for the emergence of the self in man. At the same time, the self is not something originally given once and for all, on the contrary, it is the result of many human efforts, achieved and still constantly achieved by the goal of his activity, something that is carried out only gradually. In fact, in the hypothesis he describes the process of individualization of a person and his becoming the subject of his own activity, proving at the same time that human subjectivity is much more than a simple awareness of his actions, his rationality. Therefore, Jung's views on the problem of human subjectivity became, to one degree or another, the methodological basis for further philosophical research on the problem of loneliness.

At the same time, since loneliness is not only a deeply personal, but also a serious social problem, against this background, an approach to the study of loneliness that considers loneliness based on the system of human relations with other people seems quite practical and natural. Bloch reflects that in the modern open system of society, in the element of market relations, in the infinitely accelerating dynamics of our life, there is very little stable, connections and relationships with other people stop very quickly, but are built for a very long time, and hence -abandonment, randomness, alienation and loneliness of a person in the modern world [20, p. 76].

List of references

1. Bloch E. Tübingen Introduction to Philosophy. – Publishing house of the Ural University, Yekaterinburg, 1997.
2. Bloch E. The principle of hope. Utopia and Utopian thinking. – Progress, Moscow, 1991.
3. Bakhtiyarova E.Z., Chernikova I.V. The problem of conceptualizing human development strategies, Vestnik of Tomsk State University. Philosophy. Sociology. Political science. – 2019. – 47, 5-15.
4. Vershinin S.E. Introductory article. Bloch E. Tübingen Introduction to Philosophy. – Publishing House of the Ural University, Yekaterinburg, 1991.
5. Vershinin S.E. Ernst Bloch's Philosophy of Hope: Justification of Utopia. – Yekaterinburg, 2001.
6. Gaidenko P.P. Breakthrough to the Transcendent: A New Ontology of the XXth Century. – Republic, Moscow, 1997.
7. Hegel G.V.F. Political works. – Nauka, Moscow, 1978.
8. Grigoryan B. Philosophy about the essence of man. – Politizdat, Moscow, 1973.
9. Gurevich P.S. Nietzsche about human passions, Questions of philosophy. – 2018. – 8, 42-51.
10. Dydrov A.A., Neveleva V.S. Anthropology of innovations, Bulletin of Tomsk State University. Philosophy. Sociology. Political science. – 2019. – 48, 35-48.
11. Emelin V.A., Rasskazova E.I., Tkhostov A.Sh. Unity and diversity of processes of formation of personality identity, Questions of philosophy. – 2018. – 1, 26-37.
12. Tillich P. The Eternal Now, URL: <https://antilogicalism.com/wp-content/uploads/2017/07/the-eternal-now.pdf> (data obrashheniya: 12 nojabrja 2022)
13. Gagarin A.S. Phenomenological Topic: Meaningful Space of Existentials of Human Being // Scientific Yearbook of the Institute of Philosophy and Law of the Ural Branch of the Russian Academy of Sciences. – 2009. – No. 9. – Pp. 7–26.
14. Litinskaya D.G. Types of modern escapism and differentiation of the phenomenon of existential escapism from phenomena close to it // Scientific works of the Moscow Humanitarian University. – 2010. – No. 126. – Pp. 157–162.
15. Mironov V.V. Plato and the modern big-data cave, Bulletin of St. Petersburg University, Philosophy and conflictology. – 2019. – 35, 4-24.
16. Sartre J.P. Existentialism is humanism. Twilight of the Gods. – Politizdat, Moscow, 1990.

17. Chalikova V. Utopia is born from utopia. – Overseas Publications Interchange, London, 1992)
18. Schopenhauer A. The world as a will and a representation. – Nauka, Moscow, 1993.
19. Erickson E. Identity: Youth and Crisis. – Progress, Moscow, 1996.
20. Bloch E. Geist der Utopie. Zweite Fassung. – Fr. M., 1985.

**Тұраров С., Досмағамбетова Ж., Аймбетова Ұ., Оразалиев Б.
Жалғыздық мәселесінің философиялық аспектісі**

Аңдатпа. Тұлға мәселесі психологиялық ғылымның кез-келген бағыты мен саласында басты орын алады. Жалпыға бірдей танылған маңыздылығына қарамастан, тұлға психологиясы көптеген жолдармен теориялық және практикалық психологияның ең аз дамыған және проблемалық бөлігі болып табылады. Тұлға проблемаларын нақты эмпирикалық зерттеулер өте маңызды рөл атқарады, онда жеке тұлға оның маңызды сипаттамалары мен параметрлерінің объективі арқылы қарастырылады.

Отандық психология адамды негізінен іс-әрекет пен іс-әрекет категориялары аясында зерттеу пәні ретінде қарастырады. Зерттеу барысында тұлғаның дамуының жас заңдылықтарын, оның маңызды компоненттері мен даму көрсеткіштерін, оның қалыптасу процесіне әсер ететін факторларды және т. б. анықтауға мүмкіндік беретін маңызды нәтижелер алынды. Сонымен қатар, жеке тұлға ұғымы көбінесе толыққанды ғылыми ұғым ретінде емес, шындықтың осы саласы туралы жалпыланған тұрмыстық ұғым ретінде қолданылды.

Ішінара қарама-қарсы және сонымен бірге қызмет санатына қосымша ретінде рефлексия категориясын атауға болады. Бұл іргелі философиялық тұжырымдама және тиісті психологиялық шындық іс-әрекеттен алынбайды немесе азаймайды. Рефлексияны психологиялық зерттеу аясында жалғыздық құбылысы ерекше орын алады, өйткені адам өзіне берілген және өзінің ішкі әлеміне, оның қызметі мен қызметінің негіздеріне назар аударуға мәжбүр.

Түйін сөздер: жалғыздық, философиялық аспект, ғарыштық жалғыздық, мәдени жалғыздық

**Тураров С., Досмағамбетова Ж., Аймбетова У., Оразалиев Б.
Проблема философского аспекта одиночества**

Аннотация. Проблема личности занимает центральное место в любом направлении и отрасли психологической науки. Несмотря на общепризнанную важность, психология личности во многих отношениях является наименее разработанной и проблематичной частью теоретической и практической психологии. Очень важную роль играют конкретные эмпирические исследования проблем личности, в которых личность рассматривается через призму ее существенных характеристик и параметров.

Отечественная психология рассматривает личность как предмет исследования главным образом в свете категорий действия и деятельности. В ходе исследования были получены важные результаты, позволившие выявить возрастные закономерности развития личности, ее важнейшие компоненты и показатели развития, факторы, влияющие на процесс ее формирования и т.д. Личность, ее особенности и развитие оценивались на основе мотивов и их иерархии, психологических явлений, связанных с эмоциональной сферой, проявлений и специфики развития воли и т.д. При этом само понятие личности часто употреблялось не как полноценное научное понятие, а как обобщенное бытовое понятие об этой сфере действительности.

В качестве частично противоположной и в то же время дополнительной к категории деятельности можно назвать категорию рефлексии. Это фундаментальная философская концепция, и соответствующая психологическая реальность не приобретает из и не сводится к деятельности. В контексте психологического исследования рефлексии явление одиночества занимает особое место, поскольку человек предан себе и вынужден обращать внимание на свой внутренний мир, на основы своей деятельности и деятельности.

Ключевые слова: одиночество, философский аспект, космическое одиночество, культурное одиночество.

ДУХОВНЫЕ ИЗМЕРЕНИЯ БЫТИЯ ЧЕЛОВЕКА В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ*

Косиченко Анатолий Григорьевич

Институт философии, политологии и религиоведения

КН МНВО РК (Алматы, Казахстан)

anatkosichenko@mail.ru

Kosichenko Anatoly

Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies

CS MSHE RK (Almaty, Kazakhstan)

anatkosichenko@mail.ru

Аннотация. Человек за последние столетия разорвал единство материальной и духовной составляющей своей сущности и сделал акцент на материальной, телесной, видимой стороне своего бытия. Духовные же измерения человека теряют свое значение, искажаются, трансформируются в паллиативные формы культуры, морали и бессодержательные благопожелания. Бездуховный человек создает вокруг себя бездуховный мир, который, со своей стороны, средствами социализации и социальной инженерии продуцирует еще более бездуховного человека – тем самым процесс поддерживает сам себя. Традиционные, и в этом смысле позитивные формы духовности, иссякают; наряду с этим, нарастают негативные и деструктивные формы духовности. Результатом движения человечества в этом направлении стал глобальный кризис современности. Деградация духовно-нравственных основ современного мира привела к ужесточению мировой политики, ликвидации международного права, к повсеместному падению морали, к распаду солидарного общежития и межличностного общения. Религия, делающая духовное своим непосредственным предметом, способна продуцировать духовное в человеке, но современный мир, не позволяет религии раскрыть ее возможности, вытесняя ее из всех сфер существования человека и общества. Однако, несмотря на искажение и почти полную потерю духовности, человек не может полностью утратить духовную составляющую своей жизни, так как она не просто присуща человеку, она составляет предельное основание его бытия – с этим и связана надежда на духовное оздоровление человека и человечества.

Ключевые слова: человек, духовность, современный мир, религия, бытие, сущность, глобальный кризис.

Введение

Современный мир сложился в ходе исторического развития в течении длительного времени. В этом процессе менялись экономические формации и типы общественного устройства, культурные, идеологические и духов-

* *Статья подготовлена в рамках финансирования КН МНВО РК (Грант №AP09260036 «Светские и религиозные ценности в современном Казахстане: взаимодействие и влияние на политику РК в сфере религии»).*

ные основы. Сегодняшнее состояние мира – результат всех этих трансформаций, причем современное состояние мира является, согласно господствующему мнению, наиболее развитым в сравнении с предшествующими эпохами – исторический прогресс идет по нарастающей. Но, странное дело, объективация мира при таком взгляде преувеличивается, субъективный фактор в трансформации мира, хотя и имеет место, согласуется, почти до тождества, с объективным его содержанием. При этом существующий мир человек склонен рассматривать как вне его данный феномен, упуская то обстоятельство, что окружающий человека мир является во многом результатом и его, человека деятельности.

К чему приводит такое видение мира? Основным для нашей темы выводом из такой картины мира является недооценка влияния деятельности человека и его духовно-нравственного состояния на содержание современности. Никто не отрицает влияния человека (и, соответственно, общества) на формирование современного мира: кто же, как ни человек, меняет мир? Но человек при этом рассматривается довольно абстрактно – его личностное содержание, его духовно-нравственная позиция, формы и способы его воздействия на мир видятся схематичными и малосодержательными. А ведь от перечисленных факторов зависит каким образом, с какой целью человек меняет мир, и каков результат этого влияния. Так вот, в течение последних четырехсот лет влияние человека на мир во все большей и большей степени имело результатом оскудение духовности, утрату целостного видения мира, его фрагментацию. Сам же человек при этом возвеличивался не только в собственных глазах, но и в общественной оценке; его самомнение и гордыня возрастала от столетия к столетию, пока сегодня не достигла апогея.

Вот истинная причина абсолютизации прав человека – коль скоро человек стал центром вселенной, то, конечно же его права превратились в фетиш. То, что это права человека, презревшего свою духовную сущность, и то, что это права потерявшегося человека, мало кем осознается, что легализует любую систему прав человека, даже самую абсурдную и опасную с точки зрения исторических перспектив человечества. Почему сложилась такая ситуация? Имеется несколько причин такого положения дел; мы рассмотрим одну из этих причин – на наш взгляд важнейшую: утрата человеком духовных измерений своего бытия.

Методология

Методологические принципы, на которых построена статья, являются естественными для исследуемой проблематики и адекватными для духовной сферы бытия человека. Анализ духовного требует многомерного подхода, поэтому практически все аспекты поднятых проблем исследуются интегрально, в сочетании различных методов. Основными методами при этом выступают: историко-логический, герменевтический, аксиологический, метод восхождения от абстрактного к конкретному, метод единства бытия и мышления. Последний метод особенно продуктивен при нахождении общего содержания духовного в его онтологии и отображения его в деятельности и мышлении, что предельно важно для раскрытия сущности духовного.

Современное духовное состояние человека

Человек – творец современного мира, творит мир в горизонте преимущественного своего проявления сегодня: в телесной, материальной проекции. И мир, соответственно, в своей доминанте тоже воспринимается лишь материальным, телесным. При этом духовные измерения человека не отрицаются, но признаются не важными, вторичными, дополнительными. Потому-то современный мир мало духовен. И мало духовный мир, в свою очередь, способствует формированию бездуховного человека. Возникает замкнутый круг, отторгающий духовное содержание и человека, и мира.

Вместе с тем, искаженная самооценка человека сегодня исходит из абсолютизации его значения в мире: человек признается единственным творцом реальности, его окружающей. Парадоксальным образом сегодня сочетается уничижительное отношение к человеку, как к пассивному и мало на что способному, с превозношением этого же человека, как свободного творца своей реальности. Впрочем, парадоксальность этой ситуации мнимая: так и должно быть, ибо так оно и есть – человек одновременно и ничтожен, и велик. «Я царь – я раб – я червь – я бог!», – писал Г.Р. Державин в конце XVIII века. Человек дуален: душой он близок Богу, а телом есть прах.

Современность во всей полноте высветила эту двойственность человека. Но современность не удержала этой двойственности: произошел явный сдвиг в сторону материальной составляющей человека. Человек все более и более тяготеет к реализации собой самых примитивных сторон его жизни. А духовные измерения его бытия отходят на задний план, теряют значение, уничижаются.

Тем самым имеет место уничтожение многообразия человеческого бытия, разложение глубинных основ человека и подмена его сущности. Если процесс идет именно в этом направлении, то человек, каким он был во всей мировой истории до сегодняшнего дня, исчезнет. Почему исчезнет? Может мы преувеличиваем, и человек просто станет иным; ведь он всегда развивался (как принято считать), изменялся, и вот сегодня человек тоже, как и ранее, изменяется, только и всего. Что дает нам основание сказать, что человек, как мы его знаем, исчезнет? Он исчезнет, ибо, как бы ранее человек не развивался, он всегда какими-то своими гранями соответствовал своей сущности, а сегодня его принуждают в корне менять собственную сущность. Человек в доминирующих концепциях современности признан слабым, больным, неполноценным; отсюда делается вывод о необходимости и неизбежности дотраивания его сущности до неких трансгуманистических норм, до человека-механизма, человека-робота, человека-матрицы.

Как следствие, этот человек через систему социальных связей самым существенным образом меняет структуру и содержание общества. В таком обществе нарушаются процессы социализации, следовательно, общество не воспроизводится в своих традиционных, устойчивых, позитивных для общества характеристиках. Ускоряющимся темпом возрастает дифференциация в обществе, вплоть до расслоения полярного свойства. Каждый социальный слой живет в своей

реальности, и тенденции такого рода нарастают. Нет общих для всего общества идей, или они предельно абстрактны, схематичны и не способны к реализации. В том же случае, когда некое подобие таких идей присутствует в обществе, то никто ими не руководствуется, не принимает в качестве своих. Общество теряет солидарность. Нет объединяющих людей общих ценностей. Имеются общие ориентации на деньги, на успех, на материальное благополучие, но назвать эти установки общими ценностями нельзя. О целостном, а тем более духовном самосознании такого общества говорить не приходится. Но в глубине своей общество не может существовать вне духовного его содержания: «Общество имеет духовную природу..., по характеру своего бытия оно принадлежит к той, выходящей за пределы всякого эмпирического (в том числе и психического) бытия сфере, которую мы зовем духовной жизнью, и что его основу образует нравственное начало, подчиненность человеческой воли «должному», что есть, в свою очередь, выражение сверхчеловеческого, богочеловеческого существа самого человека» [1, с. 80]. Однако, сегодня общества лишь в минимальной степени таковы, духовность ими утрачена.

Потеряв это важнейшее свое измерение, современные общества, так же, как и человек, пребывают в искаженной реальности, что сказывается на всем характере их функционирования. «В то время как мир по преимуществу отворачивался от духовности и от той любви, которая является нашей подлинной целью, ради внешних благ и эксплуатации чувственно воспринимаемой природы, вселенная имманентности являла себя, иногда сквозь тесные врата; субъективная углубленность открывала в науке, искусстве, поэзии, в самих страстях человека и его пороках присущую им духовность; потребность в свободе становилась тем острее., чем больше было стараний заранее избежать подлинных условий и подлинного познания свободы» [2, с. 47].

В этой искаженной реальности человеку привиты ложные смыслы, пустые идеалы, он далек от своей сущности, его существование механистично. Человек не может вырваться из суеты своего существования. Суета вообще является доминирующей формой жизнедеятельности современного человека, вне зависимости от того, чем человек занимается, к чему стремится и на что ориентируется. Находясь в суете, человек не способен «взглянуть со стороны» на свою жизнь, суета вынуждает человека все время пребывать в избранных им стереотипах существования. Суета, которая часто понимается как просто ускорение темпов жизни современного человека, на деле является формой закабаления человека, и неизбежно ведет к его деградации. «Человек суете уподобился: дни его яко сень преходят» (Пс. 20, 4). Вырваться из суеты – первейшая необходимость духовно развивающегося человека. Ведь «именно духовное есть истинная закваска нашего земного бытия, которая действует непрерывно, очищая его от несправедливости, и учит нас высоко ценить природу и историю в силу закона братской любви и разума, оживляемого милосердием» [3, с. 38].

Высокая оценка природы и истории распространяется и на такие духовные качества человека, как его свобода и возможность творчества. И свобода, и творчество имеют духовное основание и содержание. В «Философии свободы»

Н.А. Бердяев, взяв за отправную точку православное понимание свободы, как дара Бога человеку, ясно сформулировал онтологичность свободы в контексте христианской антропологии: «Свободу нельзя ни из чего вывести, в ней можно лишь изначально пребывать» [4, с. 27]. Но человеку кажется, что, именно тогда, когда он отказывается (или его принуждают отказаться) от духовной своей сущности, он обретает свободу, – этот самообман имеет место потому, что духовная жизнь ответственна и строга, и на первый взгляд ограничивает свободу. И человек, действительно, освобождается, но освобождается от своей духовной сущности, а это ведет к расчеловечиванию. Когда человек предает забвению духовную свою сущность, он перестает быть человеком.

Творчество в духовной сфере, которое ближайшим образом соотносится с задачами духовного развития человека, является продуктивным и для человека, и для общества, но эта работа не под силу большинству даже и верующих людей. «Религиозный порыв, нравственная самоотдача, преданность личности каким-то лишь *ей* свойственным задачам и способам существования, – все это ценности, прорастающие в душе из инстинктивной гениальности или работы над собой» [5, с. 478]. Требуется усилие, требуется постоянное изменение себя, очищение внутреннего мира, потребна практическая нравственность в общении с окружающими – подвигнуть на это современного человека почти невозможно. Человек стал ленив в работе над собой, а в духовной сфере нельзя лениться. В сфере духа нельзя стоять на месте: если человек не возрастает, он падает. Впрочем, и падение можно искупить покаянием. Духовное обладает высокой динамичностью, движению его нет предела: «Дух дышит, где хочет» (Ин. 3, 8). Но чтобы знать это, к духовному надо прикоснуться; со стороны ничего не почувствуешь. Человек же, в лучшем случае, проводит жизнь в борьбе с самим собой, вернее в борьбе добрых побуждений и злых своих дел. В этом нет ничего удивительного, ведь человек, его душа является ареной борьбы добра и зла; и сегодня зло очень сильно. «Конечно, в чистое «зло» ни народы, ни личности никогда не превращаются, они бывают и становятся только «злыми», только носителями зла, но этого ограничительного «только» не следует преувеличивать. Ибо «зло» не есть что-то внешнее, и не в качестве прибавочного груза присоединяется к своим носителям; оно становится для них роковым внутренним законом, онтологически разлагает своих носителей и может довести их до полного и необратимого распада – в окаменелом нечувствии и нераскаянности» [6, с. 318].

Современный мир духовен в основном в негативном проявлении духа. Традиционные, и в этом смысле позитивные формы духовности, иссякли. Итогом такого положения стал глобальный кризис современности. Это не вызывает удивления, так как современная реальность формируется деструктивными силами, и архитекторы нового мирового порядка имеют большие возможности для управления процессами современного кризиса. Поэтому единственным выходом из труднейшей ситуации, в которую загнал себя современный человек, является воссоздание человеком такого уровня и качества духовности, который позволил бы говорить об обретении человеком своей духовной сущности, что возможно, но требует сверхчеловеческих (для человека нашего времени) сил, но это должно

осуществиться, так как альтернативы нет. «Глобальный кризис имеет истоком искажение сущности духовного, и почти полную утрату духовности. Культурный, экономический, политический кризисы развиваются в связи с их специфическим содержанием, но духовная основа у всех одна и та же. Есть иерархия бытия, и духовное в этой иерархии занимает наивысшее место, поэтому духовные аспекты современного глобального кризиса самые важные, глубинные. И коль скоро духовности, как ранее говорилось, в современных формах деятельности нет, то кризис – это еще мягкая форма их состояния и их оценки в духовном отношении. Должен был бы быть крах» [7, с. 145-146].

Деградация духовно-нравственных основ современного мира привела к ужесточению мировой политики, ликвидации международного права, к повсеместному падению морали, к распаду солидарного общежития и межличностного общения, к уничтожению образования. В относительно короткий исторический период мир изменился во всех своих параметрах, он стал агрессивным и антигуманным. «В течение последних десятилетий и даже лет социально-политическая реальность, так же, как и реальность человека, изменились в чрезвычайно высокой степени. Причем изменения эти носят принципиальный, концептуальный характер, и не базируются на предыдущих этапах развития человечества. Создается такое впечатление, что некто могучей рукой взялся за «штурвал» исторического развития и властно изменил ход и направление этого развития. Строится новая реальность; смысл, сущность и содержание этой реальности крайне сомнительны и очевидно антигуманны» [8, с. 4]. Духовные аспекты бытия человека одни только могут противостоять этой опасной тенденции.

Религия в контексте духовных измерений человека

Религия теснейшим образом связана с духовностью человека; она представляет собой наиболее явное проявления духовных граней его бытия. Существует довольно много сфер жизнедеятельности человека, в которых в той или иной степени присутствует духовное его содержание. Это культура, наука, творчество в его адекватных формах, глубинное общение человека, реализация его сущности как человека и иные. Однако только религия делает духовное своим непосредственным предметом; развитие духовного содержания человека – одна из основных целей религии. Поэтому будет уместным рассмотреть духовные измерения человека в их связи с религией и ее возможностями осуществлять духовное развитие.

В настоящее время из горизонта жизни человека ушла духовная составляющая, которую свели в лучшем случае к культуре и, отчасти, к нравственности. Такая ситуация стала результатом апостасии и отказа от глубинных измерений человека. Массовое безверие стало следствием секуляризации, а сама секуляризации стала возможной в условиях падения веры в возвышенные измерения бытия. Процесс, тем самым, поддерживает сам себя. В совокупности все эти процессы идут как бы естественно, сами собой, и не всегда удается рассмотреть их внутреннюю энергетику.

Современный мир во многом создан усилиями человека, вовлекающего в свою деятельность природу и прежде развитые культурные формы. Причем человек и человечество стали трансформировать мир настолько быстро, что нередко сами не осознают последствий своих действий. Когда имеется осознание, что вокруг много созданного человеком, то трудно это созданное относить к действиям Бога. Ранее, в истории, человек создавал все медленнее, но осмысленнее, и соотносил свои действия с Божиим намерением, и реальность тогда была и более человеческой, и более Божеской. Бог постоянно присутствовал в реальности человека, а сегодня реальность создана человеком не верующим в Бога, и в такой реальности есть только человек, но не Бог. Как верить в Бога, если человек сам все создал? Жизнь современного человека протекает в условиях, когда вполне возможно, и при том комфортно, существовать вне веры в Бога. Доминирующие формы социализации молодежи также не предполагают Бога. Тем самым, общество воспроизводит сознание, в основу которого положено внебожественное существование человека. Это состояние является базовым для секуляризма, безотносительно к тому, насаждается ли секуляризм сознательно или существует как бы естественно и объективно.

Что нового внес современный мир в веру? Мир стал не столько рациональным (с чем можно было бы связать падение веры), сколько искаженным в отношении понимания духовности. Вера подменяется суевериями или ложной верой. Религия стала слишком требовательной для современного человека; и, с точки зрения современного человека, требование веры следовало бы облегчить. Поэтому самым эффективным делателем секуляризации является обыкновенный человек, который живет и действует от своего имени, вне Божьего присутствия – в результате множится реальность, обязанная человеку, но не Богу. Никакие усилия противников религии, атеистов и активных борцов с верой не привели бы к такому торжеству секуляризма, как обыденная деятельность человека, живущего без мысли о Боге, без ощущения Его, человека строящего свой мир своими собственными силами, без присутствия Бога в его жизни. Так построен современный мир, и мир этот атеистичен по существу.

Современный человек стремится жить без проблем и комфортно. Уже это одно делает его в значительной степени атеистом. Жизнь верующего человека всегда полна актуальными проблемами (хотя принципиально все в религии решено), а об отсутствии комфорта верующего и говорить не приходится – он всегда помещен между грехом и покаянием. И самое главное: Иисус Христос сказал: «От дней же Иоанна Крестителя донныне Царство Небесное силою берется, и употребляющие усилие восхищают его» (Мф. 11:12). Так что комфортная и беспроблемная жизнь скорее прилежит неверующему. Хотя и здесь, как всегда в религии, есть антиномия – глубоко верующий живет всегда в радости и спокойствии, но Царство Небесное и он обретает усилием; а проблемная жизнь, о которой сказано выше, это свойство «среднего» верующего.

Религиозные системы знают о силе греха и зла, за ним стоящего, а также о преодолении зла («Не будь побежден злом, но побеждай зло добром» (Рим. 12, 21), но секуляризация лишила религию весомого голоса. Наиболее твердые в

вере традиционные религии пытаются сегодня говорить об этом, иной раз довольно настойчиво, но их не слышат, в одних случаях специально, в других – в силу безразличия к ним. Религия концептуально имеет возможность позитивно влиять на уровень нравственности и духовности обществ современности и, соответственно, на современный мир в целом. Но при всем видимом уважении к религии со стороны власти, политиков, крупных бизнесменов, международных и финансовых структур, реальное воздействие ее на значащие процессы современности невелико. «Нерелигиозные граждане, поскольку они выступают в роли граждан государства, не должны принципиально отказывать религиозному видению мира в потенциале истинности и не должны отнимать у верующих сограждан права вносить с помощью религиозных понятий свой вклад в общественную дискуссию. Более того, либеральная политическая культура вправе ожидать от нерелигиозных граждан, что они будут прилагать усилия к «переводу» важных для общества религиозных понятий с религиозного языка на общедоступный» [9, с. 75]. Ю. Хабермас слишком оптимистичен в этом моменте; либерализм в последнее время явно противостоит религии, он пытается подменить собой религию; «светская религия» - это порождение либерализма.

В реальности религия оттеснена на периферию общественного и государственного бытия; секуляризм, как процесс кардинального вытеснения религии из жизни современного человека, диффамация религии – все это существенно сокращает ее возможности в возрождении духовности и нравственности на ее основе. Религия воспринимается обществом в существенно обмирщенном содержании. «Церковь воспринимается обмирщённым обществом именно как организация. Общество не принимает Церковь в её пророческом служении. Оно не принимает её как обновление и преображение мира. Общество видит в ней структурную часть социума – институт среди других институтов. В этом институте совершаются браки, крещения, отпевания и прочие обряды, которые «нравятся» миру сему. Такую Церковь не отвергают даже атеисты. Священник для них – не отец своего прихода, но служащий религиозной организации. Религия становится тогда «религией по воскресеньям»: она не изменяет всю жизнь, все дни недели – ей отводится один час в воскресный день, когда мы ходим на литургию. Похоже, что мы становимся христианами на час в неделю, когда приходим в храм, а всю остальную неделю живём так, как будто нет Церкви и нет Христа» [10].

Такое положение религии в современном мире не является только результатом деятельности творцов нового мирового порядка, хотя и они немало постарались; оскудение веры сегодня имеет своим истоком души духовно ослабших людей: как зарождение веры, так и отказ от нее исходит из глубины человеческого духа. «Старцы указывают на те беззакония, которые творятся в мире, говорят о главной войне – войне в наших душах. И победе зла. Победа зла ведет к обезчеловечиванию и круговороту предательств: Бога, Церкви, себя, друг друга, семьи, традиций, духовных и нравственных ценностей. Отворачиваясь от Бога, мы уродуем наши души и души наших детей, перестаем взращивать в себе человеческое, лучшее, прекрасное, идем «легким» путем предательства, обмана, при этом неизбежно скатываемся и мельчаем в духовном и нравственном смысле.

Нам все труднее удержаться от греха, и мы по слабости своей узакониваем его, возводим в норму. То, что еще вчера было осуждаемо, сегодня приветствуется и поощряется. Это касается как личных грехов, так и общецерковных» [11]. Еще апостол Павел, указывая на расположенность человека к духовной слабости, писал: «Ибо знаю, что не живет во мне, то есть в плоти моей, доброе; потому что желание добра есть во мне, но, чтобы сделать оное, того не нахожу. Доброго, которого хочу, не делаю, а злое, которого не хочу, делаю» (Рим. 7, 18-19).

Религия способна продуцировать духовное в человеке, но современный мир, верный тенденции на устранение духовного из жизни человека и из содержания мира в его многообразии, не позволяет религии раскрыть ее возможности, вытесняя ее из всех сфер существования человека и общества. «Атеизм представляет собой все более преобладающую в наше время тенденцию. Атеизм мощно продвигается как некое право, как законное требование, как возвращение свободы, как освобождение от предрассудков, как снятие оков. Он продвигается и навязывается при помощи огромного количества коммуникационных технологий, под видом достижения, прогресса, модернизации, и в итоге становится доминирующей точкой зрения и идеологией» [12]. Отчасти виновны в таком положении и сами религии: им не хватает ощущения своей правоты и силы; лидеры их стали чересчур компромиссны; верующие неустойчивы в вере и пассивны в реализации норм веры в окружающем мире. А ведь мир многое теряет, отказываясь от возможностей религии в духовном и нравственном отношении; религия обладает поистине огромным позитивным потенциалом в этих измерениях бытия.

Заключение

Итак, в настоящее время духовное состояние человека драматично. Будучи по своей природе духовным существом, человек сегодня почти полностью утратил высшие измерения своего бытия и существует в достаточно примитивных жизненных обстоятельствах. Это произошло и продолжает осуществляться вследствие утраты веры в свое высокое предназначение, забвения долга оставаться человеком в любых обстоятельствах, ослабления требований к самому себе и неясности исторических перспектив. Отказавшись от веры в Бога и сосредоточив свою жизнь в горизонте материальной деятельности, с ориентацией на жизненный успех, на овладении высокими стандартами жизни, на обретении социальных статусов, человек обнаружил себя в плачевном состоянии погружения в низменное существование с почти полной потерей надежды на будущность, достойную его предназначения.

В ходе всех перечисленных процессов, человек создавал реальность своего существования, которая теперь цепко держит его, как вне его объективная данность, правилам которой он обязан следовать. Причем сама эта реальность уже живет по своим законам, ставя человека в подчиненное положение. «Человек не успевает реагировать на происходящие изменения вокруг. Все происходит с возрастающей скоростью. Объемы новой реальности быстро растут. Лишь незначительную часть измененной реальности человек успевает принять, очеловечить, но

основную часть обновленной реальности он не очеловечивает. И она остается не «обжитой», а значит – чужой для человека. И такой реальности становится все больше и больше. В итоге человек живет в реальности, к которой он относится как к чуждой ему. Отношение к этой чужой реальности настороженное, но в целом безразличное. Она чужда человеку, он ее не понимает, и живет внешней жизнью, хотя это его, человека, жизнь. У человека нет ответственности за такую жизнь, нет радости, нет свободного к ней отношения» [13, с. 62-63]. Что самое прискорбное, эта реальность бездуховна, и она активно формирует бездуховного человека.

Современный человек, хотя и отказывается от своей духовной сущности, хотя и ориентирован на материальные проблемы, хотя и погружен в мирские заботы и пребывает в суете, но не может полностью отринуть духовную составляющую своей жизни. Он прозревает высшие слои жизни, он тяготеет к ним. Но это тяготение не имеет стабильного и постоянного характера, оно спорадично, поэтому оно не приносит должных плодов. Всякое новое поколение застаёт существующий порядок вещей в качестве объективной непреложной данности, и вносит свой вклад в дальнейшее искажение истинной реальности человека. Поэтому, чтобы пробиться к человеку в его сущности, к тому образу человека, который отвечает его онтологической предназначённости, надо убрать множество наслоений и заблуждений, исказивших сущность человека до неузнаваемости. Осуществить это нелегко, но необходимо, так как человечество находится у опасной границы, за которой вполне реально самоуничтожение, ибо глобальный кризис современности достиг критического уровня.

Надежду на преодоление глобального кризиса вселяет принципиальная неустранимость духовных ценностей из душевного склада человека. Даже если человек устал бороться с бездуховными и антидуховными доминантами современного мира, и ему кажется, что иного выхода нет, кроме как сдаться обстоятельствам и «плыть по течению», в глубине души он обладает духовными ценностями, которые способен актуализировать и сделать своей опорой. Надежда на духовное оздоровление человека и человечества сохраняется, ибо духовные измерения человека не могут быть уничтожены полностью, так как они не просто свойственны человеку, они составляют предельные основания его бытия.

Список литературы

- 1 Франк С.Л. Духовные основы общества. – М.: Республика, 1992. – 511 с. – (Мыслители XX в.).
- 2 Ж. Маритен. Религия и культура // Маритен Ж. Знание и мудрость / Пер. с франц. Л.М. Степачева; науч. ред. И.С. Вдовина. – М.: Научный мир, 1999. – 244 с.
- 3 Ж. Маритен. Религия и культура // Маритен Ж. Знание и мудрость / Пер. с франц. Л.М. Степачева; науч. ред. И.С. Вдовина. – М.: Научный мир, 1999. – 244 с.
- 4 Н.А. Бердяев. Философия свободы // Бердяев Н.А. Философия свободы / Худож. – офор. Б.Ф. Бублик. – Харьков: Фолио; М.: ООО «Издательство АСТ», 2002 (Вершины человеческой мысли). – 688 с.
- 5 Зиммель Г. Избранное. Том 1. Философия культуры. – М.: Юрист, 1996. – 671 с. – (Лики культуры).
- 6 Флоровский Г.В. Евразийский соблазн // Современные записки. – Париж, Кн. 34, 1928. – С. 312-346.

7. Косиченко А.Г. Духовно-ценностные аспекты глобального кризиса современности // Адам әлемі. Философский и общественно-гуманитарный журнал. – 2021. – №3 (89). – С. 140-153

8 Косиченко А.Г. Парадигмы новой реальности: какое будущее ожидает человека и общество // Современные вызовы и развитие образования в условиях новой реальности»: Сб. докл. междунар. научного конгресса (8-12 ноября 2021 года). – В 2 частях. – Ч. 1.– Усть-Каменогорск, 2021. – 261 с.

9 Хабермас Ю. Дополитические основы демократического правового государства? // Хабермас Ю., Ратцингер Й. (Бенедикт XVI) Диалектика секуляризации. О разуме и религии / Пер. с нем. (Серия «Современное богословие»). – М.: Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2006. – 112 с.

10 Архимандрит Георгий, игумен монастыря Преподобного Григория. Православие и гуманизм. – URL: // [HTTPS://AZBYKA.RU/OTCHNIK/GEORGIJ_KAPSANIS/PRAVOSLAVIE-I-GUMANIZM-PRAVOSLAVIE-I-PAPIZM](https://azbyka.ru/otchnik/georgij_kapsanis/pravoslavie-i-gumanizm-pravoslavie-i-papizm) (дата обращения: 10.09.2020).

11 Антоний (Паканич), митр. Что на Афоне говорят о расколах и раскольниках? Чего ждать и кого бояться? / Антоний (Паканич), митрополит Бориспольский и Броварский. — URL: http://ruskline.ru/opp/2018/sentyabr/19/chto_na_afone_govoryat_o_raskolah_i_raskolnikah_chego_zhdad_i_kogo_boyatsya (дата обращения: 05.02.2023).

12 Архимандрит Афанасий (Анастасиу). Дадим больше места Христу в нашем сердце // [HTTPS://PRAVOSLAVIE.RU/140136.HTML](https://pravoslavie.ru/140136.html)

13 Косиченко А.Г. Глобализация будущего // Век глобализации. – 2022. – №3. – С. 59-71.

Transliteration

1 Frank S.L. Duxovny`e osnovy` obshhestva [Spiritual Foundations of Society]. – М.: Respublika, 1992. – 511 s. – (My`sliteli XX v.).

2 Zh. Mariten. Religiya i kul`tura [Religion and Culture] // Maruten Zh. Znanie i mudrost` [Knowledge and wisdom] / Per. s francz. L.M. Stepacheva; nauch. red. I.C. Vdovina. – М.: Nauchny`j mir, 1999. – 244 s.

3 Zh. Mariten. Religiya i kul`tura [Religion and culture] // Maruten Zh. Znanie i mudrost` [Knowledge and Wisdom] / Per. s francz. L.M. Stepacheva; nauch. red. I.C. Vdovina. – М.: Nauchny`j mir, 1999. – 244 s.

4 N.A. Berdyayev. Filosofiya svobody` [Philosophy of Freedom] // Berdyayev N.A. Filosofiya svobody` [Philosophy of Freedom] / Xudozh. – ofor. B.F. Bublik. – Xar`kov: Folio; – М.: ООО «Izdatel`stvo AST», 2002 (Vershiny` chelovecheskoj my`sli). – 688 s.

5 Zimmel` G. Izbrannoe. [Favourites]. Tom 1. Filosofiya kul`tury` [Philosophy of Culture]ю – М.: Yurist, 1996. – 671 s. – (Liki kul`tury`).

6 Florovskij G.V. Evrazijskij soblazn [The Eurasian Temptation] // Sovremenny`e zapiski. [Modern Notes]. – Parizh, Kn. 34, 1928. – S. 312-346.

7 Kosichenko A.G. Duxovno-cennostny`e aspekty` global`nogo krizisa sovremennosti [Spiritual and Value Aspects of the Global Crisis of Modernity] // Adam a`lemi. Filosofskij i obshhestvenno-gumanitarny`j zhurnal. – 2021. – №3 (89). – С. 140-153.

8 Kosichenko A.G. Paradigmy` novoj real`nosti: kakoe budushhee ozhidaet cheloveka i obshhestvo [Paradigms of the New Reality: what Future Awaits Man and Society] // Sovremenny`e vy`zovy` i razvitie obrazovaniya v usloviyax novoj real`nosti»: Sb. dokl. mezhdunar. nauchnogo kongressa (8-12 noyabrya 2021 goda). – V 2 chastyax. – Ch. 1.– Ust`-Kamenogorsk, 2021. – 261 s.

9 Xabermas Yu. Dopoliticheskie osnovy` demokraticeskogo pravovogo gosudarstva? [Pre-political Foundations of a Democratic Rule of Law?] // Xabermas Yu., Ratsinger J. (Бенедикт XVI) Диалектика секуляризации. О разуме и религии / Пер. с нем. (Серия «Современное богословие»). – М.: Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2006. – 112 с.

10 Arximandrit Georgij, igumen monasty`rya Prepodobnogo Grigoriya. Pravoslavie i gumanizm. [Orthodoxy and Humanism] - URL: // https://azbyka.ru/otchnik/Georgij_Kapsanis/pravoslavie-i-gumanizm-pravoslavie-i-papizm (дата obrashheniya: 10.09.2020).

11 Antonij (Pakanich), mitr. Chto na Afone govoryat o raskolah i raskol`nikax? Chego zhdat` i kogo boyat`sya? [What do they Say on Mount Athos About Schisms and Schismatics? What to expect and who to be afraid of?]/ Antonij (Pakanich), mitropolit Borispol`skij i Brovarskij. – URL: http://ruskline.ru/opp/2018/sentyabr/19/chto_na_afone_govoryat_o_raskolah_i_raskolnikah_chego_zhdat_i_kogo_boyatsya (data obrashheniya: 05.02.2023).

12 Arximandrit Afanasij (Anastasiu). Dadim bol`she mesta Xristu v nashem serdce [Let's Give More Place to Christ in our Heart] // <https://pravoslavie.ru/140136.html>

13 Kosichenko A.G. Globalizaciya budushhego [Globalization of the Future] // Vek globalizacii. – 2022. – №3. – S. 59-71.

Косиченко А.Г.

Қазіргі әлемдегі адам болмысының рухани өлшемдері

Аңдатпа. Адам соңғы ғасырларда өзінің мәнінің материалдық және рухани құрамдас бөлігінің бірлігін бұзып, өзінің болмысының материалдық, тәндік, көрінетін жағына баса назар аударды. Адамның рухани өлшемдері маңыздылығын жоғалтады, бұрмаланады, мәдениеттің, моральдың және мағынасыз қайырымдылықтың паллиативті формаларына айналады. Рухани емес адам айналасында рухани әлемді жасайды, ол өз кезегінде әлеуметтену және әлеуметтік инженерия арқылы одан да рухани емес адамды шығарады – осылайша процесс өзін-өзі қолдайды. Дәстүрлі және осы мағынада руханияттың оң формалары құрғайды; сонымен бірге руханияттың жағымсыз және деструктивті формалары артып келеді. Адамзаттың осы бағыттағы қозғалысының нәтижесі қазіргі заманның жаһандық дағдарысы болды. Қазіргі әлемнің рухани-адамгершілік негіздерінің деградациясы әлемдік саясаттың қатаңдауына, халықаралық құқықтың жойылуына, моральдың жаппай құлдырауына, ынтымақты жатақхана мен тұлғааралық қарым-қатынастың бұзылуына әкелді. Рухани нәрсені өзінің тікелей тақырыбына айналдыратын дін адамда рухани, бірақ қазіргі әлемді өндіруге қабілетті, дінге оның мүмкіндіктерін ашуға мүмкіндік бермейді, оны адам мен қоғамның барлық салаларынан вытестырады. Алайда, бұрмалануға және руханияттың толық жоғалуына қарамастан, адам өз өмірінің рухани құрамдас бөлігін толығымен жоғалта алмайды, өйткені ол адамға ғана тән емес, оның болмысының түпкілікті негізін құрайды – адам мен адамзаттың рухани сауығуына деген үміт осыған байланысты.

Түйін сөздер: адам, руханият, қазіргі әлем, дін, болмыс, мән, жаһандық дағдарыс.

Kosichenko A.G.

Spiritual Dimensions of Human Existence in the Modern World

Abstract. Over the past centuries, man has severed the unity of the material and spiritual components of his essence and has focused on the material, bodily, visible side of his being. The spiritual dimensions of a person lose their meaning, are distorted, transformed into palliative forms of culture, morality and meaningless benevolence. A spiritless person creates a spiritless world around him, which, for its part, by means of socialization and social engineering produces an even more spiritless person – thereby the process supports itself. Traditional, and in this sense positive forms of spirituality, are drying up; along with this, negative and destructive forms of spirituality are increasing. The result of humanity's movement in this direction was the global crisis of modernity. The degradation of the spiritual and moral foundations of the modern world has led to the tightening of world politics, the elimination of international law, the widespread decline of morality, the collapse of solidarity and interpersonal communication. Religion, which makes the spiritual its immediate subject, is able to produce the spiritual in a person, but the modern world does not allow religion to reveal its possibilities, displacing it from all spheres of human existence and society. However, despite the distortion and almost complete loss of spirituality, a person cannot completely lose the spiritual component of his life, since it is not just inherent in a person, it forms the ultimate foundation of his being – with this is connected the hope for the spiritual recovery of man and humanity.

Keywords: man, spirituality, modern world, religion, being, essence, global crisis.

ЗАЙЫРЛЫ ЖӘНЕ ДІНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР: ШЕТЕЛДЕРДІҢ КОНЦЕПТУАЛДЫ ТӘСІЛДЕРІНІҢ ТӘЖІРИБЕСІ *

¹Алтайқызы Айкерім, ²Тоқтарбекова Лаура Ниязбековна
^{1,2}ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты
(Алматы, Қазақстан)

¹aikerim.altaikyzy@gmail.com ²laura80kz@mail.ru

¹Altaikyzy Aikerim, ²Toktarbekova Laura
^{1,2}Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies
CS MSHE RK (Almaty, Kazakhstan)

¹aikerim.altaikyzy@gmail.com ²laura80kz@mail.ru

Аңдатпа. Бұл ғылыми мақалада шет елдердегі діни және зайырлы құндылықтардың өзара әрекеттесуінің әртүрлі үлгілеріне шолу мен талдау берілген. Үш негізгі модель талданады: лаицизм, діни мемлекет және аралас жүйе, олардың негізінде Франция, Ұлыбритания және Иран мысалдары жан-жақты зерттеледі. Әртүрлі елдердің қоғамы мен мәдениетіндегі діни және зайырлы құндылықтардың ролін толық және тереңірек түсіну үшін Оливье Рой, Кэролайн Фурест, Натан Олсен, Гирайалп Қарақұс, Линда Вудхед және Гэвин Д'Коста сияқты ғалымдардың зерттеулері қарастырылады.

Әрбір модельдің артықшылықтары мен кемшіліктерін талдау оларды әлеуметтік-мәдени және саяси контексте қолданудың әртүрлі аспектілерін көрсетеді. Бірнеше үлгілерді және оларды жүзеге асыру аспектілерін салыстыру негізінде діни бостандықтарды құрметтеу мен әрбір ел үшін оның ерекшеліктері мен қоғамның қажеттіліктеріне сәйкес мемлекеттің зайырлылығын қамтамасыз ету арасындағы бірегей тепе-теңдікті табу қажет деген қорытындыға келеміз. Ғылыми зерттеулерге негізделген ашық диалог қайшылықтарды тиімді шешуге және қоғамның тұрақты, әрі үйлесімді дамуы үшін ең ұтымды жағдай жасауға ықпал ете алады.

Түйін сөздер: діни құндылықтар, зайырлы құндылықтар, Франция, Иран, Ұлыбритания, лаицизм үлгісі, діни мемлекет үлгісі, аралас үлгі, діни сенім бостандығы.

Кіріспе

Мәдениеттер мен діндер тоғысқан әлемде зайырлы және діни құндылықтардың арақатынасы мәселесі өзекті бола түсуде. Шетелдік тәжірибе әртүрлі қоғамдар мен ұлттардың зайырлы және діни құндылықтар арасындағы тепе-теңдікті қалай басқаратынын зерттей отырып, осы мәселеге ерекше көзқарас қалыптастырады.

Батыс әлемінің көптеген елдерінде зайырлы мәдениет пен мемлекеттік басқарудың дамуына түрткі болған шіркеу мен мемлекеттің бөлінуінің ұзақ тарихы бар. АҚШ, Франция, Ұлыбритания және т.б. елдер мемлекет пен қоғамның

* Бұл мақала ҚР ҒЖБМ ҒК-нің қаржыландыру аясында № BR20280977 «Қазіргі жаһандық өзгерістер жағдайындағы әділеттілік мазмұнына және оны қазақстандық қоғамда іске асырудағы заманауи концептуалды тәсілдер» жобасы бойынша әзірленді.

зайырлылығын қамтамасыз ету үшін діни сенім бостандығы, биліктің бөлінуі және заң алдындағы теңдік қағидаттарына сүйенеді. Бұл елдер әрбір азаматтың діни сеніміне қарамастан ар-ождан бостандығына және қоғамдық өмірге қатысуға құқығы бар саяси, құқықтық және әлеуметтік ортаны құруға ұмтылады. Дегенмен, әлемнің басқа бөліктерінде діни құндылықтар әлеуметтік-мәдени және саяси саланың маңызды бөлігі болып қала береді. Кейбір елдер, мысалы, Иран, Сауд Арабиясы, Үндістан және т.б. діни дәстүрді қабылдайды және олардың заңнамасында, нормаларында және әлеуметтік өмірінде дін маңызды рөл атқарады. Мұндай қоғамдарда діни билік саяси шешімдер қабылдауға, әлеуметтік нормалар мен мәдени дәстүрлерге айтарлықтай әсер ете алады.

Зайырлы және діни құндылықтардың арақатынасы бойынша шетелдік тәжірибені зерттеу бізге осы екі саланы теңестіруде әртүрлі қоғамдар тап болатын әртүрлі тәсілдер мен қиындықтарды түсінуге мүмкіндік береді. Ол зайырлы және діни ықпалдардың сәтті интеграциялануының, сондай-ақ мәдени және діни құндылықтардың мұрагерлігінің мысалдарын қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл мақалада біз шетелдік тәжірибені қарастырамыз, зайырлы және діни құндылықтарды біріктірудің әртүрлі үлгілерін талдаймыз және бұл үлгілердің қоғамға, саясатқа және мәдениетке қалай әсер ететінін түсінуге тырысамыз. Сондай-ақ зайырлы және діни ықпалдар түйіскен кезде туындайтын қиындықтар мен проблемаларды қарастырып, олардың арасындағы үйлесімділікке жету жолдарын табуға тырысамыз.

Зерттеу әдіснамасы

Бұл мақаланың негізгі әдістемесі шет елдердегі діни және зайырлы құндылықтардың өзара әрекеттесуінің әртүрлі үлгілеріне шолу мен салыс-тырмалы талдауға негізделген. Яғни ғылыми компаративистиканы қолдану арқылы автор зерттелу мәселесі бойынша шетелдік мемлекеттердің тәжірибесін салыстырады. Сонымен қатар, лаицизм, діни мемлекет және аралас жүйе модельдерін қарастыру барысында олардың артықшылықтары мен кемшіліктеріне анықтау үшін жүйелі тәсіл қолданылды.

Зайырлы және діни құндылықтарды үйлестірудің шетелдік үлгілері

Бұл мақалада біз зайырлы және діни құндылықтарды үйлестіруге әртүрлі көзқарастарды білдіретін үш мемлекетті талдаймыз: Франция – лаицизм үлгісі, Иран – діни мемлекет үлгісі, Ұлыбритания – аралас үлгі.

Франция

Франция – лаицизм немесе секуляризм деп аталатын шіркеу мен мемлекетті бөлудің ең қатаң қағидаты бар елдердің бірі. Зайырлы мемлекеттің бұл үлгісінің терең тарихи тамыры бар және ол Франция конституциясында бекітілген. Француз мемлекеті лаицизм қағидасына сәйкес діннен тәуелсіз болуға ұмтылады және тұрғындардың діни сеніміне қарамастан барлық азаматтардың теңдігі қағидасын ұстанады. Барлық азаматтардың бейтараптығы мен әділдігін қамтамасыз ету үшін қоғамдық орындарда және мемлекеттік мекемелерде діни рәміздер мен діни сөз тіркестеріне шектеу қойылған.

Франциядағы лаицизмнің қатандығын көрсететін бір мысал – мемлекеттік мектептерде әйелдерге орамал (хиджаб) сияқты діни белгілерді киюге тыйым салу. Бұл ереже білім беру ұйымдарында зайырлы атмосфераны қамтамасыз ету және діни ықпалдың көрінуіне жол бермеу мақсатында студенттерге де, мұғалімдерге де қатысты. Сонымен қатар, Францияда қоғамдық орындардың зайырлылығы туралы заң [1] бар, ол мемлекеттік қызметшілерге, қоғамдық қызмет жұмысшыларына және әскери қызметкерлерге үлкен крест, сәлде және тақия сияқты діни белгілерді киюге тыйым салады. Заңның мақсаты – барлық азаматтардың заң алдындағы теңдігіне кепілдік беру және мемлекеттік институттардың діни ықпалдан тәуелсіздігін қамтамасыз ету.

Франциядағы зайырлы мемлекет моделі түрлі топтар мен қоғамдық ұйымдар арасында пікірталас пен келіспеушілік туғызуда. Кейбіреулер оның теңдік пен әділетті сақтаудағы маңыздылығын мойындаса, басқалары оны діни бостандық пен кемсітушілікті шектеу деп сынайды. Бұл пікірталас қоғамда жалғасуда және Франциядағы саяси және әлеуметтік пікірталастарда белсенді тақырып болып қала береді. Осы тұрғыдан «Франциядағы діни және зайырлы құндылықтар» мәселесін зерттеген ғалымдар және олардың еңбектеріне келетін болсақ.

Оливье Рой – исламның радикалдануы мен Еуропадағы мұсылмандардың ахуалы мәселелерін зерттеген француз саясаттанушы және әлеуметтанушы. Ол «Зайырлылық Исламға қарсы (Secularism Confronts Islam)» және «Ислам және Батыс: Өркениеттер қақтығысы? (Islam and the West: A Clash of Civilizations?)» сияқты бірнеше кітаптар жазды. Бұл кітаптарда Оливье Рой Еуропаның зайырлы мемлекеттерінің өзара әрекеттесуін және исламның діни қатысуын зерттейді. Ол ислам дінінің ықпалы мен ислам радикалдануының күшеюіне байланысты зайырлы қоғамдар бетпе-бет келетін қиындықтарды талдайды. Рой зайырлы және діни акторлар арасындағы қақтығыстар мен диалогтарды зерттейді, сонымен қатар осы қақтығысты шешудің ықтимал жолдары туралы ойлар ұсынады [2].

Францияда жамылғы киюге және имамдарды депортациялауға қатысты заңда көрініс тапқан фундаментализм бүкіл мұсылмандарға және жалпы исламға қарсы жүйелі шабуылға айналды – деп есептейді О. Рой. Бұл дұшпандық ислам дінін зайырлы және либералды болып табылатын француз қоғамына біріктіруге болмайды деген сенімге негізделген. Дегенмен, Оливье Рой өзінің кітабында мұсылман зиялылары өздерінің болмысын сақтай отырып, зайырлы әлемде өмір сүруге мүмкіндік беретін қарым-қатынас пен түсінік қалыптастыра алғанын айтады. Олар екі саланың бар екенін мойындайды: діни және зайырлы.

Дегенмен, Батыс қоғамы бұл процесті мәдени ағат түсінікке байланысты мойындай алмайды. Бұндай ұстанымға сәйкес діни тәжірибе белгілі бір дәстүрлі мәдениетпен байланысты және оны толығымен жою керек немесе бейтарап көпмәдениетті ортада бірге өмір сүруге мәжбүрлеу қажет. О. Рой ислам фундаментализмі және христиандық евангелизм сияқты діндарлықтың жаңа түрлері постдәстүрлі, зайырлы контексте сәтті өркендей алатындығын көрсетеді. Себебі олар белгілі бір мәдени контекстен тәуелсіз болады.

Мұны мойындай отырып, О. Рой ислам мен демократияның өзара әрекеттесуі туралы пікірталасқа жаңаша көзқараспен қарайды. Ол ислам мен батыстық зайырлылық арасындағы шиеленіс күшейіп келе жатқан француз ахуалын талдап, араб емес мұсылмандар арасындағы маңызды айырмашылықтарды, гегемония

мен толеранттылықты, мұсылмандардың діни өміріндегі үмбет пен шарифаттың рөлін көрсетеді. Ол мұсылмандық діни жаңғыруды евангелиялық протестантизм және Иегов куәгерлері сияқты Батыстағы ағымдармен салыстырады, сонымен қатар әртүрлі ислам топтарын және олардың өз ішіндегі айырмашылықтар мен қайшылықтарды жеңуге қабілетсіздігін егжей-тегжейлі көрсету арқылы біртұтас «мұсылман қауымы» туралы мифті жоққа шығарады.

О. Ройдың кітабы мұсылман иммигранттарының шынайы өмірінің сирек сипаттамасын береді, «исламдық қауіп» деген танымал ұғымға қажетті балама ұсынады. Ислам тарихы, әлеуметтануы және саясаты бойынша кең ауқымды зерттеулерімен өз дәлелдерін қуаттай отырып, О. Рой Батыстағы қазіргі исламдық діни тәжірибені түсінудің шектеулі екендігін және шын мәнінде батыс қоғамдары өздерінің бірегейлік дағдарысын исламға таңыйтындығын айтады.

Кэролайн Фурест – француз публицисті, саясаттанушы және феминист, ол Франциядағы діни және зайырлы құндылықтардың өзара әрекетін зерттейді. Ол «Обскуранттардың азғыруы (La tentation obscurantiste)» [3] атты кітапта «қараңғы азғыру» (obscurantisme – обскурантизм) құбылысын және оның қоғамға әсерін зерттейді. Ол діни идеологиялық фундаментализмнің әртүрлі формаларын, сондай-ақ ғылыми-ағартушылық идеяларға қарсылықты талдайды. К. Фурест қоғамдағы діннің рөлі, ой еркіндігіне догматикалық нанымдардың әсері, діни және зайырлы құндылықтар арасындағы тепе-теңдік мүмкіндігі туралы маңызды сұрақтарды көтереді.

Ал «Қақтығыс: зайырлылық еврей, христиан және мұсылман фундаментализмі арқылы сыналады (Tirs croisés: la laïcité à l'épreuve des intégrismes juif, chrétien et musulman)» [4] кітабында К. Фурест иудаизмдегі, христиандықтағы және исламдағы интегризмге байланысты Франциядағы зайырлылық (лаицизм) принциптерінің алдында тұрған қиындықтар мен сынақтарды қарастырады. Ол діни және зайырлы мүдделер арасындағы қайшылықтарды, діни лоббилердің мемлекеттік саясатқа әсерін талдайды және әртүрлі діни ағымдар контекстінде толеранттылық, адам құқықтары мен азаматтық бостандықтар мәселелерін талқылайды. К. Фурест зайырлы мемлекет идеясын әртүрлі діни топтар арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ету және ар-ождан мен дін бостандығын қорғау тәсілі ретінде қарастыруды ұсынады.

Екі кітапта да Кэролайн Фурест Франциядағы діни және зайырлы құндылықтар арасындағы күрделі қарым-қатынасты зерттейді және қазіргі қоғамдағы зайырлылық пен ағартушылықтың мәні туралы маңызды дәлелдер ұсынады. Оның еңбектері қазіргі француз мәдениеті мен саясатындағы дін мен лаицизмнің рөлін талқылау үшін өзекті дереккөздерге айналады.

Иран

Иран мысал болып отырған діни мемлекет моделі – діннің мемлекеттік саясатта, заңнамада және қоғамдық өмірде маңызды рөл атқаратын жүйесі. Бұл үлгінің маңызды аспектісі белгілі бір дінді (немесе діни дәстүрді) мемлекетте ресми немесе үстемдік етуші ретінде бекіту болып табылады. Иран жағдайында бұл – шииттік ислам. Діни мемлекет моделінің сипаттары мен ерекшеліктерін Иран мысалында толығырақ қарастырайық:

Ресми дін және құқықтық база. Иранда шииттік ислам мемлекеттің ресми діни ретінде танылады. Ол заңнаманың жасалуына және елдің құқықтық

жүйесінің қалыптасуына негіз болады. Діни мәтіндер мен ислам шарифаты дәстүрі қоғамның әртүрлі салаларын, соның ішінде отбасы құқығы, адамгершілік, қылмыстық құқық және өмірдің басқа да салаларын реттейтін заңдарға үлкен әсер етеді.

Діни көшбасшылар және исламдық иерархия. Иранда Жоғарғы Көшбасшы және шиит аятоллалары сияқты діни жетекшілердің маңызды саяси ықпалы бар. Жоғарғы Көшбасшы елдегі ең жоғары діни билік болып табылады және жоғары лауазымды тұлғалар мен қарулы күштердің жетекшілерін тағайындауды қоса алғанда, кең өкілеттіктерге ие.

Білім саласындағы және қоғамдық өмірдегі дін. Иран сияқты діни мемлекетте діни құндылықтар мен рәсімдер білім беру жүйесіне, әлеуметтік өмірге және мәдениетке әсер етеді. Шииттік ислам мектептер мен университеттер-де оқытылады, діни мерекелер мен рәсімдер қоғамдық өмірде маңызды орын алады. Рамазан және Ашура сияқты діни мерекелердің Иранның мәдени өмірінде маңызы ерекше. Бұл күндері көптеген діндарларды ортақ дұғалар мен рәсімдерге жинайтын жаппай діни шаралар өткізіледі.

Ұлттық азшылықтарды шектеу. Діни мемлекетте ұлттық азшылықтарға және ресми дінмен байланысы жоқ басқа діни топтарға қатысты шектеулер мен кемсітушілік болуы мүмкін. Бұл теңсіздікке және басқа дінге сенушілердің құқықтары мен бостандықтарын шектеуге әкеледі.

Дін және саясат. Діни мемлекетте дін мен саясат тығыз байланысты. Діни жетекшілер саяси процестерге қатысып, қоғамдық істерге қатысты маңызды шешімдер қабылдай алады. Бұл діни ілімдердің саяси шешімдер қабылдаудың негізіне айналуына әкелуі мүмкін.

Иранның жағдайы дін мемлекеттік және әлеуметтік салаларда орталық рөл атқаратын діни мемлекет моделінің күрделі динамикасын көрсетеді, бірақ бұл сонымен қатар азшылық құқықтары мен діни бостандыққа қатысты белгілі бір қиындықтарға әкелуі мүмкін. Алайда әрбір діни мемлекет бірегей және оның сипаттамалары белгілі бір елдің тарихына, мәдениетіне және дәстүріне байланысты әртүрлі болуы мүмкін. Бұл модельді сыни және объективті зерттеу оның артықшылықтары мен кемшіліктерін түсінуге және діни құндылықтар мен азаматтардың құқықтарын теңестірудің ықтимал жолдарын қарастыруға мүмкіндік береді. Тарихи даму барысында діни мемлекет моделі әлеуметтік өзгерістер мен жаңа сын-қатерлерге байланысты өзгерістер мен эволюцияға ұшырауы мүмкін. Мысалы, бұрын дін саясатта және қоғамдық өмірде басым рөл атқарған елдерде уақыт өте келе секуляризация процесі жүруі мүмкін, бұл діни құрылымдардың мемлекет істері мен қоғамдық институттарға ықпалының әлсіреуін білдіреді.

«Ирандағы діни және зайырлы құндылықтар» мәселесін зерттеген ғалымдар және олардың еңбектеріне келетін болсақ, Натан Олсен өзінің «Революциялық дін: шииттік ислам және Иран төңкерісі (Revolutionary Religion: Shia Islam and the Iranian Revolution)» [5] атты мақаласында келесі қорытындыларды жасайды: 1979 жылғы Иран революциясын исламдық деп толықтай атауға болады. Төңкерісті тудырған талаптар мен толқулар саяси және экономикалық болғанымен, ирандық ғұламалар өздерінің ықпалын революцияға қолдау көрсету және саяси-экономикалық талаптарды діни символизмге аудару үшін

пайдаланды. Сайып келгенде, ғұламалардың институционалдық күші мен басқа ұйымдар ұшыраған қуғын-сүргінге байланысты революцияның басшылығы исламдық болды. Әли Шариатидің мысалы солшылдардың неліктен сәтсіздікке ұшырағанын және егер аяусыз қуғын-сүргін болмағанда солшылдардың қалай табысқа жете аларын көрсетеді. Шариати жоғалып, солшылдық сәтсіздікке ұшырағаннан кейін ирандық ғұламалар революциялық өзгерістерді қалайтын халық үшін қолжетімді жалғыз нұсқа болды. Ғұламаның ұйымдастырушылық күші шиіттік исламның бүлікшіл символизмімен, әсіресе Кербала парадигмасын қолданумен ұштастырылып, бастапқы зайырлы революцияның исламдық сипатын қамтамасыз етті.

Гирайалп Қарақұстың «Иранның шынайы саясаты және шииттердің саяси мотивациясы (Iran Real Politics and Political Motivation of Shiite)» [6] атты мақаласында қоғамдағы гегемония үшін күрес пен реформалар үдерісіндегі діни зиялылардың рөлі зерттеледі. Автор діни зиялылар өз идеяларын ұсыну және әлеуметтік процестерге әсер ету үшін қолданатын әртүрлі стратегияларды зерттейді. Сонымен қатар мақалада діни зиялылардың әрекет еткен тарихи контекст, олардың басқа әлеуметтік субъектілермен қарым-қатынасы, сондай-ақ олардың идеялары мен қызметіне қоғамның реакциясы қарастырылады. Реформалар мен әлеуметтік-мәдени нормалардың өзгеруі процесінде діни зиялылардың рөліне ерекше назар аударылады.

Мақаланың соңында діни зиялылардың әлеуметтік процестердегі рөлінің маңыздылығы және олардың қоғамның құндылықтары мен болмысының қалыптасуына ықпалы туралы қорытындылар жасалады. Негізгі тұжырымдар әлеуметтік реформалар үдерістерін талдау және қоғамдағы діни және зайырлы құндылықтар арасындағы тепе-теңдікті табу кезінде діни зиялылардың рөлін ескеру қажеттілігіне байланысты.

Ұлыбритания

Ұлыбританияның конституциялық монархиясы көптеген ғасырларға созылған терең тарихи тамырларға ие. Қазіргі монархия монарх билігін шектейтін және билікті бөлу жүйесін бекітетін конституциялық принциптерге негізделген. Монарх мемлекет басшысы болып табылады, хаттамалық функцияларды орындайды және британдық қоғамда символдық рөл атқарады. Бұл ретте елдегі шын мәніндегі билік заң шығарушы орган – парламентке, ал атқарушы орган – үкіметке тиесілі.

Ұлыбритания ұсынған аралас тәсіл үлгісі конституциялық монархия мен қалыптасқан шіркеудің (Англикан шіркеуі) діни бостандық және діни плюрализацияны қолдау принциптерімен бірегей үйлесімін көрсетеді. Англикан шіркеуі Ұлыбританияда ерекше мәртебеге ие. Ол бекітілген шіркеу болып саналады, бұл оның мемлекетпен ерекше қарым-қатынаста екенін білдіреді. Монарх – Англикан шіркеуінің жоғарғы басшысы және оның «Сенімді қорғаушысы» атағын иеленеді. Дегенмен, монархтың діни беделінің ауқымы уақыт өте азайып кетті және бүгінде Англикан шіркеуі саясатқа араласудан гөрі ұлттық дәстүрлердің символы болып келеді.

Дін бостандығы британдық қоғамдық өмірдің маңызды аспектісі болып табылады. Мемлекет барлық азаматтардың өз сенімін еркін ұстану және ғибадат ету құқығын мойындайды және қорғайды. Британ Конституциясы [7] діни

еркіндік құқығын қамтамасыз етеді және діни кемсітушіліктің кез келген түріне жол бермейді. Бұл христиандық қана емес, сонымен қатар ислам, иудаизм, буддизм, сикхизм, индуизм және басқа да діндердің өкілдері бар әлемдегі көптеген діни бірлестіктердің қатар өмір сүруіне мүмкіндік береді.

Ұлыбританияның діни плюрализация және әртүрлі діни қауымдастықтарды қоғамға интеграциялау тұрғысынан қиындықтарға тап болғанын атап өткен жөн. Талқылаулар мен пікірталастардың кейбірі қоғамдық орындарда діни рәміздерді тағу, діннің білім беру жүйесіне қатысуы және әртүрлі діни топтарға қаржыны бөлу мәселелеріне қатысты. Дегенмен, сенім еркіндігі мен діни төзімділік қағидалары британдықтардың діни және зайырлы құндылықтарға көзқарасының негізі болып қала береді. Бұл аралас тәсіл Ұлыбританияға діни бостандық принциптерін құрметтей отырып және көптеген діни топтардың құқықтарын қорғай отырып, бекітілген шіркеумен байланысты тарихи дәстүрлер мен мәдени бірегейлікті сақтауға мүмкіндік береді.

Демек британдық аралас үлгі маңызды төрт қағидатқа негізделеді:

1) *Конституциялық монархия*: Ұлыбритания – Король немесе Королева мемлекет басшысы болып табылатын конституциялық монархия. Бірақ қазіргі монархия конституциямен және заңдармен шектелген, ал монархтың абсолютті билігі жоқ. Ол хаттамалық және өкілдік функцияларды орындайды, ал нақты билік заң шығарушы және атқарушы органдарға тиесілі.

2) *Бекітілген шіркеу (Англикан шіркеуі)*: Англикан шіркеуі Ұлы-британиядағы қалыптасқан шіркеу, яғни оның ресми мәртебесі және мемлекетпен байланысы бар. Монарх Англия шіркеуінің басшысы болып табылады, ал шіркеу белгілі бір қоғамдық шаралар мен рәсімдерге қатысады.

3) *Діни сенім бостандығы*: Англикан бекітілген шіркеуіне қарамастан, Ұлыбритания барлық азаматтар үшін діни сенім бостандығын қамтамасыз етеді. Мемлекет діни нанымдардың алуан түрлілігін мойындайды және құрметтейді, сонымен қатар әрбір адамның өз сенімін ұстану немесе ешбір дінді ұстанбау құқығын қорғайды.

4) *Діни плюрализация*: Ұлыбританияда діндер мен нанымдардың кең ауқымы бар. Өз дінін емін-еркін және қудалаусыз ұстана білу қоғамда әртүрлі діни бірлестіктердің қатар өмір сүруіне ықпал етеді.

«Ұлыбританиядағы діни және зайырлы құндылықтар» мәселесін зерттеген ғалымдар және олардың еңбектеріне келетін болсақ. Линда Вудхед есімді британдық әлеуметтанушы және дінтанушы «Діни сезім әлеуметтануы (A Sociology of Religious Emotion)» [8] кітабында қазіргі қоғамдағы діннің эмоционалдық аспектілерін зерттейді. Ол діни сенімдер мен тәжірибелердің сенушілердің эмоционалдық реакцияларын қалай тудыратынын және бұл эмоциялардың мінез-құлық пен дүниетанымға қалай әсер ететінін талдайды. Кітап діни дәстүрлер мен тәжірибелердің кең ауқымын қарастырады және діни өмірдегі эмоциялардың рөлін түсінудің маңыздылығын қарастырады.

Ал «Бұл шіркеу болған, бұл келесі жағдай болды: Англия шіркеуі ағылшын халқын қалай жоғалтты (That Was the Church, That Was: How the Church of England Lost the English People)» [9] атты жұмысында Л. Вудхед Англия шіркеуінің ағылшындардың қолдауы мен сенімін жоғалту процесін талдайды.

Ол қазіргі қоғамдағы Англикан шіркеуінің көзқарасының өзгеруіне әкелген себептер мен факторларды зерттейді. Кітапта діни және зайырлы құндылықтар арасындағы күрделі динамика, діни өмірге қоғамдық ағымдардың әсері және қазіргі британдық мәдениеттегі Англия шіркеуінің рөлі қарастырылған.

Линда Вудхедтің екі кітабы да қазіргі британдық қоғамдағы діннің рөлі туралы маңызды түсінік береді. Ол діни тәжірибенің эмоционалдық саласын қарастырады және қазіргі заманғы сын-қатерлер мен өзгерістер контекстінде діни институттар мен әлеуметтік қатынастар арасындағы күрделі динамикаға талдау жасайды. Оның жұмысы Ұлыбританиядағы діни өмірдегі және діни плюрализациядағы ағымдағы үрдістерді түсінуге елеулі үлес қосады. Бұдан бөлек Англия мен жалпы әлемдегі елдердегі діни және зайырлы құндылықтар арақатынасы мәселелеріне «Қазіргі әлемдегі діндер: дәстүрлер мен трансформациялар (Religions in the Modern World: Traditions and Transformations)» [10] және «Қазіргі Британиядағы дін және өзгерістер (Religion and Change in Modern Britain)» [11] ғылыми еңбектерін арнайды.

Гэвин Д'Коста – католик теологы және дінтану профессоры. Ол діндер арасындағы диалогты, діни ілім мәселелерін және британ қоғамындағы діннің рөлін зерттейді. «Христиандық және әлемдік діндер: діндер теологиясындағы даулы сұрақтар (Christianity and World Religions: Disputed Questions in the Theology of Religions)» [12] атты еңбек – Гэвин Д'Костаның христиандық пен басқа әлемдік діндер арасындағы диалогты зерттейтін негізгі жұмыстарының бірі. Автор салыстырмалы діни теология тұрғысында туындайтын әртүрлі теологиялық сұрақтар мен мәселелерді, мәселен, құтқаруға апаратын жалғыз жол мәселесі, түрлі діни дәстүрлердегі дін ілімі мен ақиқатты түсіну, әртүрлі дінді ұстанушылар арасындағы диалогтың мүмкіндігін қарастырады. Бұл кітаптың негізгі аспектілері мен мазмұны:

1) *Құтқаруға апаратын жалғыз жол мәселесі:* Д'Коста Иса Мәсіхке (Иисус Христос) сену арқылы құтқарылу туралы дәстүрлі христиандық ілімді талдайды және бұл ілімнің қалай қабылданатынын және рухани құтқарылу жолын ұсынатын басқа діндердің ілімдерімен өзара қалай әрекеттесетінін қарастырады. Автор рухани қайта туылу жолдарының алуан түрлілігін тану және құрметтеу мүмкіндігін зерттейді және бұл христиан теологиясы үшін қандай қиындықтар тудыратынын қарастырады.

2) *Теология мен құдайшылдықты түсіну:* Кітап әртүрлі діни дәстүрлердегі құдайшылдық туралы әртүрлі түсініктерді қозғайды. Д'Коста Құдай, ғалам және сенушілердің ғаламдағы рөлі туралы әртүрлі идеяларды зерттейді, сондай-ақ христиан теологиясының бұл идеяларды қалай қабылдайтынын және әртүрлі діндердің сенушілер арасындағы диалог аясында қандай қиындықтар туындауы мүмкін екенін талдайды.

3) *Рухани ілімдер мен этика:* Автор әртүрлі діндердегі ақлақтық принциптер мен этикалық ілімдерге назар аударып, олардың христиандық этикамен байланысын зерттейді. Д'Коста қандай рухани құндылықтар ортақ екенін және әртүрлі конфессиялар арасында қандай айырмашылықтар бар екенін талдайды, сондай-ақ рухани даму және этикалық принциптерді қолдану саласындағы ынтымақтастық мүмкіндігін қарастырады.

4) *Әртүрлі дінге сенушілер арасындағы диалогтың мүмкіндігі*: Кітаптың негізгі тақырыптарының бірі – алуан түрлі дін өкілдері арасындағы байланыстың мүмкіндігі туралы мәселе. Д’Коста діни топтар арасындағы диалог пен өзара әрекеттестіктің әртүрлі үлгілерін зерттейді және ынтымақтастықтың әртүрлі сенімдер мен дәстүрлерді құрметтеу мен түсінуге қалай ықпал ететінін зерттейді.

Жалпы алғанда, «Христиандық және әлемдік діндер: діндер теологиясындағы даулы сұрақтар» христиандық пен басқа әлемдік діндер арасындағы күрделі қарым-қатынасты, сондай-ақ діни плюрализация мен әртүрлі дінге сенушілер арасындағы диалогқа байланысты қиындықтар мен мүмкіндіктерді жақсырақ түсінуге көмектесетін тереңдетілген зерттеу болып табылады. Г. Д’Коста – діни плюрализм, дінаралық диалог және доктриналық мәселелер бойынша зерттеуші. Оның жұмысы әртүрлі діни дәстүрлердің өзара әрекеттесуін және олардың Ұлыбритания қоғамы мен әлемге әсерін жақсырақ түсінуге көмектесетін дінтану және діни теология саласына маңызды үлес болып табылады.

Лаицизм, діни мемлекет және аралас үлгілерді салыстыру

Діни және зайырлы құндылықтардың тепе-теңдігі мәселесімен байланысты аталмыш үлгілердің қоғам мен мемлекет үшін оң және теріс салдары болуы мүмкін екенін атап өткен жөн. Әр жүйеге жеке-жеке тоқталатын болсақ,

«Лаицизмның» оң жақтары:

- *Діни сенім бостандығына кепілдік беру*. Лаицизм азаматтарға дінді еркін ұстану немесе дінге сенбеу құқығын қамтамасыз етеді, сонымен қатар дінге байланысты кемсітушілікке жол бермейді.

- *Заң алдындағы теңдікті насихаттау*. Лаицизм барлық азаматтардың діни сеніміне қарамастан заң алдында тең деген қағиданы ұстанады.

- *Діни қақтығыстарды мүмкіндігінше азайту*. Мемлекет пен діннің бөлінуі діни қақтығыстарды азайтуға және әртүрлі конфессиялардың үйлесімді өмір сүруіне ықпал етеді.

Теріс жақтары:

- *Діни таныту мен көріністерге қойылатын шектеулер*. Қатаң лаицизм қоғамдық орындарда діни рәміздер мен сыртқы әлпетке шектеуге алып келуі мүмкін, бұл, әдетте, сенушілердің наразылығын тудырады.

- *Мәдени дәстүрлердің жоғалуы*. Лаицизм ұлттық қауымдастықтың бірегейлігі үшін маңызды діни және мәдени құндылықтар мен дәстүрлердің жоғалуына немесе әлсіреуіне әкелуі мүмкін.

- *Дінге мемлекеттік қолдаудың жоқтығы*. Лаицизм діни ұйымдарды мемлекеттік қаржыландыруға тыйым салады, бұл олардың жұмыс істеуі мен дамуына кедергі келтіруі мүмкін.

- *Зайырлылықтың және материалды құндылықтардың нығаюы*. Лаицизмді пайдалану қоғамның секуляризациялану процесіне ықпал етуі мүмкін, бұл діннің және руханияттың қоғамдық ортадағы ықпалының төмендеуіне және оның материалдық және пендешілік құндылықтармен алмастырылуына әкелуі мүмкін.

«Діни мемлекеттің» оң жақтары:

- *Мәдени бірлік*. Діни мемлекет ұлттық қауымдастық үшін біртұтас мәдени бірегейлікті құруға көмектесе алады. Белгілі бір дінді және оның дәстүр-

лерін ресми түрде қабылдау діндарлар арасында әлеуметтік ынтымақтастық пен қауымдастық сезімін нығайта алады.

- *Рухани құндылықтарды нығайту.* Мемлекеттік саясатта діннің болуы қоғамдағы рухани құндылықтар мен этикалық стандарттарды нығайта алады. Діни ілімдер әлеуметтік әділеттілік пен моральдық жауапкершілікті көтеретін заңдар мен саясаттардың негізі бола алады.

- *Медиатордың рөлі.* Діни жетекшілер қақтығыстарды шешуде медиа-тор рөлін атқарып, дауларды діни ұстанымдар мен рухани құндылықтар негізінде шешуге ықпал ете алады.

Теріс жақтары:

- *Діни сенімі бостандығын шектеу.* Діни мемлекет азшылықтардың, әсіресе басқа діни дәстүрлерге жататындардың діни сенім еркіндігін шектеп, құқықтарын бұзуы мүмкін.

- *Саяси және діни қудалау.* Дін саясатта маңызды рөл атқаратын Иран сияқты елдерде оппозицияға немесе басқа дінді ұстанушыларға саяси және діни қудалау болуы мүмкін.

- *Ғылыми және мәдени дамуды шектеу.* Діни доктриналар ресми діни көзқарастарға қайшы келсе, ғылыми және мәдени жаңалықтарға және жобаларға кедергі болуы мүмкін.

- *Әйелдердің құқықтарына қауіп төндіреді.* Діни мемлекеттерде, әсіресе діни заңдардың консервативті түсіндірмесі бар елдерде әйелдер құқықтарына, оның ішінде тең мүмкіндіктер мен бостандықтарға шектеулер мен қауіп төнуі мүмкін.

«Аралас» үлгінің оң жақтары:

- *Мәдени бірлік.* Белгілі бір дінді ресми деп тану ұлттық сана-сезімді қалыптастырудың маңызды факторы бола алатын ұлттың мәдени бірлігі мен бірегейлігін сақтауға көмектеседі.

- *Дәстүрлерді құрметтеу.* Аралас модель қоғамның мәдени және әлеуметтік өмірінде маңызды рөл атқаратын діни дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды сақтауға және құрметтеуге мүмкіндік береді.

- *Діни ұйымдарды қолдау.* Белгілі бір дінді мемлекеттің бекітуі діни ұйымдардың дамуына және олардың әлеуметтік-мәдени әртүрлілікке қосқан үлесіне қолдау көрсетіп, қажетті ресурстармен қамтамасыз ете алады.

- *Әлеуметтік байланысты нығайту.* Бұқара ортада діни мағыналар мен белгілердің болуы қоғамдағы әлеуметтік байланыстар мен ынтымақтас-тықты нығайтуға көмектеседі.

Теріс жақтары:

- *Кемсітушілік және теңсіздік.* Белгілі бір дінді ресми дін деп мойындау басқа конфессиялардың азаматтарын кемсітуге және шектеуге алып келуі мүмкін, бұл заң алдындағы теңдік қағидасын бұзады.

- *Діни қақтығыста.* Аралас үлгідегі бір діннің үстемдігі қоғамдағы діни қайшылықтар мен қақтығыстарды күшейтуі мүмкін, әсіресе діни айырмашылықтар еленбесе немесе қысым көрсетілсе.

- *Діннің саясилануы.* Дінді мемлекеттің мойындауы оның саясиландырылуын және аясы тар саяси мүдделер үшін пайдаланылуын ынталандыруы мүмкін, бұл діни институттардың тәуелсіздігіне нұқсан келтіруі мүмкін.

- *Діни сенім еркіндігіне шектеулер.* Аралас үлгіде кейбір діндер басқаларға қарағанда артықшылыққа ие болуы мүмкін, бұл діни сенім бостандығы мен діни таңдауды шектеуге әкеледі.

Айта кету керек, зайырлы және діни құндылықтарды мемлекетте жүзеге асырудың үлгілері әртүрлі елдерде көптеген нұсқалар мен дәрежеде жүзеге асырылуы мүмкін және оның әсері көптеген факторларға байланысты. Әрбір қоғам кез-келген модельдің немесе жүйенің оң және теріс жақтарын мұқият қарастырып, діни сенім бостандығын қамтамасыз ету мен мемлекеттің зайырлылығын сақтау арасындағы оңтайлы теңгерімді табуы қажет. Сонымен қатар, нақты бір қоғамның тарихи және ділдік ерекшеліктері, оған тән саяси және құқықтық құбылыстар қай үлгінің қандай деңгейде қалыптасатынын анықтайды.

Қорытынды

Әртүрлі елдердегі діни және зайырлы құндылықтардың өзара әрекеттесуінің үлгілерін қарастыру барысында келесі қорытындыларды жасауға болады:

- Франция мысалында көрсетілген лаицизм моделі шіркеу мен мемлекеттің қатаң бөлінуімен сипатталады. Бұл тәсіл мемлекеттің діни ықпалдан тәуелсіздігін қамтамасыз етеді, қоғамның зайырлы болуына және азаматтардың діни сенім бостандығына құқықтарын қорғауға әсерін тигізеді. Дегенмен, бұл діни бірлестіктермен шиеленіс тудырып, қоғамдық орындарда діни көріністерге шектеу қоюы мүмкін.

- Діни мемлекет моделі Ирандағыдай діни құрылымдардың саясат пен заңнамаға күшті ықпалымен сипатталады. Белгілі бір дінді ресми бекіту мәдени бірлікке ықпал ете алады, алайда басқа дінді ұстанушылар үшін құқықтар мен теңдік мәселелерін тудырады.

- Ұлыбритания ұсынған аралас тәсіл үлгісі белгілі бір дінді ресми деп мойындауға мүмкіндік береді, сонымен бірге ғибадат ету бостандығы мен әртүрлі діни дәстүрлерді құрметтеуге кепілдік береді. Бұл тәсіл мәдени плюрализмге ықпал етеді, бірақ сонымен бірге шіркеу мен мемлекеттің бөлінуі мен теңдік мәселелеріне келгенде, қиыншылықтарға тап болады.

- Әртүрлі елдердегі діни және зайырлы құндылықтардың өзара әрекеттесуінің әртүрлі үлгілерін қарастыру осы модельдердің әрқайсысының өзіндік сипаттамалары, артықшылықтары мен кемшіліктері бар екенін түсінуге мүмкіндік береді. Нақты үлгіні таңдау әр қоғамның әлеуметтік-мәдени, тарихи және саяси жағдайларына байланысты. Әрбір модельдің өзіндік контекстік ерекшеліктері бар екенін және барлық қоғамдарға өте қолайлы әмбебап көзқарас жоқ екенін түсіну маңызды. Модельді таңдауда діни бостандықтарды құрметтеу мен мемлекеттің зайырлылығын қамтамасыз ету арасындағы тепе-теңдікті сақтайтын әрбір қоғамның өзіндік ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескеру қажет. Діндарлар мен басқарудың әртүрлі үлгілерін жақтаушылар арасындағы конструктивті диалог пен өзара іс-қимыл қоғамдағы діни және зайырлы құндылықтардың теңгерімді өзара әрекеттесуін қамтамасыз ете отырып, мемлекеттік және құқықтық тәртіптің неғұрлым тұрақты және әділ жүйелерін дамытуға ықпал ете алады.

Осылайша, діни және зайырлы құндылықтардың өзара әрекеттесуін зерттеу күрделі және көп қырлы мәселе болып табылады және әрбір ел өз қоғамының контексті мен қажеттіліктеріне сәйкес діни бостандықтарды құрметтеу мен мемлекеттің зайырлылығын қамтамасыз ету арасындағы өзіндік теңгерімді табуы керек.

Әдебиеттер тізімі

1 LOI n° 2004-228 du 15 mars 2004 encadrant, en application du principe de laïcité, le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles, collèges et lycées publics // <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000000417977/>

2 Roy O. Translated by George Holoch. *Secularism Confronts Islam*. – Columbia University Press, 2009. – 144 p.

3 Fourest C. *La tentation obscurantiste: Essai*. – Grasset, 2005. – 167 p.

4 Fourest C., Venner F. *Tirs croisés: la laïcité à l'épreuve des intégrismes juif, chrétien et musulman*. – Le Livre de Poche, 2005. – 544 p.

5 Olsen N. *Revolutionary Religion: Shia Islam and the Iranian Revolution*. 03.09.2019 // <https://www.e-ir.info/pdf/79880>

6 Karakuş G. *Iran Real Politics and Political Motivation of Shiite* // *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. – 2020. – Vol. 5, Is. 1. – P.110-124.

7 *The UK Constitution* // <https://www.parliament.uk/globalassets/documents/commons-committees/political-and-constitutional-reform/The-UK-Constitution.pdf>

8 Woodhead L., Riis O. *A Sociology of Religious Emotion*. – Oxford University Press, 2010. – 272 p.

9 Woodhead L., Brown A. *That Was The Church That Was: How the Church of England Lost the English People*. – Bloomsbury Continuum, 2016. – 272 p.

10 Woodhead L., Partridge Ch., Kawanami H. *Religions in the Modern World: Traditions and Transformations*. – London: Routledge, 2016. – 614 p.

11 Woodhead L., Catto R. *Religion and Change in Modern Britain*. – London: Routledge, 2012. – 424 p.

12 D'Costa G. *Christianity and World Religions: Disputed Questions in the Theology of Religions*. – Wiley-Blackwell, 2009. – 256 p.

Transliteration

1 LOI n° 2004-228 du 15 mars 2004 encadrant, en application du principe de laïcité, le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles, collèges et lycées publics [LAW n° 2004-228 of March 15, 2004 regulating, in application of the principle of secularism, the wearing of signs or outfits manifesting a religious affiliation in public schools, colleges and high schools] // <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000000417977/>

2 Roy O. Translated by George Holoch. *Secularism Confronts Islam*. – Columbia University Press, 2009. – 144 p.

3 Fourest C. *La tentation obscurantiste: Essai* [The Temptation of Obscurantism: An Essay]. – Grasset, 2005. – 167 p.

4 Fourest C., Venner F. *Tirs croisés: la laïcité à l'épreuve des intégrismes juif, chrétien et musulman* [Crossfire: Secularism Put to the Test of Jewish, Christian and Muslim Fundamentalism]. – Le Livre de Poche, 2005. – 544 p.

5 Olsen N. *Revolutionary Religion: Shia Islam and the Iranian Revolution*. 03.09.2019 // <https://www.e-ir.info/pdf/79880>

6 Karakuş G. *Iran Real Politics and Political Motivation of Shiite* // *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. – 2020. – Vol. 5, Is. 1. – P.110-124.

7 *The UK Constitution* // <https://www.parliament.uk/globalassets/documents/commons-committees/political-and-constitutional-reform/The-UK-Constitution.pdf>

8 Woodhead L., Riis O. A Sociology of Religious Emotion. – Oxford University Press, 2010. – 272 p.

9 Woodhead L., Brown A. That Was The Church That Was: How the Church of England Lost the English People. – Bloomsbury Continuum, 2016. – 272 p.

10 Woodhead L., Partridge Ch., Kawanami H. Religions in the Modern World: Traditions and Transformations. – London: Routledge, 2016. – 614 p.

11 Woodhead L., Catto R. Religion and Change in Modern Britain. – London: Routledge, 2012. – 424 p.

12 D'Costa G. Christianity and World Religions: Disputed Questions in the Theology of Religions. – Wiley-Blackwell, 2009. – 256 p.

Алтайқызы А., Токтарбекова Л.Н.

Светские и религиозные ценности: опыт концептуальных подходов зарубежных стран

Аннотация. Данная научная статья представляет обзор и анализ различных моделей взаимодействия религиозных и светских ценностей в зарубежных странах. Анализируются три основные модели: лаицизм, религиозное государство и смешанный подход, на основе которых подробно изучены примеры Франции, Великобритании и Ирана. Для более полного и глубокого понимания роли религиозных и светских ценностей в обществе и культуре различных стран рассмотрены исследования таких ученых, как Оливье Рой, Кэролайн Фурест, Натан Олсен, Гирайалп Каракуш, Линда Вудхед и Гэвин Д'Коста.

Анализ преимуществ и недостатков каждой модели позволяет выявить разнообразные аспекты их применения в социокультурном и политическом контексте. На основе сопоставления различных моделей и аспектов их реализации делается вывод о необходимости нахождения уникального баланса между уважением религиозных свобод и обеспечением секулярности государства для каждой страны в соответствии с её спецификой и потребностями общества. Открытый диалог, основанный на научных исследованиях, может способствовать эффективному разрешению противоречий и созданию наилучших условий для устойчивого и гармоничного развития общества.

Ключевые слова: религиозные ценности, светские ценности, Франция, Иран, Великобритания, модель лаицизма, модель религиозного государства, смешанная модель, свобода вероисповедания.

Altaikyzy A., Toktarbekova L.

Secular and Religious Values: Experience of Conceptual Approaches of Foreign Countries

Abstract. This scientific article provides an overview and analysis of various models of interaction between religious and secular values in foreign countries. Three main models are analyzed: secularism, religious state, and mixed approach, based on detailed studies of examples from France, the United Kingdom, and Iran. To gain a comprehensive and in-depth understanding of the role of religious and secular values in the society and culture of different countries, research by scholars such as Olivier Roy, Caroline Fourest, Nathan Olsen, Girayalp Karakuş, Linda Woodhead, and Gavin D'Costa is examined.

The analysis of the advantages and disadvantages of each model allows identifying diverse aspects of their implementation in socio-cultural and political contexts. Based on the comparison of different models and aspects of their implementation, the conclusion is drawn that there is a need to find a unique balance between respecting religious freedoms and ensuring the secular nature of the state for each country in accordance with its specificity and societal needs. An open dialogue, grounded in scientific research, can contribute to effective resolution of conflicts and the creation of optimal conditions for sustainable and harmonious societal development.

Keywords: religious values, secular values, France, Iran, Great Britain, model of laicism, model of a religious state, mixed model, freedom of worship.

ИСЛАМСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ: КОНТЕКСТЫ ВЗАИМОСВЯЗИ*

¹*Сейтахметова Наталья Львовна, ²Турганбаева Жанара Жанатовна*

^{1,2}*Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, (Алматы, Казахстан)*

¹*natalieseyt@mail.ru; ²zhanara0890@mail.ru*

¹*Seitakhmetova Natalya, ²Turganbayeva Zhanara*

^{1,2}*Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE of the RK (Almaty, Kazakhstan)*

¹*natalieseyt@mail.ru; ²zhanara0890@mail.ru*

Аннотация. Настоящая статья раскрывает роль исламской идентичности в укреплении национальной идентичности Казахстана. Рассматриваются основания исламской идентичности, а также ее соотношение с национальной идеей концепции построения казахстанского общества. Авторы приходят к выводу, что тюркский культурно-коммуникативный бэкграунд обладает потенциалом для формирования модели идентичности, базирующейся на историко-аксиологической преемственности, а также потенциалом предупреждения этно-религиозных, языковых, культурных конфликтов. Кроме того, в исследовании предпринят анализ влияния культурной глобализации на формирование моделей казахстанской религиозной и национальной идентичности. Помимо рисков размывания традиционных культурных границ в пользу идей европоцентризма, культурная глобализация может способствовать процессу культурного и мировоззренческого творчества с обязательным сохранением национальной аутентичности.

Казахстанская национальная идентичность характеризуется как гражданская идентичность, несущая в себе установки национальной идеи, которая опирается на историческое прошлое и детерминированные им аксиологические ориентиры. Исламская идентичность в светском контексте Казахстана представлена собственной моделью, фундируемой как национальной идеей, так и этико-духовными ценностями ислама.

Ключевые слова: исламская идентичность, национальная идентичность, цивилизационная целостность, религиозная идентичность, культурная глобализация, национальная идея.

Введение

Значимость изучения идентичности заключается в том, что она влияет на культуру и поведенческие установки. Кроме того, в научном дискурсе приобрело хождение мнение, что идентичность и есть культура, поскольку она детерминирует миропонимание, когнитивный опыт, социальные паттерны [1, с. 689].

---

* *Статья подготовлена в рамках научно-исследовательского проекта ИРН АР19174762 «Исламская идентичность в реалиях Казахстана: проблемы межконфессионального диалога и консолидации».*

Выступая одним из видов социальной идентичности, религиозная идентичность обращается к конструкту культурной памяти. Формированию единой культурной идентичности в случае с религией способствует ее функциональный потенциал: апеллируя к вере, религия оказывает воздействие на восприятие внешнего мира, наполняя его смыслом и задавая общее направление человеческой деятельности – материальной и духовной [2, с. 8].

Методология

Методология исследования базируется на междисциплинарном, герменевтическом, конструктивистском подходах к изучению феномена исламской идентичности. В исследовании были использованы такие методы как метод исламоведческого анализа, герменевтики, философской реконструкции.

Исследование исламской идентичности является проблемой междисциплинарного характера, поскольку находится в русле актуальных исследований философии, исламоведения, политологии, культурной антропологии. В связи с этим методологические установки должны не только решать узловые проблемы, но и расширять возможности ее рассмотрения в гуманитарном исследовательском поле.

Для теоретической концептуализации проблемы и ее решения было необходимо применение историко-культурной методологической интерпретации и изучение источниковедческой базы исследования исламской идентичности в западном, отечественном и арабоязычном дискурсах.

Проблема исламской идентичности тесно связана с проблемой национальной идентичности, поскольку национальное самосознание невозможно рассмотреть вне ключевого значения самоидентификации, именно поэтому было целесообразным использование общих философских методов, направленных на выяснение сущности таких понятий как «национальное самосознание», «национальная идентичность», «религиозная идентичность», «исламская идентичность», «культурная идентичность».

В статье продуктивно использован метод сравнительного анализа моделей исламской идентичности разных стран с целью выявления собственных маркеров идентичности в казахстанском обществе.

Особенности исламской идентичности в контексте национальной идентификации в казахстанском обществе

Коллективная религиозная самоидентификация населения Казахстана, как отмечают исследователи, основывается на двух базовых составляющих: этническая идентификация и культурно-конфессиональная. В первом типе самоидентификации предполагается определение религиозной принадлежности в зависимости от этнического происхождения, что в массе своей верно для казахов-мусульман, исповедующих суннитский ислам ханафитского мазхаба, и, например, для азербайджанцев, исповедующих шиизм. Под культурно-конфес-

сиональным типом религиозной идентичности понимают осознание человеком аксиологической и этической компоненты той или иной религии, детерминирующее его соответствующую религиозную идентификацию [3, с. 85]. В целом, в Казахстане наблюдается совпадение этнической и религиозной принадлежности, когда исламская традиция становится частью этно-культурной идентичности. Налицо тюркско-исламское наполнение религиозной идентичности мусульманской уммы Казахстана, характеризующейся интегрированием, наложением исламских аксиологических констант на имевшиеся культурно-экзистенциальные представления тенгрианцев [4, с. 1].

Целесообразно разграничить понятие мусульманской уммы, которая не является однородным институтом как с точки зрения этничности и культуры, так и с точки зрения религиозной обрядности; но в то же время главной ее характеристикой выступает культурная солидарность.

Плюральность и различность мусульманских сообществ, детерминированная различным этно-культурным бэкграундом, преодолевается исламом благодаря концепту исламской уммы, главной характеристикой которой выступает солидарность между личностями, у которых принадлежность к исламу связана с определенными социальными ожиданиями [5, с. 1540].

Проблематизация исламской идентичности в контексте построения национальной идентичности в нашей стране актуальна ввиду наблюдаемых концептуальных сложностей процесса нациестроительства в Казахстане. Являясь относительно молодым суверенным государством, Казахстан стремится к выработке единой концепции национальной идентичности, которая встречает сложности ввиду исторически сложившейся многонациональности и обусловленных ею трудностей с определением путей, методов и инструментов нациестроительства и национальной идентичности. В отечественном академическом дискурсе дифференцируются два основных подхода к пониманию идентичности: первый связан с понятием «этнокультурного национализма», второй – с категорией «гражданского национализма»; при этом каждый встречает концептуальные трудности. Так, построение национальной идентичности на основе этнокультурного национализма справедливо апеллирует, с одной стороны, к важности возрождения и сохранения казахского языка и национальной казахской культуры; с другой – несет в себе риски националистического радикализма, неприемлемого в нашем мультикультурном обществе. Обращение же к подходу гражданского национализма, базирующегося на идеях политического конструктивизма, подразумевает понимание нации вне контекста этничности, а на основе общности прошлого аксиологического комплекса, а также целей на будущее. Несмотря на ориентацию второго подхода на общечеловеческие универсальные ценности, он встречает трудности в лице незрелости гражданского сознания, которое сегодня находится на стадии устойчивого формирования [6, с. 62-63].

В этом контексте особую значимость приобретает обращение к тюркскому культурно-цивилизационному контенту, общему для доминирующего большинства казахстанцев, а также приемлемому (в силу толерантной направленности) для европейского меньшинства. Здесь менее всего возможны конфликты по

линиям «язык-культура-религия» [6, с. 67]. Формирование исламской идентичности в тюркском культурно-коммуникативном пространстве, частью которого является Казахстан, должно и может основываться на историко-аксиологической преемственности, которая, в свою очередь, снимает этнический, языковой, культурно-религиозный конфликты.

Как справедливо отмечают исследователи, национальная идентичность заслуживает внимания в связи с все более расширяющей свои границы глобализацией и вызванными ею рисками для национальных культур быть утраченными и замененными глобальной культурой [7]. Представляя собой уникальный исторический контекст, национальная идентичность складывается из религиозной идентичности, языка, идеологического фона, истории и самовосприятия. Формирование этого конструкта начинается в эпоху развития и распространения современных теорий национализма, базируется на концепте коллективной (исторической) памяти и детерминирует эмоциональную связь с определенной национальной группой и ожидаемое в рамках ее поведение [8, с. 192].

Влияние религии на формирование идентичности особенно ярко прослеживается в процессе становления национальной идентичности молодежи, во многом – унаследованной от старших поколений [9].

Касаясь вопроса об исламской идентичности в культурно-исторических реалиях Казахстана, необходимо отметить специфичность понимания и восприятия здесь ислама, замеченную исследователями. Так, например, доктор Таха Абдель Алим отмечает различия в понимании ислама в Центральной Азии и остальном Исламском Мире [10, с. 9]. Принимая это во внимание, политтехнологи из арабских стран ставят своей целью укрепление исламского сознания и расширение мусульманской уммы посредством изучения основ исламской доктрины. Такой акцент, по крайней мере, звучал в публицистическом дискурсе 90-х годов прошлого столетия, когда обретшие суверенитет центрально-азиатские страны получили внимание со стороны арабских стран как потенциально исламские страны [11].

Мировой опыт проблематизации исламской идентичности во взаимосвязи с национальной идентичностью

Интересны результаты научно-практических поисков путей развития национальной идентичности в разрезе международного опыта. Например, интеллектуалы Индонезии, где молодое общество так же, как и наше, находится на перепутье глобализации и национализма, а также встречается с трудностями религиозного радикализма, предлагают в качестве альтернативы глобальной культуре некоторую комбинацию исламских этических ценностей и традиционных локальных моральных ориентиров, называемых народной мудростью (Pancasila), которая позволит сохранить целостность общества и осуществлять планомерную модернизацию социально-экономической жизни. Концепт народной мудрости видится идентичность-образующим феноменом в силу своей адап-

тивности к глобализационным трансформациям и одновременной устойчивости ценностных ориентиров перед лицом растущего в мировом масштабе консьюмеризма. Философы отмечают важность локальной традиции, затрагивающей все аспекты социальной реальности, для жизни общества [12, с. 36-37]. Концепт локальной традиции, призванный консолидировать общество, является одним из пяти инструментов реализации последовательных базовых ориентиров: вера в Единственного Бога, построение цивилизованного гуманного общества, сохранение общественного единства, исполнение принципов демократии, имплементация социальной справедливости и равноправия [12, с. 37].

Собственно, перечисленные ориентиры носят весьма универсальный (с некоторыми оговорками) характер и имеют актуальность для любого общества, находящегося в поиске путей самоидентификации. Релевантны они и для казахстанских социокультурных реалий, так же, как и многие мировые сообщества, встречающиеся с угрозами утраты культурной идентичности перед лицом глобализации.

В качестве основных характеристик исламской культурной идентичности арабские авторы называют исламскую веру (которая объединяет в умму сообщества, различные по национальности); арабский язык; общую историю, наследие (которое является результатом цивилизационного опыта); культурное единство (чаще всего апеллирующее к представителям одной национальности); общие психологические установки (чувства, этику, традиции) [1, с. 700]. Из приведенного списка видно, что речь у данных авторов идет не столько об исламской культурной идентичности, сколько об арабской идентичности, поскольку не все перечисленные характеристики универсально относимы к любым нациям, обладающим исламской идентичностью. Кроме того, нации с преобладанием светского образа жизни и секулярных ценностей с одной стороны, и исповедующие ислам – с другой, коими выступают мусульмане Центральной Азии, характеризуются наличием у них несколько иной, уникальной модели исламской идентичности. Для последней из перечисленного выше свойственны такие черты как исламская вера, общность истории и культурного наследия, психологические установки.

Опираясь на международный опыт, можно сказать, что моделирование исламской идентичности, вписываемой в национальную идентичность, имеет место в мировом опыте. Показателен в этой связи опыт Сингапура, который (подобно Казахстану) является многоконфессиональной светской страной. Здесь после серии атак мусульманской экстремистской организации Jemaah Islamiah в начале XXI столетия была целенаправленно выработана модель исламской идентичности, интегрировавшая десять основных качеств члена «Мусульманского передового общества». Таким образом, идеальным мусульманином считается тот, кто:

- придерживаясь принципов ислама, готов к изменениям;
- обладает моральной и духовной стойкостью, чтобы справляться с трудностями;
- обладает знаниями об истории исламской цивилизации;
- отождествляет понятия хорошего гражданина и мусульманина;

- вписывается и комфортно себя чувствует в светском обществе;
- стремится к прогрессу;
- понимает ценность других культур и цивилизаций;
- проявляет инклюзивность и плюрализм;
- уживчив с другими сообществами;
- является примером и вдохновением для окружающих [13].

Приведенные характеристики, с одной стороны, являются универсальными для светского поликонфессионального мультикультурного общества, а с другой – сохраняют основополагающие директивы исламской доктрины. Они нацелены на избежание внутреннего конфликта верующего человека, поскольку ставят во главу угла непреходящие этические ориентиры ислама, моделируя умеренную исламскую идентичность; а также на предотвращение межконфессиональных разногласий, поскольку в них читается требование взаимоуважительности к ценностям культурного Другого.

Таковыми являются ориентиры Духовного управления мусульман Казахстана (ДУМК), подразумевающие взаимодополнительность и непротиворечивость исламской цивилизационной идентичности, поскольку в формирование исламской культуры внесли свой вклад многие народы, исповедующие ислам. Акцентируя внимание на мирном сосуществовании, которое является требованием традиционного ислама, специалисты ДУМК подчеркивают, что служение Аллаху выражается в помощи людям вне зависимости от веры и национальности, приводя 2-ой аят суры «аль-Маида»: «О вы, которые уверовали! Не нарушайте обрядов Аллаха, ни запретного месяца, ни жертвенных животных, ни украшенных, ни стремящихся к дому запретному, которые ищут щедрости от их Господа и благоволения.» [14, 5:2]. Кроме того, в риторике ДУМК также присутствует призыв к модернизации общества, гуманизму, повышению уровня жизни и знаний и к сохранению аутентичных традиций народов Центральной Азии наряду с ценностями ислама [15].

Также в религиозной политике Сингапура прослеживается противозэкстремистская риторика. Так, экстремистскому религиозному сознанию, как предостерегает действовавший в начале 2000-х годов министр по делам ислама (Minister for Muslim Affairs) доктор Якуб Ибрахим, свойственно узкое понимание ислама, категорически отрицающее возможность этой религиозной доктрины быть релевантной изменяющимся условиям современного мира в пользу возвращения к образцам и авторитетам прошлого. Такому пониманию ислама противопоставляется умеренная исламская идентичность, предполагающая открытость мусульманской уммы реформам ввиду понимания ее представителями жизненной важности развития науки и технологий, необходимости воплощения новых идей, призванных совершенствовать уровень жизни общества – как это было во времена Исламского Средневековья [16].

Инициативы по моделированию исламской идентичности, исходящие от правительства, должны носить системный, последовательный, целостный характер. В этой связи наблюдается еще одно сходство деятельности в этой сфере между нашей страной и Сингапуром: включение сегмента образования в этот

процесс. В Казахстане, так же, как и в Сингапуре, предусмотрены светские и религиозные образовательные учреждения, возможность дополнительного религиозного образования к национальному. Кроме того, в отечественных организациях школьного и высшего образования предусмотрены курсы религиоведения, дающие базовые знания о религиях в Казахстане и ориентированные на формирование в молодежи социальной терпимости, профилактику экстремистских настроений, национальное единство несмотря на различия. Как отмечают отечественные аналитики, несмотря на организационные несовершенства исполнения, казахстанский курс на повышение качества знаний о религиях отвечает тенденциям и опыту мирового сообщества [17, с. 25].

Исламская идентичность и культурная глобализация

Представляя собой неоднозначный феномен, глобализация в интеллектуальном дискурсе получает различную трактовку: если одни сообщества видят негативное воздействие этого явления на идентичность ввиду размывания традиционных культурных границ в пользу образа жизни на манер Запада, то другие усматривают в нем способ и процесс культурного и мировоззренческого обогащения и вдохновения на пути к прогрессу и преодолению культурного застоя [1, с. 698].

Современные интеллектуалы Исламского культурно-коммуникативного пространства называют в качестве ключевой опасности глобализации для исламской идентичности подмену аксиологических ориентиров, принципов и стандартов одной культуры категориями другой.

Культурная глобализация представляет собой, как отмечают мусульманские философы, угрозу для идентичности, нивелируя значимость национальной культурной самоидентификации. Усматривая в ней колониальные отголоски, интеллектуалы предостерегают от угрозы стирания культурных, религиозных, гражданских и национальных границ с беспрецедентной скоростью. Что же касается носителей исламской идентичности, то они в этом контексте выступают объектами доминирования и подвергаются политическому, экономическому, информационному и культурному воздействию. Среди последствий негативного влияния культурной глобализации на исламскую идентичность называют приоритет материальных ценностей и физических ощущений над духовным, вследствие чего духовность связывается с наивностью; стирание понятийных границ между религиозными доктринами, провоцирующее подмену понятий; победу индивидуализма над коллективными этическими интересами и религиозными ценностями; отвлечение молодежи индустрией развлечений, не несущей пользы; вестернизацию образа жизни и мышления мусульманской уммы, ведущую к утрате исламской идентичности. В качестве последствий культурной глобализации мусульманские интеллектуалы называют обесценивание аксиологических ориентиров различных культур, распространение западного образа потребления, расширение культурного колониализма через деконструкцию идентичность-образующих факторов исламской культуры (языки, история, традиции, этика) [1, с. 699].

Однако, несмотря на перечисленные негативные для не-западных культур последствия глобализации, как и любое сложное явление, она не может и не трактуется однозначно, поскольку имеет также ряд позитивных влияний на культурную идентичность, в том числе исламскую. Во-первых, благодаря глобализации и распространяемым в мировом масштабе технологиям, стала возможна межнациональная коммуникация в сферах культуры и науки. Во-вторых, широкая доступность медиа-ресурсов способствует распространению знаний, интегрируя как международные, так и локальные новости, что, в свою очередь, делает культуры более понятными друг для друга, преодолевая отчужденность культурного Другого. В-третьих, если говорить непосредственно об Исламском Мире, то он становится более открытым для коммуникации с другими культурами, что делает возможным культурный и интеллектуальный взаимообмен, научный и философский диалог. В-четвертых, повышение доли политически осознанного и участливого населения, все более берущего на себя роль актора и субъекта, нежели реципиента и объекта социально-политических реалий, потребителя политизированных идеологий и подмены понятий. Иными словами, распространение глобальной культуры может быть полезно для преодоления «культурно-идентичностной субординации».

Заключение

Релевантность изучения исламской идентичности в разрезе национальной идентичности связана с тем, что в конфликтах мировой истории религия и нация являлись линиями разлома. Политическая идентичность (коей является национальная идентичность) и социальная идентичность (представленная религиозной идентичностью) предполагают доминирование в борьбе за власть, ресурсы, территорию [18]. В этой связи критически важной для социального благополучия и национального единства выступает разработка модели формирования исламской идентичности в светском поликонфессиональном и мультикультурном обществе Казахстана. Собственная модель идентичности, позволяющая сочетать духовные ценности казахстанского культурно-коммуникативного пространства и этические ориентиры традиционного ислама, является приоритетной задачей отечественной религиозной и культурной политики.

Дискуссия по идентичностям не прекращается долгие века и, вряд ли, она будет финальной в XXI столетии. Тема исламской идентичности и попытки ее универсализировать также являются исследовательскими иллюзиями, поскольку в самой концептуализации проблемы находится тождество и растождествование, попытки нарушить этот баланс приводят к деонтологизации идентичности и отчуждению. Разумеется, что идентичность мусульманина, исходящая из феноменологизации ислама, универсальна, однако, ее осуществление происходит в личностной самоидентификации, включающей в себя, в том числе, и личностную герменевтику сакральных текстов, и личностную историю верующего человека.

Парадигмы религиозной идентичности определяются духовными истоками, общностью понимания универсальности традиций, готовностью к принятию по-

зитивных, не противоречащих моральным смыслам, переменам и реформам при условии сохранения базовых религиозных ценностей.

Тексты Священных Писаний обладают универсальным смыслом, их необходимо уметь «прочитывать», актуализируя в современном развитии, в практике повседневности. Разве не актуально: «Если бы Аллах хотел всех сделать одинаковыми, Он бы это сделал. Но мы все разные по цвету кожи, языку...»? Каждый из нас формирует свою идентичность, чтобы коммуницировать в мире и «осуществляться» как человек.

Список литературы

1 Salman F.Y., Alkhazalleh M.S. «Negative Impacts of Cultural Globalization on Islamic Identity: a Regional Project on Hashemite University Students» // Journal of Educational and Psychological Studies – Sultan Qaboos University. – 2016. – Vol. 10. – Issue 4: 697-705 p.

2 Ismaili H. «Cultural Solidarity, Islamic Identity and Ummah» // Journal of Religion and Communication. – 2006. – Vol. 16:1, no 2: p. 8.

3 Бреская О.Ю. «Изучение религиозности: к необходимости интегрального подхода» // Социологические исследования, 2011. – 12: 77-87 с.

4 Чермухамбетов Е.Н., Абдрахманова Н.А. «Этническая и культурно-конфессиональная идентичность мусульманской уммы Казахстана» // Вестник КазНМУ, 2018. Эл. доступ: <https://articlekz.com/article/24583>. (дата обращения 05.06.2023).

5 Dehghani R. «The Role and Impact of Islamic Identity in the Process of Nation-State Building in Iran and Turkey» // Revista Publicando, 2018. – Vol. 5. – №15(2): 1537-1558 p.

6 Гайко О. «Национальное строительство в Казахстане» // Россия и мусульманский мир, 2012. – 5: 61-68 с.

7 Murphy A. «Charting the Emergence of National Identity in Children in Wales» // Child. Soc., 2018. – Vol. 32 no. 4: 301-313 p.

8 El Rizaq A.D.B., Azizah S., Oktafiana S. «Moderate Islamic value as a Source of Students' National Identity to Support Students' Sociocultural Literacy» // Advances in Social Science, Education and Humanities Research, (ICMR), 2021. – Vol. 633: 192-197 p.

9 Sikka S. «Pluralism About What? Religion as Belief and Identity» // Re-thinking Religions Pluralism, 2021: 3-19 p.

10 Anceschi L. «Dilemmas of Compatibility: GCC-Kazakhstani Relations» // Journal of Arabian Students. Arabia, the Gulf and the Red Sea, 2014. – Vol. 4, no. 1: 1-19 p.

11 Issaliyeva A., Ospanova A.N., Alibekuly A. «Kazakhstan and GCC: Islamic component in joint collaboration» // Опцион, 2018. Vol. 34, no. 85-2: 205-220 p. Эл. доступ: https://www.redalyc.org/journal/310/31057290009/html/#redalyc_31057290009_ref3 (дата обращения 10.06.2023)

12 Habibi Pitana Susanto T.S. «Protecting national identity based on the value of nation local wisdom» // International Journal of Malay-Nusantara Studies, 2018. – Vol. 1, no. 2: 24-40 p.

13 Singapore Islamic Education System: A Conceptual Framework // Singapore: Muis (Majlis Ugama Islam Singapura), Islamic Education Strategic Unit, 2004.

14 Коран / пер. и коммент. И.Ю. Крачковского. Издание 2. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1986. – 727 с.

15 Кайрбеков Н. «Традиционные ценности исламской современной цивилизации», 27.10.2022. Эл. доступ: <https://www.muftayat.kz/ru/articles/islam-and-society/2022-10-27/40754-traditsionnye-tsennosti-islamskoi-sovremennoi-tsivilizatsii/> (дата обращения: 10.06.2023)

16 Jaacob I. «Speech by Dr. Yaacob Ibrahim, Acting Minister for Community Development and Sports». Singapore, 21.08.2002. Эл. доступ: <https://www.nas.gov.sg/archivesonline/speeches/record-details/767b96ee-115d-11e3-83d5-0050568939ad> (дата обращения 05.06.2023)

17 Сейдуманова М. Внедрение религиоведения в школах Казахстана: необходимость или излишество? Общественное мнение. Программа для молодых исследователей в области публичной политики. – Алматы: Soros Kazakhstan, 2020. – 31 с.

18 Sharifi M. «Nation, Religion and Social Conflict» // XIX ISA World Congress of Sociology, 19 July 2018. Эл. доступ: <https://isaconf.confex.com/isaconf/wc2018/webprogram/Paper100871.html> (дата обращения 10.06.2023)

Transliteration

1 Salman F.Y., Alkhazalleh M.S. «Negative Impacts of Cultural Globalization on Islamic Identity: a Regional Project on Hashemite University Students» // Journal of Educational and Psychological Studies – Sultan Qaboos University, 2016. – Vol. 10. – Issue 4: 697-705 p.

2 Ismaili H. «Cultural Solidarity, Islamic Identity and Ummah» // Journal of Religion and Communication, 2006. – Vol. 16:1, no 2: p. 8.

3 Breskaja O.Ju. Izuchenie religioznosti: k neobhodimosti integral'nogo podhoda [The Study of Religiosity: the Need for an Integral Approach] // Sociologicheskie issledovanija, 2011. – 12: 77-87.

4 Chermuhambetov E.N., Abdrahmanova N.A. Jetnicheskaja i kul'turno-konfessional'naja identichnost' musul'manskoj ummy Kazahstana [Ethnic and Cultural-Confessional Identity of the Muslim Ummah of Kazakhstan] // Vestnik KazNMU, 2018. Эл. доступ: <https://articlekz.com/article/24583>. (data obrashhenija 05.06.2023).

5 Dehghani R. «The Role and Impact of Islamic Identity in the Process of Nation-State Building in Iran and Turkey» // Revista Publicando, 2018. – Vol. 5, №15(2): 1537-1558 p.

6 Gajko O. Nacional'noe stroitel'stvo v Kazahstane [National Construction in Kazakhstan] // Rossija i musul'manskij mir, 2012. – 5: 61-68.

7 Murphy A. «Charting the Emergence of National Identity in Children in Wales» // Child. Soc., 2018. – Vol. 32, no. 4: 301-313 p.

8 El Rizaq A.D.B., Azizah S., Oktafiana S. «Moderate Islamic value as a Source of Students' National Identity to Support Students' Sociocultural Literacy» // Advances in Social Science, Education and Humanities Research, (ICMR), 2021. – Vol. 633: 192-197 p.

9 Sikka S. «Pluralism About What? Religion as Belief and Identity» // Rethinking Religions Pluralism, 2021: 3-19 p.

10 Aneschi L. «Dilemmas of Compatibility: GCC-Kazakhstan Relations» // Journal of Arabian Students. Arabia, the Gulf and the Red Sea, 2014. – Vol. 4, no. 1: 1-19 p.

11 Issaliyeva A., Ospanova A.N., Alibekuly A. «Kazakhstan and GCC: Islamic component in joint collaboration» // Opcion, 2018. Vol. 34, no. 85-2: 205-220 p. Эл. доступ: https://www.redalyc.org/journal/310/31057290009/html/#redalyc_31057290009_ref3 (data obrashhenija 10.06.2023).

12 Habibi Pitana Susanto T.S. «Protecting national identity based on the value of nation local wisdom» // International Journal of Malay-Nusantara Studies, 2018. – Vol. 1, no. 2: 24-40 p.

13 Singapore Islamic Education System: A Conceptual Framework // Singapore: Muis (Majlis Ugama Islam Singapura), Islamic Education Strategic Unit, 2004.

14 Koran [Quran] / per. i komment. I.Ju. Krachkovskogo. Izdaniye 2. – M.: Glavnaja redakcija vostochnoj literatury izdatel'stva «Nauka», 1986. – 727 p.

15 Kajrbekov N. Tradicionnye cennosti islamskoj sovremennoj civilizacii [Traditional Values of Islamic Modern Civilization], 27.10.2022. Эл. доступ: <https://www.muftyat.kz/ru/articles/islam-and-society/2022-10-27/40754-traditsionnye-tsennosti-islamskoi-sovremennoi-tsivilizatsii/> (data obrashhenija: 10.06.2023).

16 Jaacob I. «Speech by Dr. Yaacob Ibrahim, Acting Minister for Community Development and Sports». Singapore, 21.08.2002. Эл. доступ: <https://www.nas.gov.sg/archivesonline/speeches/record-details/767b96ee-115d-11e3-83d5-0050568939ad> (data obrashhenija 05.06.2023).

17 Sejdumanova M. Vnedrenie religiovedeniya v shkole Kazakhstana: neobhodimost' ili izlishestvo? Obshchestvennoe mnenie. Programma dlja molodyh issledovatelej v oblasti publichnoj politiki [Introduction of Religious Studies in Schools of Kazakhstan: Necessity or Excess? Public opinion. Program for Young Researchers in Public Policy]. – Almaty: Soros Kazakhstan, 2020. – 31 p.

18 Sharifi M. «Nation, Religion and Social Conflict» // XIX ISA World Congress of Sociology, 19 July 2018. El. dostup: <https://isaconf.confex.com/isaconf/wc2018/webprogram/Paper100871.html> (data obrashheniya 10.06.2023)

Сейтахметова Н.Л., Турганбаева Ж.Ж.

Исламдық бірегейлік және ұлттық бірегейлік: қарым-қатынас контексттері

Аңдатпа. Бұл мақала Қазақстанның ұлттық бірегейлігін нығайтудағы исламдық бірегейліктің рөлін ашады. Ислам бірегейлігінің негіздері, оның қазақ қоғамын құру тұжырымдамасының ұлттық идеясымен байланысы қарастырылады. Авторлар түркі мәдени-коммуникативтік фонының тарихи-аксиологиялық сабақтастыққа негізделген бірегейлік моделін қалыптастыруға мүмкіндігі бар, сонымен қатар этно-діни, тілдік, мәдени қайшылықтардың алдын алу мүмкіндігі бар деген қорытындыға келеді. Сонымен қатар, зерттеу жұмысында мәдени жаһандандық қазақстандық діни және ұлттық бірегейлік үлгілерінің қалыптасуына ықпалы талданады. Дәстүрлі мәдени шекараларды еуроцентризм идеяларының пайдасына жою тәуекелдерінен басқа, мәдени жаһандану ұлттық түпнұсқалықты міндетті түрде сақтай отырып, мәдени және идеологиялық шығармашылық үдерісіне ықпал ете алады.

Қазақстандық ұлттық бірегейлік тарих және тарихпен анықталған аксиологиялық бағдарларға негізделген ұлттық идеяның инсталляцияларын алып жүретін азаматтық бірегейлік ретінде сипатталады. Қазақстанның зайырлы контекстіндегі исламдық бірегейлік исламның этикалық және рухани құндылықтарына да, ұлттық идеяға да негізделген өзіндік үлгісімен ұсынылған.

Түйін сөздер: исламдық бірегейлік, ұлттық бірегейлік, өркениеттік тұтастық, діни бірегейлік, мәдени жаһандану, ұлттық идея.

Seitakhmetova N., Turganbayeva Zh.

Islamic Identity and National Identity: Contexts of Relationship

Abstract. This article reveals the role of Islamic identity in strengthening the national identity of Kazakhstan. The foundations of Islamic identity are considered, as well as its relationship with the national idea of the concept of building a Kazakhstani society. The authors come to the conclusion that the Turkic cultural and communicative background has the potential to form an identity model based on historical and axiological continuity, as well as the potential to prevent ethno-religious, linguistic, cultural conflicts. In addition, the study undertakes an analysis of the impact of cultural globalization on the formation of models of Kazakhstani religious and national identity. In addition to the risks of blurring traditional cultural boundaries in favor of the ideas of Eurocentrism, cultural globalization can contribute to the process of cultural and ideological creativity with the obligatory preservation of national authenticity.

Kazakhstani national identity is characterized as a civic identity that carries the installations of the national idea, which is based on the historical past and the axiological guidelines determined by it. Islamic identity in the secular context of Kazakhstan is represented by its own model, based on both the ethical and spiritual values of Islam and the national idea.

Key words: Islamic identity, national identity, civilizational integrity, religious identity, cultural globalization, national idea.

MODERNISATION OF ISLAMIC RELIGIOUS CONSCIOUSNESS AND THE CONCEPT OF ISLAMIC MIND*

¹*Yergeldi Yesdaulet*, ²*Mohd Roslan Mohd Nor*,

³*Smaguov Murat*, ⁴*Zhamashev Azamat*

^{1,4}*Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

²*University of Malaya, Academy of Islamic Studies (Kuala Lumpur, Malaysia)*

³*L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)*

¹*yergeldiyesdaulet@gmail.com*, ²*m_roslan@um.edu.my*,

³*murat_smaguov@mail.ru*, ⁴*azamat.jamashev@mail.ru*

¹*Есдәулет Ергелді*, ²*Мохд Руслан Мохд Нур*,

³*Смагулов Мурат Нурмухамбетович*, ⁴*Жамашев Азамат*

^{1,4}*Казахский национальный университет им. аль-Фараби
(Алматы, Казахстан)*

²*Университет Малая, Академия Исламоведения
(Куала-Лумпур, Малайзия)*

³*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Астана, Казахстан)*

¹*yergeldiyesdaulet@gmail.com*, ²*m_roslan@um.edu.my*,

³*mura_t_smaguov@mail.ru*, ⁴*azamat.jamashev@mail.ru*

Abstract. This article is dedicated for considering Muslim ummah's current situation, its main problems, and ways to solve. We have directed our attention toward specific research conducted in this field and undertaken a comprehensive examination of it.

There are a multitude of opinions of researchers on this matter even some of them are against each other. In this article, all the opinions were rigorously assessed and divided into relevant main groups.

This topic currently resides within one of the trending research areas among Islamic world researchers and is referred to by various names. For example, it is known as «Tajdid» which means renewal, «Tajdid fikr islami» - renewal of Islamic mind or criticism of current religious thought and mind. Specifically, subjects such as «Criticism of the Arab Mind» and «Criticism of the Islamic Mind» also delve into these matters.

In this research article, we endeavor to categorize and analyze the perspectives articulated in the context of contemporary advancements in technology and their implications on humanity's broader religious requisites. This includes an examination of the role of religion, particularly within the context of Islam, and its relevance in the present day. We aimed to achieve this by scrutinizing the ability of Muslims to effectively assimilate into the modern era. The

---

* This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP19575240).

primary objective of our article was to systematically assess the various viewpoints put forth by scholars concerning the modernization of Islamic religious consciousness. This entails the classification of these perspectives into distinct groups, followed by a comprehensive analysis of each group's stance.

Keywords: Renewal, Religious consciousness, Islamic mind, Arab mind, concept, modernization.

Introduction

Representative of intelligentsia's one of the pressing concerns is Islamic world's underdevelopment in many aspects. A couple of significant inquiries arises: Does humanity need a religion at all in the 21st century's era of scientific and technological advancements? What is the contemporary role of Muslims, and will they be able to navigate the complexities of modern times? These kinds of profound questions are entangled with the various opinions, some of which advocate for embracing global civilization entirely and create states based on a communist or secular ideologies as essential steps toward achieving a fully evolved modern way of life.

Another group of intellectuals asserts that reviving the Islamic world requires to discard medieval legacy and so-called obsolete thinking patterns. Additionally, they lean toward adopting Western social science methodologies to rejuvenate the Islamic world.

Yet another group of scientists insists that the renaissance of Islamic world necessitates to go back to its inherent scientific legacy and history claiming that all the sources of progress and advancements can be derived from within.

Despite varying opinions on this matter, the prevailing consensus is an urge call for reforms in Islamic countries.

Methodology

The methodology in this article utilizes methods of philosophical and religious sciences such as historical reconstruction, hermeneutic, induction, deduction and comparative-analytical method. Using these methods, we can unveil the significance of Islamic religious consciousness and the Arab mind as an ongoing process shaping an individual's spiritual and moral worldview.

The Renewal of Religious Discourse

During the Middle Ages, Islam left a lasting mark as both a religion and a remarkable civilization. Islamic civilization rapidly spanned extensive geography in just a century, distinguished by its prominent focus on education. Science was advanced wherever Islam had spread and new cities were born out of old ones. Islam's spread led to scientific advancements and urban renewal. For instance, city of Damascus was revitalized with the arrival of Islam. Cairo, which is considered as the science capital was built on the banks of the Nile River. Among the newly built cities, there is also the city of Baghdat. It stood as the hub for profound exploration in natural sciences

like mathematics, physics, astronomy, medicine, and the genesis of novel fields like algebra and arithmetic. Bait al-Hikmah's (House of wisdom) role which operated between 750-1258 years in shaping both the exact sciences and philosophy is worth mentioning. Science thrived not only at the center of the Islamic caliphate but also in cities throughout the region where Muslims resided, establishing centers of scientific excellence. For example, the cities of Bukhara, Samarkand, Istijab, Shash, Sayram, Otyrar, and Taraz in the East can be mentioned. From these cities there were born several renowned scientists such as Al-Farabi, known as the second teacher of the world; Ibn Sina, the pioneer of medicine; Bukhari, a renowned hadith collector; and Maturidi, who structured matters of faith, stand as prominent figures from these areas. Cities like Granada and Cordoba in the West were notable scientific hubs of the Islamic world, capable of rivaling Eastern counterparts in scientific pursuits. Figures such as Ibn Rushd, Ibn Arabi, Qurtubi, and Ibn Khaldun are esteemed for their contributions in science and philosophy, representing the Western Islamic sphere. What is the present condition of Muslims who established and left behind a significant legacy of major advancements?

Nowadays, Muslim countries lag significantly in terms of scientific breakthroughs. Even though there were noteworthy figures during the Middle Ages but contemporary Muslims exhibit limited influence today.

Admittedly, contemporary Muslims face limitations in generating novel technologies or pioneering effective inventions, owing to significant educational shortcomings, unlike their medieval counterparts who introduced new scientific disciplines.

Additionally, Muslims' cultural aspects are not also satisfactory. Few people think they should emulate present-day Muslims in terms of morals and ethics. According to Al-Jazeera's official statistics, there are 96 million illiterate people in the Arab countries. In 1970, the Arab League designated January 8 as «Arab Literacy Day,» initiating efforts to combat illiteracy across Arab nations. Despite actions taken since then, the issue remains unresolved.

Another big concern of the Islamic world is an absence of unity. Despite the fact that Muslims have many things in common including the shared religion, history and culture, it is difficult to say that there is cohesion among Muslims.

Parallel to unity issues and illiteracy, poverty is a pressing challenge in the Islamic world, marked by substantial economic reliance on developed nations; overall, the Islamic world appears more consumer-oriented than supplier-oriented.

Muslims face negative portrayals in media and online platforms, with a multitude of content contradicting the image of the «Religion of Peace». Their global standing is often seen unfavorably. Apart from international relations, the Islamic world struggles with numerous intricate religious matters, prompting the emergence of diverse sects due to the complexities of these religious questions. Differences exist between modernist and conservative ideas, compounded by a lack of widespread faith and hope for Islam's revitalization as a new civilization. Intergenerational succession also poses a significant concern among Muslims.

As it can be seen there are quite a number of complex issues in the Islamic world. There are many researchers who tackled these problems and posed various opinions

being some of them conflicting. To comprehend their point of views systematically, their opinions were divided into three groups. Presently, this subject holds a significant position among Islamic scholars for research and is identified by several terms. For instance, it goes by the name «Tajdid», signifying rejuvenation, and «Tajdid fikr islami,» denoting the renewal of Islamic mind or evaluation of contemporary religious viewpoints. Next, each of the group's opinion will be discussed in details.

The viewpoint of the Proponents of the First Stance

«In the 1920s, alongside proponents of reform, there were also those who resisted Islamic reforms and the religion itself. Arab writer Ismail Mazkhar argued that for Arabs to attain independent thinking, they should abandon religious thought (religious heritage) and embrace European rationalism, materialism, and culture, which is deemed more conducive to progress than Islamic culture».

Most of the supporters of this view are from Arab world and Turkish «leftists». Since leftists from the very beginning were against involvement of a religion into government affairs, they do not support modernization and reform in Islamic countries to happen through the renewal of Islamic mind.

There are numerous factors that led to the abovementioned conclusion. Despite the fact that they are Muslims themselves, they have skepticism about Islam's potential to drive revival and progress. «Some ideologues now advocate exclusively adopting modern Western production, contending that it's disconnected from the spiritual and consciousness realms. They state that worldview is separate from new techniques and technologies, asserting their independence».

This is apparently a counterargument to the viewpoint of the proponents of the first stance. In other words, exploiting new technologies does not imply that one needs to forsake the religious mindset. Moreover, Lebanese philosopher René Habashi is troubled by the Islamic world's exclusive consumer role. He believes this passivity, marked by a lack of initiative in production, is a major issue within the religious mindset.

Zaki Nagib Mahmud: «Our biggest issue: «How can we actively engage in scientific, technological, and industrial progress instead of merely talking? We do not intend to go back to our archaic scientific activities. The only way out is to follow Europe and America. We adopt what they offer and apply it within our acceptable limits» [2, 51 p.].

The advocates of this perspective frequently criticize contemporary Muslims' today's condition. This was even worsened due to loss of Arab world in the war in 1967 [3, 145 p.]. Some of them even claimed that death of God in West also meant the death of God in East. One of the critics of Islam is Sadik al-Azm.

He openly accused Islam of being responsible for the backwardness of Islamic countries. He exhorted the idea of fostering the younger generation without religion. Through this approach, he believed to eliminate the submissive mindset, helplessness, sluggishness, and innovation deficiency inherent in the Islamic identity. Notable among his books expounding these ideas are:

«Nakdu zati bagda hazima» (Self-examination after defeat);

«Naqd fikr dini» (Criticism of religious thought).

These works were published one by one in 1968 and 1969. Notably, his second book led to a trial and imprisonment. «The ongoing struggle persists between reverting to our old heritage or entirely forsaking it. Yet, the ultimate decisive confrontation remains perpetually postponed, as nobody dares to «kill the father» and «end the legacy» [1, 196 p].

The Islamic world possesses an extensive scientific repository, yet skepticism exists among Muslims towards it. One side seeks to elevate this heritage to a pinnacle, while the other believes relinquishing it entirely is essential for keeping pace with innovation and contemporary life. Supporters of the first stance and advocates of the second stance both discourage constant revisiting of the scientific heritage.

The Viewpoint of the Proponents of the Second Stance

This viewpoint is called criticism of Islamic mind. Defining «mind», Arkun highlights its ancient Arabic origin with an epistemological root. The core meaning of «mind» is to bind, akin to securing a Bedouin's camel, functioning as a tool that reins in feelings and emotions arising in the heart [4, 109 p]. «In our view of 'mind,' it's not an isolated, standalone mechanism. Contrary to the Western and Islamic philosophical and theological concept, which portrays it as an autonomous entity, our understanding asserts that the mind consistently operates in tandem with imagination and dream». Here Arkun is underscoring that mind works in connection with imagination and memory» [5, 232-233 p.].

Even though we refer to Islamic mind, it can be also called as «Islamic minds» due to the diverse consciousness arising from the expansive nature of Islam, influenced by its various madhhabs and currents. The underlying essence of individualized concept of «Islamic mind» lies in the shared characteristics inherent in Islamic minds, encompassing the following common features:

First, all the minds are relying on «revelation» and things derived from revelation.

Secondly, these minds receive guidance and direction, entrusted to the leaders and founders of madhhabs like Ibn Hanbal, Shafi'i, Abu Hanifa, Malik, and Jafar Sadiq.

The third shared trait is that these minds operate within confined concepts and imaginations shaped around the Universe, rooted in a medieval understanding and imagination [5, 232-233 p.].

To elucidate Arkun's perspective, despite the diverse nature of Islamic thoughts stemming from shared characteristics, it remains viable to singularly refer to the Islamic mind. Amidst the numerous madhhabs and currents, there exist shared elements that bind them together. He prioritized the core three among them, acknowledging the potential presence of additional shared traits. However, it's these very three characteristics that underpin the Islamic mind, essentially constituting Arkun's endeavor to modernize it. By highlighting these shared traits, he demonstrates that the Islamic mind remains entrenched within the medieval thought framework.

In Arkun's «Islamic Mind» project, he critiques the utilization of mind in comprehending and practicing Islam. His viewpoint emphasizes that Islam is guided by

revelation, with contemporary representatives of revelation being religious scholars and fakihs (jurist). The mind, guided exclusively by these figures, becomes one-sided, embodying religious authoritarianism. He urges those who think in this manner to set aside the established thought system and embrace methodologies rooted in Western humanitarian teachings, engaging within the framework of Western thought.

Arkun asserts that the Islamic golden age spanned from 150 to 450 Hijra (767 to 1058 CE), characterized by advancements in both science and intellect [6, p. 159]. However, after the sixth century of Hijra, the Islamic world ceased to generate novel ideas and innovations, marking what is referred to as the «scholastic period». Beyond this point, repetition rather than originality became the norm.

«The philosophical thought in Islam stopped 800 years ago due to the defeat of Ibn Rushd» [7, p. 171].

Islamic mind was narrowed by eliminating all philosophical thought from a practical point of view. The notion that «one who studies logic becomes an unbeliever» has gained significant traction.

The mind that is confined to a specific region and teachings of madhhabs emerged (e.g. Maliki, Hanafi, Shafi'i, Hanbali, Ibadi, Imami and etc.)

In the 11th century, the Seljuks (Turkish rulers) introduced the madrasa system in the Islamic world, which slowed down intellectual growth. These schools, influenced by Sufi beliefs and traditional Islamic jurisprudence, followed a scholastic educational model. This period led to decline and the end of Ijtihad [4, 117 p.].

As evident from the text, the decline of the Islamic world in terms of scientific advancements started with the downfall of the Abbasid caliphate and the rise of the Seljuks to power.

Arkun holds a unique viewpoint regarding the «Mu'tazila» school compared to other scholars. In Islamic history, it's evident that they faced opposition due to their advocacy for free thought and «mind». Religious scholars and fakihs played a role in persecuting the Mu'tazila, resulting in a misperception within Islamic society. The Mu'tazila are often remembered as those who broke away from the Ummah rather than as individuals who pursued knowledge and critical thinking. «Mu'tazila» means those who step aside and isolate themselves to think deeply and speculate. However, most traditional scholars changed this meaning and saw it as those who left the community. This led to dishonoring them and diminishing their influence» [8, 60 p.].

This is how Islamic jurisprudence gained control by enforcing strict religious laws and rules that restricted thinking. At the same time, any thoughts or ideas that didn't match these rules set by fakihs and religious scholars were dismissed and sometimes even labeled as «apostasy (takfeer)» [4, 117 p.].

According to Arkun, to ignore views of Mu'tazila followers and to persecute them for their free thought affected negatively on the development of philosophy and science. However, we cannot fully agree with his assertions. Mu'tazila became an official state madhhab in Abbasid caliphate during the 2nd and 3rd centuries. Arkun himself acknowledges that Islamic world's Golden Age was between Hijri 150-450 years. Thus, even after the Mu'tazila's period, Golden Age of Islamic world had continued. The operation of Bait al-Hikmah until 1258 shows that the Golden Age lasted for one or

two more centuries beyond the timeframe Arkun suggested. Another reason why we don't support Arkun's view is that when the Mu'tazila was the official state ideology during five consecutive caliphs of the Abbasid caliphate, fakihs who disagreed with these ideas were punished. Among them there is famous Ahmad Ibn Hanbal. If this madhhab were a symbol of free thought and science, there should not have been persecuted. Additionally, any ideas against them would have been discussed publicly.

Arkun believes that the present era is a time of rebirth (Nahda). This phase started when we encountered Western civilization in the 19th century. It began when we faced important modern concepts like freedom, democracy, equality, justice, and scientific advancement.

«Islamic mind didn't play a part in the discoveries of rational thinking. These scientific findings were almost ignored, as if they had nothing to do with Islam» [7, 290 p.].

Even though it was a time of rebirth, there wasn't much room for philosophical viewpoints – instead, orthodox legal ideas prevailed. Arkun referred to this as the «Takfeeri mind». In simpler words, it's a mindset that dismisses ideas different from its own and criticizes minds that would not make a decision by similar to their own mindset. The term «Takfeeri mind» highlights a lack of tolerance of the Islamic world.

When describing Muslims' current situation, M. Arkun divides the mind into two types: the juridical and philosophical minds. Nowadays, jurisprudence holds more importance than philosophy. The philosophical way of thinking seems almost absent in the Islamic world. The reason for the Islamic world lagging behind is the absence of this philosophical mindset. Free thought is hindered by the dominance of a dogmatic mind. Religious scholars and fakihs mainly hold dogmatic mindset. One of the reasons why they possess this mindset is their personal ijtihad. Other than them, there is a restriction on ijtihad.

«Because religious scholars and fakihs are the only ones who possess this mind, they are the ones who have authority over aqidah» [8, 65 p.]. From an aqidah perspective, the belief system, the leaders are essentially the fakihs themselves.

The Islamic mind prevails in the public's minds mainly because of the influence of religious scholars and fakihs. Other fields of study (humanities) struggle to challenge this dominance. This traditional religious mindset doesn't promote the free use of reason in religious, social, political, or economic matters; instead, it seeks to restrict the role of reason within the boundaries of religious texts, claiming it's a return to our religious heritage. Additionally, the political systems that emerged in the Islamic world after gaining independence didn't encourage the development of rational and critical thinking [7, 202 p.].

Supporters of the traditional way of thinking in the Islamic world refuse the scientific methods of critical analysis used in the West. Even the term «criticism» isn't part of the vocabulary of the Islamic mind. This is because, according to them, the mind is confined by religious law (Sharia). However, without criticism, the mind won't progress, and its strength and innovation won't grow.

Arkun: I didn't hesitate to title my book «Criticism of the Islamic Mind», which was published in French. The French language is open to historical, philosophical, and scientific critiques. It seeks a deeper understanding through criticism. However, in the

Arabic language, the term «criticism» isn't easily associated with the «Islamic mind». That's why Muhammad al-Jabiri chose «Criticism of the Arab Mind» as the title. Then I had to choose a different topic. Even though it covers chapters on critiquing Islamic mind, I titled the Arabic edition «Historicity of Arab-Islamic Mind» [9, 28 p.].

Thus, according to Arkun, one reason the Islamic mind falls behind Western mind in terms of achievements in areas like humanity, society, language, and history is because the fikhi, traditional, and religious mind limits the overall scope of thinking under the pretense of sanctity.

Arkun suggests new terms such as «Future mind» and «Independent mind» as the classical Islamic mind's new period. This new mind calls for comprehending Islam in terms of contemporary scientific methods [10, 69 p.].

This new mind will reconsider topics previously seen as off-limits in Islamic history and approach them differently from the established way of thinking. This approach doesn't advocate a return to old scientific traditions. Instead, it encourages critical thinking, opening doors for diverse perspectives on the same matter by challenging one-sided viewpoints.

Arkun calls for studying all the necessary scientific fields to fully understand the Holy Quran. He believes that in this way a new perspective will be established. Because the current way of thinking has been orthodox, so it's important to reevaluate it. This role will be carried out by the new mind suggested by Arkun.

Arkun: «The innovative new mind will be actively fighting in all domains. It will not be confined to the West or East, religion or the world, theological Shariah politics or secular positive philosophy. It will function independently, considering only itself. It will scrutinize every notion critically. All ideas will be questioned to establish an accurate, fresh approach» [7, 9 p.].

From the abovementioned, it is apparent that Arkun's main objectives are to develop independent mind and forsake all the archaic legacy and ideology.

«The new mind supersedes one-sided thinking through its foundation in the «theory of debate of interpretations». It appreciates Ibn Rushd's rationalism without dismissing Ghazali's or Ibn Sina's philosophies. Even if something is correct and helpful, it doesn't stick to just one view, avoiding any narrow-mindedness» [11, 14 p.].

We can observe that Arkun has high expectations for his new mind. Another distinctive aspect of this new mind is its creativity in generating and proposing innovative ideas. Furthermore, its effective utilization of the latest scientific progress is another notable trait of this new way of thinking.

Nevertheless, surpassing the traditional theological mindset is yet a challenge. This endeavor by Arkun faces resistance from intellectuals in the Islamic world, who argue that Western approaches are incongruent with comprehending the sacred texts of Islam [4, 122 p.].

We consider the endeavor of those embracing this perspective to be a long-term project. Establishing the initial models and executing it is expected to demand considerable time. The question of whether it's sensible to forsake the centuries-old scientific heritage and methods within the Islamic world remains a topic that necessitates further research.

The Viewpoint of the Proponents of the Third Stance

Islam is already a perfect religion. The Holy Quran has recitations about it. «This day I have perfected for you your religion and completed My favor upon you and have approved for you Islam as your religion» (Surah Maida, 3 ayah).

It remains unchanged over time. Its primary sources have endured in their original form, regardless of the passing centuries. Historical events don't impact its renewal from a faith perspective. Fundamental principles remain steady. What may change are the methods of presenting it attractively, addressing doubts that challenge it, and endorsing approaches that affirm the correctness of Islam. In worldly realms like politics, education, law, and public affairs, a competent fakih can establish the Islamic system within their civilization's framework [12, 7 p.].

In this text, the author underlines the consistency of Islam's core sources and principles. While acknowledging that some aspects can be adapted or modernized, he highlights that the implementation of Islamic systems, spanning areas like politics, economic regulation, and social problem-solving, falls under the purview of a qualified fakih, a specialist in Islamic jurisprudence. From this perspective, it becomes evident that proponents of this viewpoint believe that renewal and change are entrusted to fakih.

Hence, this implies that Islam itself remains unaltered; the only aspect susceptible to change is Islamic mind.

As per Abu Rida's explanation, Islamic mind entails the ijihad carried out by Islamic scholars who derive their reasoning from diverse principles of Islam. As the Holy Quran obligated it would be through thinking, looking and seeking truth in the religious, intellectual and life spheres [12, 5-6 p.].

If Islamic mind stands as one of the Qur'an's obligatory directives, then the renewal of mind becomes one of the requisites of Islam. As per the explanation of Islamic mind, the practice of «ijihad» is essential for its renewal. So, what exactly is ijihad? «Ijihad involves the fakih's intellectual exertion in determining rulings based on evidence according to Sharia. It requires a substantial amount of effort, leaving the fakih fully expended» [13, 79 p.].

This definition shows that the fakih puts in all the effort he can and searches until he's sure there's no better solution. It means he works hard to solve complex problems in the Islamic world. To renew Islamic views, the fakih needs to think deeply, study a lot, and put in a good amount of effort.

A significant hadith emphasizes renewal, stating: «Verily, Allah sends a renewer of religion to this Ummah every hundred years». This renewer is a reformer who is required among Muslims every century to refresh the religion. Renewal of Islamic mind involves two key elements: ijihad and reform.

«The Shariah is timeless and boundless, while the Qur'an and the Sunnah are fixed, human needs and circumstances continually evolve without limit. Ijihad is necessary to address these ever-changing and limitless needs within the constraints of religious texts» [13, 83 p.].

Another conclusion that shows the necessity of ijihad is that the main sources of Islam are fixed. As time passes and science and technology progress, it's evident that

the prevalent issues and questions in human life will change. For instance, topics of concern in the Middle Ages, particularly among Muslims, may no longer hold relevance in the 21st century.

Those who advocate a «renaissance» through a return to ancient texts argue that the Western «renaissance» didn't emerge from nothing. Instead, it was rooted in the revival of ancient philosophy and the scientific legacy of both the Greek and Islamic civilizations. While new discoveries were made, they were built upon ancestral knowledge. The foundation lay in the advancements of natural sciences, particularly of the Islamic world. As a result, they contend that the Islamic world should similarly revisit those «Ancient Books» to reinvigorate itself.

According to proponents of this viewpoint, the Western approach isn't applicable to modernize Islamic consciousness and mind. They argue that the necessary tools and foundation for this modernization already exist within the scientific heritage of the Islamic world. They strongly critique those advocating an alternate methodology to study scholarly heritage or primary sources.

Arkun and his followers, while having limited knowledge of these sciences, label them as «outdated». In their attempts to criticize them, they resort to foreign methods that belong to different cultures, historical periods, and societies. Their actions can hardly be considered modernization; they more closely resemble demolition and dismantling, with little regard for reconstruction.

In conclusion, Islam cannot change according to the proponents of third view. The only thing that alters is Islamic mind. It can change and adapt through *ijtihad* based on time and place. Islam is self-sufficient. The Islamic world possesses a well-established scientific database and effective research methods. The task of renewal and reform can be undertaken by Islamic religious scholars and *fakihs* who are adept at utilizing this scientific heritage and employing suitable research methodologies.

Discussion

According to researchers such as Abdullah al-Arawi, Muhammad Arkun, and the intellectuals who followed them, «it is necessary to negotiate with history, get rid of the medieval mind and adhere to the rationalism of the modern age» [14, 136 p.]. Their goal in embracing modern rationalism is to employ the scientific methodology established in the West for interpreting religious texts and eliminating the scientific stereotypes that have persisted until now. This perspective of the second viewpoint fundamentally opposes the proponents of the third viewpoint, as previously outlined.

When considering the perspective of those who inclined to abandon Islam, it becomes apparent that external factors have exerted a greater influence on them than internal ones. If the question revolves around abandoning Islam, then contemplating the modernization and renewal of Islamic consciousness hardly seems relevant.

Let's attempt to uncover what factors might have driven them to contemplate forsaking Islam:

Firstly, colonization wielded significant influence. The character development of these intellectuals aligned with this era, as colonizing nations endeavored to disseminate this ideology.

Secondly, some thinkers embraced this viewpoint due to the influence of communist ideology. In the mid-20th century, communism had a notable following in the Arab world. Several Arab nations, like Egypt, even adopted communism as their official stance. Egypt's then-president, Jamal Abdu Nasir, called for the unification of Arab countries on the basis of communism.

Thirdly, during that period the theory of Darwinism was spreading rapidly in the world. Consequently, it strengthened their idea.

Fourth, as there was a revolution against churches in the West, they thought that forsaking religion would be a good reason to advance.

Fifth, the collapse of the Ottoman Empire, which once united the Islamic world, led to disillusionment and despondency among Muslims. Some saw this as a sign that the era of Islam had come to an end.

Sixth, in many parts of the Islamic world, traditional Islamic institutions like mosques-madrasahs were replaced by Western schools during the colonial period, and this influence has persisted even after decolonization. Given that these schools have educated multiple generations, the emergence of this critical stance can be seen as a natural outcome.

Seventh, due to the technological advancements originating from the Western world, along with the necessities of modern living, Western culture and ideology have gained widespread influence in the Islamic world.

Eighth, because the global film industry, television, and now social networks are predominantly controlled by the West, these platforms have become direct conduits for Western culture and ideology.

The ninth factor is that some young people who studied in Western universities, and even earned their doctoral degrees there, became advocates of the culture and civilization from those places.

We think these and other reasons contributed to the emergence of this perspective. By analyzing the factors mentioned, it becomes evident that their opposition is not directed at Islam itself, but rather stems from the perceived weaknesses of Muslims and their lack of knowledge.

Arkun's works provide a response to those who hold this perspective. He breaks down renewal into two aspects. The first is material renewal, which is often imported and it is imported to Islamic countries.

However, a deficiency of innovation is observed in the field of opinions within the Islamic world. Islamic nations find it challenging to break free from the traditional thinking system because it lacks updates in the realm of thoughts. If we were to innovate in the field of mind, a transformation similar to Europe's would also happen in our countries [15, 75 p.]. Consequently, the answer for proponents of the first perspective appears evident: reform is feasible both materially and intellectually in the Islamic world. The challenge lies in harmonizing the second and third viewpoints.

While scholars like Tawahiri criticize Arkun's application of Western methodology to Islamic sciences, Arkun and his followers maintain that modern scientific methods are similarly employed in the study of Christian religious texts. Therefore, they see no issue with this approach [16, p. 202].

Although Arkun's theoretical concept is well-established, he is open to constructive criticism to ensure its practical implementation. To facilitate this, he chose to write his works in French, not implying any disregard for Arabic as a scientific language. His decision to use French was aimed at engaging Western critical perspectives by having French scholars read his works [17, 229 p.].

Regarding the third viewpoint that emphasizes the value of «ancient books» for civilization, we anticipate positive outcomes by selecting the most relevant aspects of the ancient scientific heritage and enhancing their development for the present.

Conclusion

We've received varied responses to the question of whether the Islamic world can align with contemporary trends or determine Islam's role in the 21st century. Summarizing these responses, they can be categorized into main groups:

Conclusion of proponents of first viewpoint

They attribute the backwardness of Muslim countries and the occurrence of various negative events to Islam. They encourage us to begin with the fundamental characteristics of Islam, which involve rejecting or avoiding submissiveness, sluggishness, and an inability to take initiative. To tackle these challenges, they propose a distinctive path. They urge young Arabs to receive an education free from religious influence. Their argument hinges on the idea that shedding Islam, which they perceive as having lost its relevance, and the associated Arab mindset, is imperative for embracing modernity, particularly the Western way of life. This transition demands a profound shift. To truly become a modern Muslim society, they assert the need to fully absorb the mindset, tools, style, and standards of modernity into their core identity. In their view, introducing scientific advancements and technology alone is insufficient. They contend that modern Muslims currently lack the capacity to lead globally or embark on innovative ventures. Their ability to make significant scientific breakthroughs and conduct vital research for humanity is notably limited. While Islam might still exist in a formal sense, the absence of its core essence leaves little room for hope. It's worth noting that proponents of this perspective largely dismiss the notion of reforming the Islamic world.

Conclusion of proponents of second viewpoint

This perspective is known as «Criticism of the Islamic Mind», advocated by Muhammad Arkun and his followers. His stance diverges from contemporary thinkers, notably seen in his critical work named the «Islamic Mind». Within this work, he critiques the way of using minh in the interpretation of Islam and its practical application. Arkun asserts that present-day Islam is confined to revelation, overseen by religious figures and fakihs. Such a mind, solely influenced by these figures, remains one-sided – essentially, religious authoritarianism. They encourage to abandon traditional thinking and established thought processes, urging the adoption of methodologies from Western humanistic teachings to embrace a Western-style mindset. The stagnation in the Islamic world arises from the limitation to medieval research methods. Unable to break free from outdated Middle Age stereotypes, Muslims struggle to keep pace with

modern advancements. They believe that incorporating the scientific research methods developed in the West into Islamic knowledge can help shape a new Islamic mind and enable the Islamic world to keep pace with the modern era.

Conclusion of proponents of third viewpoint

Islam is considered a complete religion, evident from its clear verses. Its core tenets remain unchanged over time. However, methods of presentation, addressing doubts, and reinforcing its authenticity can be adapted. In societal aspects like politics, education, law, and public affairs, a knowledgeable fakih shapes the Islamic system according to a relevant civilization. The Islamic world's lagging progress is attributed to a lack of accurate adherence to Islam and the underutilization of centuries-old scientific heritage.

Having addressed the first viewpoint in the preceding discussion, we believe that skillfully harmonizing the second and third perspectives forms the foundation for the necessary reform within the Islamic world.

List of References

- 1 Фролова Е.А., История Арабо-мусульманской философии: Средние века и современность. – Москва, 2006. – 199 с.
- 2 Najib M. Tajdid al-fikr al-arabi. – UK, Hindawi, 2017. – 216 p.
- 3 Zatili H. An-nuhab al-fikria al-jadida bagda hazima 1967. – Muhammad Arkoun ua «nagd al-aql al-islami» // dirasat falsafia. – P. 144-163.
- 4 Lakehal F. Islamic mind in the perspective of Muhammad Arkoun «Critical Analytical Study» // Majalla dirasat insania ua ijtimaia. – No 9. – 2019. – P. 107-123.
- 5 Arkoun M. Al-fikr al-islami naqd ua ijtihad. – Dar as-saqi. – 2012. 6-edition. – 332 p.
- 6 Yamouten A., Reriballah M. Ishkalia tarihia al-aql al-islami fi al-hitab al-arabi al-muasir Muhammad Arkoun namuzajan // Al-Maidan. – No 04. – 2020. – P. 158-172.
- 7 Arkoun M. Qadaya fi naqd al-aql ad-dini: kaifa nafham al-Islam alyaum?. – Dar at-Taliga. 2000. – 334 p.
- 8 Arkoun M. Al-almana ua ad-din al-Islam al-masihia al-garb. – Beirut, Dar as-saqi. – 1996. 3-edition. – 68 p.
- 9 Arkoun M. Min Faisal at-tafriqa ila fasl al-maqal ... aina hua al-fikr al-islami al-muasir. – Beirut, Dar as-saqi. 1995.
- 10 Khaled A. The Concept of the Islamic Mind of Muhammad Arkoun // Al-maurus. – No 01. – 2020. – P. 59-73.
- 11 Arkoun M. Al-fikr al-usuli ua istihalat at-tasil. Nahua tarih ahar lilfikr al-islami. – Beirut, Dar as-saqi. – 1999. – 352 p.
- 12 El-shafai H. Essay on the Renewal of Religious Discourse. Cairo, Dar Quds, 2016. – 272 p.
- 13 Hasbulla A. Usul at-tashrig al-islami. – Cairo, Maarif. – 1976. – 446 p.
- 14 Masrahi F. Muhammad Arkoun ua tahdis al-aql al-islami // Journal of Social and Human Science Studies. – No 16. – 2007. – P. 125-140.
- 15 Halilu N. Al-Aql Al-Islami inda Arkoun: Asbab at-tahalluf ua ruya litajdid // majalla ulum al-insan ua al-mujtamag. – No18. – 2016. – P. 69-82
- 16 Tauahiri M. Muhammad Arkoun: tahdis al-aql al-islami baina naqd at-tasil ua naqd al-istaishraq // Jamia Talmasan. – No 6. – P. 202-215.
- 17 Megharbi Z. Arkoun's Critique of Islamic Reason Between interrogation and intention // Journal of Social and Human Science Studies. – No 3. – 2020. – P. 227-239.

Transliteration

- 1 Frolova E.A. Istoriya Arabo-musulmanskoi filosofi: Srednie veka i sovremennosti` [History of Arab-Muslim Philosophy: Middle Ages and Modernity]. – Moscow, 2006. – 199 p.
- 2 Najib M. Tajdid al-fikr al-arabi [Renewal of Arab Thought]. – UK, Hindawi, 2017. – 216 p.
- 3 Zatili H. An-nuhab al-fikria al-jadida bagda hazima 1967 – Muhammad Arkoun ua «nagd al-aql al-islami» [The New Intellectual Elites After the 1967 Defeat – Muhammad Arkoun and «The Critique of Islamic Mind»] // Dirasat falsafia. – P. 144-163.
- 4 Lakehal F. Islamic mind in the perspective of Muhammad Arkoun «Critical Analytical Study» // Majalla dirasat insania ua ijtimaiia. – No 9. – 2019. – P. 107-123.
- 5 Arkoun M. Al-fikr al-islami naqd ua ijthihad [Islamic Mind: Critique and Ijthihad]. – Dar as-saqi, 2012. – 6-edition. – 332 p.
- 6 Yamouten A., Riballah M. Ishkalia tarihia al-aql al-islami fi al-hitab al-arabi al-muasir Muhammad Arkoun namuzajan [Historical Problematic of the Islamic Mind in Contemporary Arab Discourse, Muhammad Arkoun as a Model] // Al-Maidan. – No 04. – 2020. – P. 158-172.
- 7 Arkoun M. Qadaya fi naqd al-aql ad-dini: kaifa nafham al-Islam alyaum? [Issues in Criticizing the Religious Reason: How do We Understand Islam Today?]. – Dar at-Taliga, 2000. – 334 p.
- 8 Arkoun M. Al-almana ua ad-din al-Islam al-masihia al-garb [Secularization and Religion, Islam, Christianity, West]. – Beirut, Dar as-saqi, 1996. – 3-edition. – 68 p.
- 9 Arkoun M. Min Faisal at-tafriqa ila fasl al-maqal ... aina hua al-fikr al-islami al-muasir [From the Chapter of Differentiation to the Chapter of the Essay Where is Contemporary Islamic Mind]. – Beirut, Dar as-saqi, 1995.
- 10 Khaled A. The Concept of the Islamic Mind of Muhammad Arkoun // Al-maurus. – No 01. – 2020. – P. 59-73.
- 11 Arkoun M. Al-fikr al-usuli ua istihalat at-tasil. Nahua tarih ahar lilfikr al-islami [Fundamentalist Thought and the Impossibility of Rooting]. – Beirut, Dar as-saqi, 1999. – 352 p.
- 12 El-shafai H. Essay on the Renewal of Religious Discourse. – Cairo, Dar Quds, 2016. – 272 p.
- 13 Hasbulla A. Usul at-tashrig al-islami [Fundamentals of Islamic Legislation]. – Cairo, Maarif, 1976. – 446 p.
- 14 Masrahi F. Muhammad Arkoun ua tahdis al-aql al-islami [Muhammad Arkoun and Modernisation of Islamic Mind] // Journal of Social and Human Science Studies. – No 16. – 2007. – P. 125-140.
- 15 Halilu N. Al-Aql Al-Islami inda Arkoun: Asbab at-tahalluf ua ruya litajdid [The Islamic Mind According to Arkoun: the Causes of Backwardness and a Vision for Renewal – from the Point of View of Muhammad Arkoun] // Majalla ulum al-insan ua al-mujtamag. – No18. – 2016. – P. 69-82.
- 16 Tauahiri M. Muhammad Arkoun: tahdis al-aql al-islami baina naqd at-tasil ua naqd al-istaishraq [Muhammad Arkoun: Modernization of the Islamic Mind Between the Criticism of Rooting and the Criticism of Orientalism] // Jamia Talmasan. – No 6. – P. 202-215.
- 17 Megharbi Z. Arkoun's Critique of Islamic Reason Between interrogation and intention // Journal of Social and Human Science Studies. – No 3. – 2020. – P. 227-239.

Есдәулет Е., Мохд Руслан Мохд Нур, Смагулов М.Н., Жамашев А.

Исламдық діни сананың модернизациясы және Ислам ақылы концепциясы

Аңдатпа. Осы мақаламызды мұсылман үмбетінің бүгінгі жағдайына, оның кейбір басты проблемаларына және оны шешу жолдарын қарастыруға арнадық. Бұл салада жасалған зерттеулердің кейбіріне тоқталып, оған сараптама жасауға тырыстық.

Бұл мәселеге қатысты зерттеушілердің көзқарастары әртүрлі, тіпті бір-біріне қарама-қайшы. Мақала барысында олардың ойларын жеке-жеке талдай отырып, негізгі топтарға бөлдік.

Бұл тақырып Ислам әлемін зерттеушілердің қазіргі таңдағы ең жиі қозғаған тақырыптарының біріне жатады және әртүрлі атаумен қозғалған. Мысалы, «Таждид» яғни жаңару, «Таждид фикр ислами» – Ислам пікірін жаңарту деген атаумен немесе қазіргі діни пікірді, ақылды сынға алу деген атаулармен де белгілі. Атап айтқанда «Араб ақылына сын», «Ислам ақылына сын» тақырыптары да аталмыш мәселені қозғайды.

Мақалада техника мен технологияның дамыған ғасырында жалпыадамзатқа діннің қажеттілігі, оның ішінде бүгінгі мұсылмандардың рөлі, олардың модернистік заманға бейімделе алуына байланысты айтылған көзқарастарды негізгі үш топқа бөліп қарастырдық. Мақаламыздың мақсаты – Ислами діни сананы модернизациялаудың зерттеушілер тарапынан ұсынылған көзқарастарды қарастыру және оларды негізгі топтарға бөліп, әр топтағы көзқарастарды сараптау болды.

Түйін сөздер: жаңарту, Діни сана, Ислам ақылы, Араб ақылы, концепция, модернизация.

Есдаулет Е., Мохд Руслан Мохд Нур, Смагулов М.Н., Жамашев А.

Модернизация исламского религиозного сознания и концепция исламского разума

Аннотация. Эту статью мы посветили нынешнему состоянию мусульманской уммы, некоторым ее основным проблемам и путям их решения. Мы сосредоточились на некоторых исследованиях, проведенных в этой области, и постараемся провести экспертизу по ним.

Мнения исследователей по этому вопросу различны, даже противоречивы. По ходу статьи мы разберем их мысли индивидуально и разделим на основные группы.

Эта тема является одной из наиболее часто обсуждаемых сегодня исследователями исламского мира и обсуждается под разными названиями. Например, он также известен как «Таждид», что означает обновление, «Таждид фикр ислами» — обновление исламского разума или критика современных религиозных взглядов и разума. В частности, этого вопроса затрагивают темы «Критика арабского разума» и «Критика исламского разума».

В статье мы пытались разделить на три основные группы взгляды, высказанные в век передовых технологий и техники, необходимость религии для человечества в целом, включая роль мусульман сегодня, их способность адаптироваться к современности. Цель нашей статьи – рассмотреть представленные исследователями взгляды на модернизацию исламского религиозного сознания, разделить их на основные группы и проанализировать взгляды каждой группы.

Ключевые слова: обновление, религиозное сознание, исламский разум, арабский разум, концепция, модернизация.

СОЦИАЛЬНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ БИЗНЕСА В КОНТЕКСТЕ СПРАВЕДЛИВОСТИ*

Бижанов Ахан Хусаинович

Институт философии, политологии

и религиоведения КН МНВО РК

(Алматы, Казахстан)

bizhanov@iph.kz

Bizhanov Akhan

Institute of Philosophy, Political Science and Religious

Studies of the CS MSHE RK (Almaty, Kazakhstan)

bizhanov@iph.kz

Аннотация. Вопросы справедливости и ответственности формируют ядро большинства исследований в области философии и политологии. В сегодняшних внутривнутриполитических процессах, происходящих практически в большинстве стран мира, эти вопросы являются основой политики государства. До недавнего времени исследователи уделяли недостаточно внимания идеологическим, воспитательным, экономическим механизмам, обеспечивающим справедливость и, связанную с ней, актуальную на сегодня социальную ответственность бизнеса. В этой связи, статья представляет собой обзор исследований механизмов атрибуции ответственности и справедливости, как психологического и социально-политического феномена в сегодняшней реальности и в сравнительной перспективе, а также предлагает анализ их применения и меры по их совершенствованию в современной казахстанской действительности.

Ключевые слова: атрибуции социальной ответственности и справедливости, социальная ответственность бизнеса, справедливое распределение доходов.

Введение

Послание Президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева народу страны, озвученное на третьей сессии Парламента РК, было посвящено стратегии обеспечения справедливого государства, формированию единой нации, а также благополучного общества [1]. Вопросы справедливости и ответственности являются основой многих исследований в области качества и эффективности управления государственной политикой и социально-политическими процессами, происходящими не только в современ-

---

* Статья подготовлена в рамках ФНИ BR20280977 «Современные концептуальные подходы к содержанию справедливости и ее реализации в казахстанском обществе в условиях глобальных трансформаций».

ном Казахстане, но и в других постсоветских государствах. Реальность такова, что граждане государств реагируют на экономические и политические изменения, а затем «наказывают» или «вознаграждают», правительства через электоральную поддержку [2, с. 3]. При этом электорат может неодинаково реагировать на те, или иные экономические стимулы: Это зависит от целого ряда факторов, начиная от социально-экономического положения, субъективного ощущения экономического благополучия и, заканчивая конъюнктурным влиянием посредников, например СМИ.

Вплоть до недавнего времени исследователи уделяли мало внимания вопросам социальной ответственности бизнеса в контексте справедливости. Сейчас же актуализируются ответы на следующие вопросы: как работодатели, бизнес-сообщество несут ответственность за социально-экономическое положение граждан; каков уровень обустройства регионов и морально-психологический климат, как в коллективах, так и в регионах в целом; какие существуют модели атрибуции ответственности, справедливости и как они работают.

Классические социально-политические подходы исходят из нескольких предпосылок:

- граждане корректно понимают меры, принимаемые государством и бизнес-сообществом;

- в свою очередь, как работодатель, так и гражданин оценивают их как необходимость и результаты принимаемых мер.

В этой связи, правомерно возникает вопрос: «Каковы влияние, эффективность принимаемых мер государством, с одной стороны, так и бизнес-сообществом, работодателем с другой, на социально-политический климат как в коллективе, так и в регионе в целом для обеспечения справедливости и ответственности.

Статья представляет собой обзор исследований механизмов атрибуции ответственности и справедливости в сравнительной политологии, и подходов подобного рода анализа в современной практике казахстанской действительности.

Статья состоит из трех частей. В них представлены общие подходы к изучению атрибуции ответственности и справедливости, современные подходы к совершенствованию ответственности и справедливости, а также особенности практики применения данной атрибуции в Казахстане и меры по ее совершенствованию.

Методология

Информация, представленная в статье, основана на мультидисциплинарной методологии, которая комбинирует различные методы анализа, чтобы достичь более глубокого и всестороннего понимания проблемы социальной ответственности бизнеса в контексте справедливости.

В частности, проводился обширный обзор научной литературы по теме социальной ответственности бизнеса и справедливости. Этот метод позволил выявить ключевые теории, концепции и модели, а также предыдущие исследования и результаты, связанные с данной темой.

Наряду с вышесказанным, для изучения воздействия государственной политики на социальную ответственность бизнеса проводился анализ политических решений, законов и регуляторных документов, связанных с данной темой. Это включало в себя исследование официальных документов, таких как законы о корпоративной социальной ответственности и отчетности об устойчивости.

В целях выявления ключевых дискурсивных тенденций в обсуждении социальной ответственности бизнеса и справедливости в обществе был проведен дискурс-анализ. Метод позволил выявить, какие термины, понятия и аргументы используются в общественных дискуссиях по данной теме и как они влияют на восприятие проблемы.

Для количественного анализа данных использовались статистические методы, такие как анализ частотности и корреляции. Эти методы помогли выявить статистически значимые закономерности и тенденции в данных.

Обзор подходов в исследовании атрибуции ответственности и справедливости

Анализ исследований атрибуции ответственности и справедливости демонстрирует, что их результаты, в основном, относятся к двум исследовательским традициям: психологической, которая занимается изучением когнитивных механизмов формирования атрибуции [4], а также политической, которая рассматривает атрибуции ответственности и справедливости преимущественно с позиции того, как люди реагируют на действия власти и работодателя.

Вопросам формирования и применения атрибуции ответственности и справедливости значительное место уделено в работах Фушхофа [4, с.73]. В них обобщены ключевые подходы в теории атрибуции. Исследователь обращает внимание на важность различия процесса самой атрибуции «attribution», приписывания и умения правильно разбираться «judgement».

Первое предполагает определение и оценку действия субъекта на основе имеющейся информации, с чем большинство людей справляется относительно успешно [5, с. 110]. Второе подразумевает выяснение причинно-следственных связей, что требует гораздо более сложных позитивных ресурсов, с чем большинство людей, наоборот, не справляется и допускают ошибки [6, с. 603]. Ученые объясняют столь разительные отличия в умении успешно совершать первое и неуспешно – второе тем, что люди, как правило, могут хорошо объяснить события (т.е. приписывать «post factum»), но плохо предсказывать (т.е. «правильно разбираться») [4, с. 74]. Предсказание требует понимания контекста события, что, безусловно связано с «приписыванием».

Вместе с тем, приписывание предполагает верификацию, в то время как умение правильно «разобраться» проецируется на событие в будущем, которое либо совпадет с его описанием до наступления, либо нет, что и является верификацией прогноза [4, с.74].

Поиску правильной атрибуции часто препятствуют искажение и восприятие информации вследствие естественной субъективности и конъюнктурных пред-

убеждений. Будучи непосредственным участником социально-экономической или политической ситуации, человек реже беспристрастно оценивает позитивные и негативные события, связанные с его участием и под влиянием «эффекта поведенческой конформации» (self-serving bias) приукрашивает свои достижения, в то время как неуспехи склонен приписывать обстоятельствам и другим людям [7, с. 221].

В политической науке формы атрибуции ответственности и справедливости исследуются через влияние факторов, характеризующих социально-политическое устройство общества, личные предпочтения людей, т.е. средовые, а не когнитивные или мотивационные стимулы [8]. Очевидно, что формы выражения атрибуции ответственности и справедливости в демократиях будут значительно отличаться от форм атрибуции ответственности и справедливости в не демократиях.

Таким образом, прослеживаются несколько тематических узлов и дискуссий в литературе, с которыми пересекаются проблемы атрибуции ответственности и справедливости: их взаимодействие с моделями экономической обстановки, влияние экономических кризисов и политической обстановки, общей культуры граждан и динамики политического режима в целом и, наконец, влияние других субъективных факторов (СМИ и т.д.).

Социальная ответственность бизнеса и справедливость

В контексте концепции справедливого государства главной целью проводимых в Казахстане реформ является создание условий, позволяющих построить социально ориентированную экономику, направленную на экономическое благополучие граждан. В настоящее время, когда в мире наблюдается замедление темпов роста мировой экономики, в Казахстане удается поддерживать стабильность роста социальных расходов государства. Этот вектор был выдержан и при принятии Парламентом нового бюджета.

Вместе с тем, анализ социально-экономического развития страны показывает, что, несмотря на определенные успехи, достигнутые по обеспечению стабильности и устойчивого развития экономики, все еще остается обширный круг нерешенных вопросов. Это касается и развития социальной инфраструктуры на местах, и недостаточной работы по созданию нормальных условий труда.

На эти вопросы обращает свое внимание Глава государства в своем Послании народу Казахстана «Справедливое государство, единая нация, благополучное общество». В частности, он поставил ряд конкретных задач на предстоящий период, включающих в себя:

- меры по обеспечению макроэкономической и финансовой стабильности;
- стимулирование частной предпринимательской инициативы;
- развитие конкуренции, т. е. создание равных возможностей для всех;
- справедливое распределение национального дохода.

Для достижения поставленных задач, несомненно, требуется консолидация усилий всего общества. Мы полагаем, что в сегодняшних условиях наступает

время совершенствования работы по формированию социально ориентированного бизнеса.

К слову, в 1999 г. на Давосском Всемирном экономическом форуме была одобрена инициатива Генерального секретаря ООН Кофи Аннана «Глобал Компакт» о добровольной социальной и экономической ответственности компаний, которая сформировала единые подходы в этом вопросе. В документе прописаны основные принципы в сфере соблюдения прав человека, трудовых отношений и экологической безопасности. О том, что вопросы, связанные с социальной ответственностью, важны и актуальны, говорит и тот факт, что Международная организация по стандартизации утвердила стандарт ISO 26 000 «Социальная ответственность».

Как известно, история рождения концепции социальной ответственности бизнеса берет начало из инициатив английского предпринимателя и социалиста-утописта Роберта Оуэна, разработавшего план по Улучшению жизни рабочих. Его идеи о необходимости установления социальной ответственности работодателями перед рабочими, обеспечению справедливости стали основной платформой профсоюзного движения, активно развернувшегося в Европе и США в XIX в.

В 1919 г. в Преамбуле Устава Международной Организации Труда было прописано положение о том, «что всеобщий и прочный мир может быть установлен только на основе социальной справедливости». Позднее оно было уточнено Филадельфийской декларацией в 1944 г.

В начале прошлого столетия в США зародилось движение «Ротари», члены которого под девизом «служение обществу – выше личных интересов» призывали материально преуспевающих людей вносить свою лепту в улучшение социальной ситуации, обеспечение справедливости не только в профессиональной сфере, но и в ареале своего проживания. В тридцатые годы XX в. были предприняты инициативы, предполагавшие правительственный контроль над защитой общественных интересов и гарантию прав рабочих создавать собственные организации, а также участвовать в заключении коллективных договоров. Аналогичные шаги по защите прав работников и обеспечению справедливости накануне и после Второй мировой войны предприняли многие европейские страны. Таким образом, в 50-70-е гг. прошедшего века социальная ответственность корпораций перед собственным персоналом была практически везде воспринята и закреплена государствами.

С одной стороны, целью любого бизнеса является, прежде всего, извлечение прибыли и обязательства компании перед своими акционерами или соучредителями. С другой стороны, бизнес совместно с государственными органами должен нести и социальную ответственность перед обществом, что соответствует целям строительства справедливого государства, провозглашенного Президентом страны. Необходимо отметить, что социальная ответственность в современном мире воспринимается не только как благотворительность, но и как эффективная деятельность, повышающая деловую репутацию и капитализацию компании. Это добровольный вклад бизнеса в развитие общества, другими сло-

вами, это — осознанные инвестиции бизнеса в строительство справедливого государства. Чем успешнее бизнес, тем здоровее общество, а чем здоровее общество, тем успешнее бизнес. Эта взаимозависимость проста, очевидна, выгодна для всех и является одним из основных факторов обеспечения стабильности государства.

Если посмотреть на историю введения социальной ответственности бизнеса в странах СНГ, то можно отметить, что здесь она традиционно складывалась на основе политики государственного патернализма. Подобные принципы были обозначены и в старом КЗоТе, и в социальном законодательстве, где основополагающую функцию социальной ответственности выполняло государство. В конце концов, это привело к тому, что ответственность работодателя за свои действия не только по обеспечению социального благополучия своих работников, но и соблюдению обозначенных законом минимальных социальных гарантий порой не соблюдалась.

В первые годы независимости заинтересованные государственные органы уделяли недостаточное внимание вопросам соблюдения социального и трудового законодательств, что нередко приводило к задержкам по выплате заработной платы, авариям на производстве, росту травматизма и другим негативным последствиям. Накопленный опыт в этой сфере убеждает в том, что консолидация усилий государства и бизнеса – это объективная потребность сегодняшнего дня. В этой связи, хотелось бы подчеркнуть, что на республиканском Форуме по вопросам социальной ответственности бизнеса в г. Жезказган было отмечено, что: «С точки зрения социальной ответственности государство в основном прошло свою часть пути, и оно в целом эффективно выполняет эту свою функцию. Теперь – очередь за бизнесом» [9].

В действительности, с точки зрения социальной ответственности государство в основном прошло свою часть пути, имея в виду создание благоприятных условий для деятельности бизнеса, упрощения регистрационных процедур, сокращения видов проверок, а также снижения налоговой нагрузки. Законодательно приняты нормы, поддерживающие отечественных предпринимателей при участии их в конкурсах государственных закупок.

Сегодня на повестке дня стоит вопрос о сохранении рабочих мест, проведения политики устойчивой занятости населения. С этой целью, как известно, в республике был принят Закон «О внесении дополнений и изменений в некоторые законодательные акты РК по вопросам занятости и адресной социальной помощи», который утверждает меры по профобучению и трудоустройству для малообеспеченных граждан.

На Жезказганском Форуме было также указано на необходимость определения и принятия принципов корпоративной социальной ответственности, дальнейшего развития и совершенствования коллективно-договорных механизмов в трудовых отношениях. Несомненно, большой положительный резонанс в стране получило учреждение в стране специальной ежегодной премии «Парыз» за успешное сочетание предпринимательской деятельности с ведением социально ответственного бизнеса.

Заключение

Задачи, поставленные Президентом по строительству справедливого государства, требуют консолидации усилий всех граждан страны. Они должны быть направлены на повышение ответственности, как государственных, так и частных структур по справедливому распределению доходов, обеспечению равных возможностей для всех. В этой работе особое место принадлежит бизнес-сообществу. В настоящее время назрела необходимость законодательного обеспечения социальной ответственности государства и бизнеса. В частности, речь идет о:

- совершенствовании действующей законодательной и нормативной базы в области государственно-частного партнерства, разработке, при необходимости, соответствующего законодательного акта;

- изучении международного опыта экономического стимулирования социальной ответственности бизнеса, в частности, путем увеличения нормы отнесения на вычете затрат по социальной деятельности предприятий, в том числе, по строительству новых объектов жилья при чрезвычайных и неотложных ситуациях;

- рассмотрении возможности введения в налоговое законодательство в части социальной сферы такого вида деятельности, как содержание, благоустройство и озеленение населенных пунктов в регионах добычных работ.

Требуют разрешения вопросы урегулирования механизмов государственно-частного партнерства, возможности введения моратория на привлечение трудовых мигрантов, страхования от потери работы, принятия бизнес-сообществом Хартии о корпоративной социальной ответственности и т. д., которые затронут следующие законы: «О социальном партнерстве», «О частном предпринимательстве», «О социально-предпринимательских корпорациях», «О меценатстве и спонсорстве».

Отныне государство и общество ждут от бизнес-сообщества ответного шага в сторону социальной ориентированности предпринимательства, а также обеспечения справедливого распределения доходов. В этом плане можно отметить, что бизнес откликнулся и стал принимать активное участие в социальных программах. Ряд корпораций и национальных компаний («Казахмыс», Евразийская промышленная ассоциация, «Казатомпром» и др.) направляют значительные финансовые средства на развитие объектов социального назначения: школы, медицинские и дошкольные учреждения, оздоровительные комплексы, реабилитационные центры для инвалидов, объекты культуры и спорта. По этому пути сегодня следуют и другие предпринимательские структуры.

Реалии вышеуказанных проблем требует также научного осмысления, т.е. исследований и разработки научно обоснованных рекомендаций и предложений по совершенствованию этого важного направления социально-экономического развития государства и обеспечения стабильности в обществе.

Список литературы

- 1 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество». Газета Казахстанская правда, 2 сентября 2022 года № 167 (29794).
- 2 Downs A. An economic theory of democracy. – NY: Harper, 1957. – 310 p.
- 3 Fiorina M.P. Retrospective voting in American national elections. – New Haven: Yale Univ. Press, 1981. – 249 p.
- 4 Fushhoff B. Hindsight: Thinking backward? // Psychology today. – NY. 1975. – Vol. 8. – P. 70–76.
- 5 Kelley H.H. The processes of causal attribution // American psychologist. – Washington, D.C., 1975. – Vol 28. – P. 107–128.
- 6 Slovic P., Lichtenstein S. Preference reversals: A broader perspective // American economic review. – Pittsburgh P.A., 1983. – Vol 73. – P. 596–605.
- 7 Miller, Ross, Self-serving biases in the attribution of causality: fact or fiction? // Psychological bulletin – Washington, 1975. – Vol. 82. – P. 213–225.
- 8 Nisbet, Ross L., Human inference. Strategies and shortcomings of social judgment. Englewood Cliffs Nj.
- 9 Выступление Президента Н.А. Назарбаева на республиканском Форуме по вопросам социальной ответственности бизнеса (Жезказган, 24 января 2008 года) [Электронный ресурс] URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30155062&pos=4;-106#pos=4;-106

Transliteration

- 1 Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazahstana «Spravedlivoe gosudarstvo. Edinaya naciya. Blagopoluchnoe obshchestvo» [A Just State. One nation. A Prosperous Society] // Gazeta Kazahstanskaya pravda, 2 sentyabrya 2022 goda № 167 (29794).
- 2 Downs A. An economic theory of democracy. – NY: Harper, 1957. – 310 p.
- 3 Fiorina M.P. Retrospective voting in American national elections. New Haven: Yale Univ. Press, 1981. – 249 p.
- 4 Fushhoff B. Hindsight: Thinking backward? // Psychology today. – NY. 1975. – Vol. 8. – P. 70–76.
- 5 Kelley H.H. The processes of causal attribution // American psychologist. – Washington, D.C., 1975. – Vol 28. – P. 107–128.
- 6 Slovic P., Lichtenstein S. Preference reversals: A broader perspective // American economic review. – Pittsburgh P.A., 1983. – Vol 73. – P. 596–605.
- 7 Miller, Ross, Self-serving biases in the attribution of causality: fact or fiction? // Psychological bulletin. – Washington, 1975. – Vol. 82. – P. 213–225.
- 8 Nisbet, Ross L., Human inference. Strategies and shortcomings of social judgment. Englewood Cliffs Nj.
- 9 Vystuplenie Prezidenta N.A. Nazarbaeva na respublikanskom Forume po voprosam social'noj otvetstvennosti biznesa [Speech by President N.A. Nazarbayev at the Republican Forum on Social Responsibility of Business] (Zhezkazgan, 24 yanvarya 2008 goda) [Electronic source] URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30155062&pos=4;-106#pos=4;-106

Бижанов А.Қ.

Әділеттілік контекстіндегі бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі

Аңдатпа. Әділеттілік пен жауапкершілік мәселелері философия мен саясаттану саласындағы көптеген зерттеулердің негізін құрайды. Әлемнің көптеген елдерінде болып жатқан қазіргі ішкі саяси процестерде бұл мәселелер мемлекет саясатының негізі болып табылады. Мысалы, Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың

ҚР Парламентінің үшінші сессиясында айтылған ел халқына Жолдауы әділ мемлекетті қамтамасыз ету стратегиясына, біртұтас ұлтты, сондай-ақ берекелі қоғамды қалыптастыруға арналды. Соңғы уақытқа дейін зерттеушілер әділеттілікті және соған байланысты Қоғамның қазіргі әлеуметтік жауапкершілігін қамтамасыз ететін идеологиялық, тәрбиелік, экономикалық механизмдерге аз назар бөлді.

Осыған байланысты, мақала бүгінгі жағдайдағы және салыстырмалы перспективадағы психологиялық және әлеуметтік-саяси құбылыс ретінде жауапкершілік пен әділеттілікті атрибуциялау тетіктерін зерттеуге арналады, сондай-ақ олардың қолданылуын талдауды және оларды қазіргі қазақстандық шындықта жетілдіру жөніндегі шараларды ұсынады.

Түйін сөздер: әлеуметтік жауапкершілік пен әділеттіліктің атрибуттары, адамгершілік пен тұрақтылық.

Bizhanov A.

Social Responsibility of Business in the Context of Justice

Abstract. The issues of justice and responsibility form the core of most studies in philosophy and political science. In modern domestic political processes taking place in almost most countries of the world, these issues are the basis of state policy. For example, the Message of the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev to the people of the country, announced at the third session of the Parliament of the Republic of Kazakhstan, was devoted to the strategy of ensuring a just state, the formation of a united nation, as well as a prosperous society. Until recently, researchers paid insufficient attention to the ideological, educational, and economic mechanisms that ensure justice and the social responsibility of society that is relevant to it today.

In this regard, the article reviews the research on the mechanisms of attribution of responsibility and justice as a psychological and socio-political phenomenon in today's reality and in a comparative perspective and offers an analysis of their application and measures to improve them in modern Kazakh reality.

Keywords: attribution of social responsibility and justice, morality and stability.

**ФОРМИРОВАНИЕ ПАТРИОТИЗМА В СТУДЕНЧЕСКОЙ СРЕДЕ
ПОСРЕДСТВОМ ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСОВ
(на данных социологического опроса студентов
НАО «Университет Нархоз»)**

¹*Турсыжанова Роза Кималхановна, ²Жаксыбаева Ботагоз Болатовна*

^{1,2}*Университет Нархоз (Алматы, Казахстан)*

¹*roza.turyszhanova@narhoz.kz, ²botagoz.zhaksybaeva@narhoz.kz*

¹*Turyszhanova Roza, ²Zhaksybaeva Botagoz*

^{1,2}*Narhoz University (Almaty, Kazakhstan)*

¹*roza.turyszhanova@narhoz.kz, ²botagoz.zhaksybaeva@narhoz.kz*

Аннотация. Новизна представленной научной статьи заключается в том, что проблема формирования патриотизма в казахстанской студенческой среде никогда не рассматривалась в контексте возможностей Интернет-среды, как агента патриотического воспитания. Через социологический опрос студентов 2-3 курсов НАО «Университет Нархоз» рассматривается патриотическое воздействие социальных сетей и Интернет-изданий. Поднятая в статье проблема заключается в раскрытии возможностей расширения форм и подходов к воспитанию патриотической личности за счет использования Интернет-ресурсов. Через социологический опрос выявлены предложения и даются рекомендации по формированию патриотических ориентиров и убеждений.

Ключевые слова: патриотизм, гражданственность, духовные ценности, студенческая молодежь, студенческая среда, патриотическое воспитание, Интернет-пространство, Интернет-технологии, социальные сети.

Введение

Стержнем статьи является вопрос о том, насколько важны Интернет-технологии и социальные сети в пробуждении патриотизма молодежи. Изучая библиографию исследования данной проблемы, можно отметить, что постсоветские, российские и зарубежные коллеги прилагают определенные усилия в этом направлении. Мы констатируем, что поставленная в теме проблема интересует многих, но исследования только начинают проводиться. Интерес связан с тем, что Интернет-пространство позволяет пользователям свободно делиться своими мыслями и переживаниями с людьми по всему миру. А учитывая, что большинство пользователей – молодые люди, можно представить, какое количество студентов воспринимает медиа-пространство как возможность быть услышанными. Думаем, что образовавшиеся геополитические вызовы современного мира, социальные и экономические последствия пандемии COVID-19, январские события

2022 года в Казахстане заставляют взглянуть на формирование гражданственности и патриотизма молодежи как на проблему национальной безопасности, как на конструкт, без которого невозможно адекватное развитие экономических и политических процессов.

Об этом свидетельствуют результаты социологических опросов молодежи, проведенных Институтом философии, политологии и религиоведения КН МОН РК и алматинским Акиматом в 2014 году [1, с.3-7; 2, 31с.], настроения студентов университета Нархоз, в которых можно отметить, что основные причины падения патриотизма это:

- трудности при трудоустройстве по завершении учебы,
- отсутствие перспектив роста без связей, что приводит к миграционному оттоку работающей молодежи;
- нежелание ребят служить в армии по причине дедовщины и неуставных отношений;
- казнокрадство и тотальная коррупция в стране.

При этом необходимо подчеркнуть: средства массовой информации и глобальная сеть Интернет оказывают свое негативное влияние на молодежь, что проявляется в форме намеренного размывания образа патриота, пропаганды ценностей общества массового потребления, насаждения иждивенческих и упаднических настроений. В ответ на эти настроения Президент РК К.-Ж. Токаев отметил: «Народ с высоким духом патриотизма всегда добивается своих целей... Мы будем решительно противостоять невежеству и архаике, радикализму и иждивенчеству, культу потребления и коррупции. Мы сделаем ставку на энергию, талант и трудолюбие людей» [3]. Эти слова адресованы, прежде всего подрастающему поколению, в котором «студенчество выступает авангардом казахстанской молодежи, и оно характеризуется на сегодня ростом духовно-нравственного, поликультурного и патриотического потенциала» [4, Сетевое издание].

Методы исследования

Методами исследования стали общенаучные методы – анализ, синтез, сравнительный анализ, а также конкретно-целостный подход, принцип развития, принцип культур-историзма, метод восхождения от абстрактного к конкретному, деятельностный и аксиологический подходы, анкетирование. В рамках исследования проведен социологический опрос студентов Университета Нархоз; выработаны рекомендации, как использовать социальные сети и Интернет-технологии для воспитания патриота. В этом мы видим практическую значимость. Результаты исследования могут быть востребованы не только для казахстанских учителей и педагогов высшей школы, но и для наших коллег на постсоветском пространстве, где с обретением независимости достаточно остро встала проблема перехода от советского патриотизма к национальному, его трансформации.

Возможности социальных сетей и Интернет-ресурсов

В эпоху стремительно развивающихся информационных систем и технологий необходимо проводить просветительскую и идеологическую работу среди молодежи с учетом широкого доступа к глобальной сети Интернет. Однако очевидно, что роль информационно-телекоммуникационной системы Интернета в воспитании молодежи патриотизма не оценена по достоинству.

Сегодня можно сказать, что определено новое направление воспитания молодежи в патриотическом духе. Это, конечно же, связано с процессом эффективного и грамотного использования социальных сетей.

В этой связи в статье поставлены **следующие задачи**: рассмотрение патриотизма, как сложного социокультурного феномена, который находит отражение в общественном сознании как идея, в культуре как образец, а в политике, экономике и как активная деятельность в социальной сфере. В статье мы говорим о путях проведения патриотического воспитания в современном университете; показаны возможности использования Интернет-технологий, веб-сайтов и страниц в социальных сетях для формирования личности патриота и гражданина; дан анализ проведенного социологического опроса студентов Университета Нархоз; предложены практические рекомендации по использованию наиболее востребованных социальных сетей и Интернет-ресурсов.

Публикаций на заданную тему в Казахстане нет, встречаются работы с положительной, но в основном отрицательной оценкой влияния новых медиа на формирование патриотизма в целом. В рамках поднимаемой проблемы можно отметить российских исследователей Е.Ю. Митрохина, Л.Б. Шиповскую, А.В. Севостьянову, они отмечают, что сфера социальных сетей расширяет возможности, межкультурный диалог внутри страны, позволяет эффективно проводить внеурочную деятельность, в частности воспитательную работу, способствующую развитию патриотических чувств, дифференцируя информацию по различным вопросам посредством поиска (например, исследования в генеалогии семьи).

Необходимо отметить, что в Казахстане исследования по формированию патриотизма в молодежной среде с социологическим сопровождением уже проводились. Особого внимания заслуживает статья Абдирайымовой Г.С. «Мировоззренческие и духовные ценности молодежи Казахстана на современном этапе: оценка состояния, проблемы, пути решения (по результатам социологического исследования)» [5, с. 84-97].

В статье Изотова М.З. и Кокушевой А.А. «Философско-социологический анализ феномена нового казахстанского патриотизма» приводятся результаты социологического опроса молодежи, проведенного в 2014 году Институтом философии, политологии и религиоведения КН МОН РК» [1, с. 3-7].

Отметим научную монографию «Ценности и идеалы независимого Казахстана», выполненную учеными Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК в 2015 году, в которой хорошо представлены суть, приоритеты и пути формирования нового казахстанского патриотизма [6, с.14-27].

Интересна позиция М.Кастельса о глубочайшей социальной трансформации Интернета в первые десятилетия XXI века в виде сдвига от индивидуального и корпоративного взаимодействия посредством Интернета (например, пользование электронной почтой) в сторону автономного конструирования социальных сетей, контролируемых и управляемых их пользователями. Начиная с 2002 г. произошел взрывной рост социальных сетей, таких как Friendster, Facebook, YouTube, Twitter, Twenti, QQ, Baidu, Cyworld, ВКонтакте, Skyrock, Orkut и сотен других. Можно сказать, что это сообщества, самостоятельно конструируемые в сети посредством включения в сеть других людей. Но это не виртуальные сообщества: существует тесная связь между виртуальными сетями и сетями в реальной жизни. Это гибридный мир, реальный мир; не виртуальный или изолированный мир [7, с. 20].

О новейших концепциях патриотизма в США говорят Р. Каррен и Ч.Дорн. Ученые прослеживают цели и задачи патриотизма в школах, методы, с помощью которых школы стремились возвращать патриотов. Они утверждают, что гражданское образование организовано вокруг трех компонентов гражданской добродетели – интеллекта, дружбы и компетентности, – а также инклюзивное и поддерживающее школьное сообщество может внести свой вклад к развитию добродетельной формы патриотизма, совместимой с равным гражданством, обоснованным инакомыслием, глобальной справедливостью и преданностью здоровью демократических институтов и окружающей среды [8, с. 114].

В работах украинских авторов рассматривается проблема использования информационных технологий в процессе патриотического воспитания молодежи. Здесь особое внимание уделено социальной роли педагогов в современных общественно-политических реалиях. С помощью метода контент-анализа определены возможности привлечения украиноцентричных информационных медиаканалов, образовательных площадок и блогов с целью формирования у студентов патриотического мировоззрения. Таким образом, украинскими коллегами создана модель интерактивного процесса, представленного через триаду: «студенческая молодежь – информационно-коммуникационные технологии – формирование национально-патриотического мировоззрения». В ходе эмпирического исследования и использования метода фокус-групп, они определили психологические особенности деятельности студентов и направленность их основного интереса в сфере национально-ценной информации и осведомленности с помощью интернет-источников. Такие исследования выявили противоречия между осознанием значения патриотизма для реализации национальной идеи и построения сильного суверенного государства и представлениями молодежи о содержательном наполнении патриотического мировоззрения гражданина и фактической реализации своих патриотических убеждений [9, с. 130].

Также в рамках исследования можно упомянуть курсы патриотизма от начальной школы до высших учебных заведений, предлагаемые малазийскими исследователями. Целью этих курсов является воспитание и укрепление патриотизма у учащихся. Сочетание количественного и качественного характера этого исследования направлено на выявление методов преподавания и обучения, которые могут стимулировать интерес студентов к этому типу курсов по госу-

дарственному строительству, тем самым делая процесс обучения интересным и эффективным. Курсы, основанные на патриотизме, были разделены на шесть подходов: ориентированный на учителя, ориентированный на студента, интерактивный, конструктивный, совместный и непрямой. Эта классификация предложена в помощь преподавателям в выборе оптимального способа воспитания учащихся-патриотов [10, с. 2161].

Оценивая современную казахстанскую культурную ситуацию как переломную, отмечаем, что с помощью Интернет-ресурсов и соцсетей она не только имеется, но и готова к активному диалогу студенчества по вопросам патриотизма. Ответы студентов наглядно показывают, что учащаяся молодежь высоко оценивает роль и новые возможности Интернет-технологий в организации и регулировании структуры общественной жизни, а потому они являются основным инструментом, способствующим высокому доверию молодежи к родной стране.

Формы патриотического воспитания студентов отражают организационную сторону педагогической деятельности вуза, которая характеризует состав и группу воспитуемых, структуру и место проведения воспитательных мероприятий. Направлениями патриотического воспитания выступают разные виды воспитания, такие как духовно-нравственное, гражданско-патриотическое, социально-патриотическое, историко-краеведческое, героико-патриотическое, спортивно-патриотическое, культурно-патриотическое.

По всем этим направлениям в Университете Нархоз ведется планомерная работа: функционирует множество кружков, секций, которые раскрывают потенциал личности и учат обучающихся не только новым навыкам, но и пониманию корпоративной этики, коллективизма, их принадлежности к обществу. Конечно, воспитание личности патриота в студенческий период осуществляется в течение всего учебно-воспитательного процесса: и в рамках изучения социально-гуманитарных дисциплин, и во внеаудиторной деятельности, где организуются тренинги, факультативы, исследовательская деятельность, акции, дискуссии, применяются социогровые, интерактивные методы.

Проведенный социологический опрос

В начале марта 2023 года авторами статьи был проведен социологический опрос, в котором приняли участие 169 студентов 2-3-го курсов отделений с казахским и русским языками обучения Университета Нархоз. Была составлена анкета из 10 закрытых и одного открытого вопросов. Предлагаем вашему вниманию результаты и анализ этого опроса.

1. Как вы думаете, сегодня важно быть патриотом?

- Для многих людей, быть патриотом важно, так как это может дать им чувство принадлежности к своей стране и обществу, и способствовать формированию личной идентичности (52,5%).

- В то же время, для других людей, понятие патриотизма может быть недостаточно четко определено, и они могут не видеть его как особенно важное качество (16,4%).

- Быть патриотом не обязательно означает соглашаться со всеми политическими решениями правительства. Часто, это скорее означает заботу о благополучии и процветании своей страны и ее людей (13,1%).

- В целом, значение патриотизма может зависеть от многих факторов, включая культурные и социальные различия, политические убеждения и личные ценности (18%).

2. Почему тема патриотизма сегодня не модная?

- В современном мире существует множество проблем, которые привлекают больше внимания, чем патриотизм. Например, экономические и социальные неравенства, изменение климата, борьба с терроризмом, глобальные конфликты и другие важные проблемы (27,9%).

- В некоторых обществах патриотизм ассоциируется с национализмом и ксенофобией. Это может приводить к тому, что тема патриотизма воспринимается негативно и не поддерживается большинством людей (32,8%).

- Современный мир все более международный и глобализированный, и многие люди видят себя как часть мирового сообщества, а не только своей страны. Это может снижать интерес к патриотизму как концепции (32,8%).

- Существует возрастающая критика против того, чтобы давать приоритет своей стране перед другими, особенно в контексте глобальных проблем, которые требуют сотрудничества между странами. Это также может влиять на то, как люди относятся к патриотизму (6,6%).

3. Кто из публичных людей является для вас истинным патриотом?

- Казахские артисты (Димаш Кудайберген, Dequine, Группа "Ирина Кайратовна" и т.д.) (37,7%).

- Спортсмены (Геннадий Головкин, Шавкат Рахмонов, А.Назаров и т.д.) (19,7%).

- Блогеры (Диас Камериданов, Карина Оксукпаева, Арман Юсупов, Damelya Sweet и т.д.) (19,7%)

- Политики (Касым-Жомарт Токаев, Н. Назарбаев, деятели партии "Алаш", и т.д.) (34,4%).

- Авторы блога (Д. Мурат, Д. Камериданов, А. Нурсилаев и т.д.) (27,9%).

- Представители Q - POP (Ninety One, Alpha, Ziruza и т.д.) (9,8%).

- Исторические личности (Д. Кунаев, Б. Момыш-улы, К. Сатпаев, А.Молдагулова, М.Маметова, А.Кекилбаев и т.д.) (18%).

- Казахские просветители (А. Кунанбаев, Ш. Уалиханов, И. Алтынсарин,) (13,1%).

- Члены семьи (дедушка, бабушка, папа, мама и т.д.) (6,6%).

4. Как вы думаете, какие способы\приемы\формы\методы\ средства воспитания патриотизма наиболее эффективны для студентов?

- Участие в патриотических мероприятиях, таких как празднование национальных праздников и дней государственной важности (39,3%).

- Организация экскурсий и посещение музеев, посвященных истории и культуре своей страны (45,9%).

- Привлечение к изучению родного языка, литературы и истории (52,5%).

- Проведение дискуссий и семинаров по актуальным темам, связанным с политикой и культурой своей страны (37,7%).

- Создание возможностей для практического воплощения патриотических убеждений в действиях студентов, например, участие в благотворительных и общественных мероприятиях (32,8%).

- Медиа материалы в социальных сетях (24,6%).

5. Как вы думаете, социальные сети приспособлены для обсуждения серьезных (актуальных) тем для молодежи?

- Да, социальные сети могут быть отличным инструментом для обсуждения серьезных и актуальных тем для молодежи, таких как политика, социальная справедливость, окружающая среда и т.д. Однако, необходимо уметь отличать достоверную информацию от фейковых новостей и быть готовым к критическому мышлению (60,7%).

- Социальные сети могут стать площадкой для дискуссий о серьезных темах, однако это зависит от конкретной социальной сети и ее целевой аудитории. Некоторые социальные сети специально создаются для обсуждения серьезных тем и имеют соответствующую медиакультуру (21,3%).

- Социальные сети предлагают большие возможности для обсуждения серьезных и актуальных тем для молодежи, но в то же время они могут стать источником отвлекающих факторов, таких как мемы, шутки и т.д., что может снижать уровень внимания и интереса к серьезным темам (18%).

6. Как вы думаете, можно ли использовать Соцсети для патриотического воспитания студентов?

- Да, можно создать тематические группы и сообщества в социальных сетях, посвященных истории, культуре, традициям и достижениям своей страны (24,1%).

- Да, можно размещать информационные материалы, фото- и видеоматериалы на страницах университетов и студенческих сообществ, которые могут способствовать развитию патриотических чувств студентов (27,9%).

- Использовать социальные сети для обмена опытом и мнениями студентов о текущих событиях и проблемах в стране (16,8%).

- Содействовать студентам в создании и продвижении своих собственных проектов, которые могут способствовать развитию патриотических чувств и повышению уровня знаний о своей стране (8,2%).

- В социальных сетях может быть много дезинформации, подделок и фейковых новостей, которые могут исказить понимание студентов о том, что на самом деле происходит в стране (8,2%).

- Студенты могут получать информацию только из определенных источников, которые соответствуют их убеждениям, что может привести к искажению представлений и к закреплению стереотипов (14,8%).

7. Какими Интернет - ресурсами, сайтами вы регулярно пользуетесь, можете их назвать?

- Новостные порталы (Tengrinews.kz, NUR.kz, Zakon.kz и т.д.) (67,2%).

- Социальные сети (Instagram, TikTok, Twitter и т.д.) (78,7%).

- Поисковые системы (Google, Yandex и т.д.) (57,4%).

- Видеохостинги (Youtube, Twitch и т.д.) (41%).

- Телеканалы (Хабар, КТК, Казахстан и т.д.) (13,1%).

8. Назовите веб - сайты, приложения и каналы, которые поднимают и освещают патриотические темы?

- Новостные порталы (elorda.info, qaznews.kz, Atamura.kz, Assemblu.kz и т.д.) (55,7%).

- Социальные сети (Instagram, Tik Tok, Twitter и т.д.) (54,1%).

• Веб - сайты ("Алтын қазына", "Мәңгілік Ел", "Kazakh World", "Talim Tv", "Abai Tv", "Amanat times", "Kuanysh Shonbay", "Dope soz", "Асыл Арна", и т.д.) (73,8%).

- Телеканалы (Хабар, КТК, Балапан и т.д.) (37,7%).

9. Какие популярные блогеры в Казахстане пользуются авторитетом у молодежи?

- Карина и Арман Юсуповы (70,5%)

- Zheka Fatbelly (24,6%)

- Биржан Ашим, О.Кенжебек, Айсұлтан Сейтов, Ая Шалкар, (23%)

- Damelya Sweet (8,2%)

- Nagimuwaa (11,5%)

- Айгерим Рыскулова, Айжұлдыз Адайбекова, Фариза Төрәлі (14,8%)

- Жансерик Кадырбаев, Данияр Жігітбек (8,2%)

- Бейбит Алибеков, Утопия шоу (19,7%)

- Семья Жанабыловых (9,8%)

- Асет Мурзабаев, Сырымбек Тау, Руслан Берденов, Нұрдаулет ННН (11,5%)

- Алия Байтұғаева (6,6%)

- Маргулан Сейсембай, Қыран Талапбек, Ақарыс Әділжан (9,8%)

- Мурат Данияр (Jurttyn balasy) (14,8%)

10. Не кажется ли вам, что сегодня Интернет - пространство - "зона вне патриотизма"?

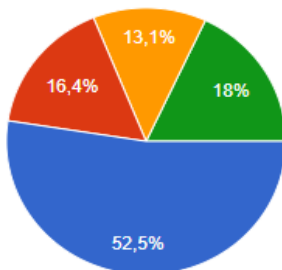
• Я не согласен с данным утверждением. Наоборот, Интернет может быть мощным инструментом для распространения патриотических идей и национальных ценностей (57,4%).

• Да, Интернет-пространство не всегда ассоциируется с патриотизмом, но можно использовать некоторые способы, чтобы сделать патриотические материалы более интересными для молодежи (42,6%).

11. Назовите, какие способы подачи материалов с патриотическим содержанием были бы интересны для молодежи? Открытый вопрос.

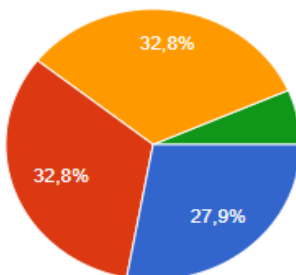
Анализ:

1 вопрос:

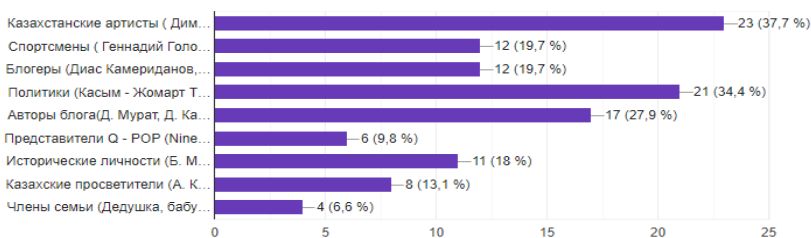
Результаты анализа показывают, что существует разнообразие мнений по поводу важности быть патриотом. Более половины опрошенных считают, что быть патриотом важно, так как это помогает формированию личной идентичности и чувства принадлежности к своей стране и обществу. Однако, для некоторых студентов понятие патриотизма нечетко определено и не видится ими как очень важное качество. Также, большинство опрошенных понимает, что быть патриотом не означает полное одобрение всех политических решений правительства, а скорее выражает заботу и интерес к благополучию своей страны и ее людей. В целом, значение патриотизма может зависеть от различных факторов, включая культурные и социальные различия, политические убеждения и личные ценности.

2 вопрос:

Анализ ответа показывает, что тема патриотизма может быть менее актуальной сегодня по нескольким причинам. Некоторые считают, что в мире существует множество других проблем, которые требуют большего внимания, чем патриотизм. Кроме того, в некоторых обществах патриотизм ассоциируется с национализмом и ксенофобией, что может отталкивать людей от этого чувства. Еще одной причиной может быть то, что современный мир все более глобализируется, и люди все чаще видят себя как часть мирового сообщества, а не только своей страны. Кроме того, есть критика в адрес того, чтобы отдавать приоритет своей стране перед другими, особенно в контексте глобальных проблем, которые требуют сотрудничества между странами. Однако, для большинства патриотизм все еще остается важным, так как это может давать им чувство принадлежности к своей стране и обществу, и способствовать формированию личной идентичности.

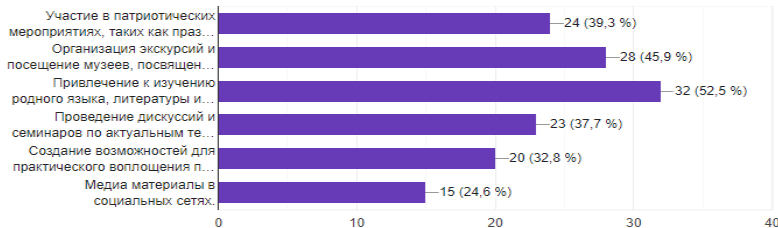
3 вопрос:

Из результатов опроса видно, что опрошенные не смогли определить одного конкретного человека, который был бы для них истинным патриотом. Вместо этого, опрошенные предоставили категории людей, которых они рассматривают как патриотов. Среди них есть казахстанские артисты, спортсмены, блогеры, политики, представители Q-POP, исторические личности, казахские просветители и члены семьи.

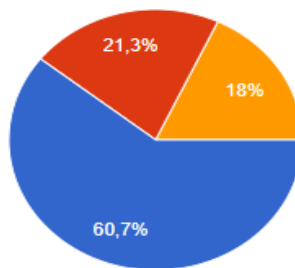
Можно предположить, что для каждого опрошенного идея патриотизма имеет свое значение, и они считают, что перечисленные категории людей в какой-то мере воплощают их понимание патриотизма. Это может свидетельствовать о том, что идея патриотизма является субъективной и может быть воспринята каждым человеком по-разному.

4 вопрос:

Из ответов студентов следует, что они считают наиболее эффективными способами воспитания патриотизма участие в патриотических мероприятиях, организацию экскурсий и посещение музеев, изучение родного языка, литературы и истории, проведение дискуссий и семинаров по актуальным темам, связанным с политикой и культурой своей страны, а также создание возможностей для практического воплощения патриотических убеждений в действиях студентов, например, участие в благотворительных и общественных мероприятиях. Отметим, что медиа материалы в социальных сетях были менее популярны в качестве способа воспитания патриотизма.

5 вопрос:

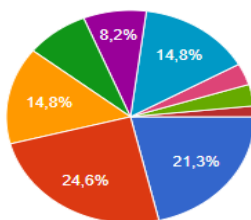
Из представленных ответов можно сделать вывод, что большинство опрошенных (60,7%) считают, что социальные сети могут быть отличным инструментом для обсуждения серьезных и актуальных тем для молодежи, при условии умения отличать достоверную информацию от фейковых новостей и опираться на критическое мышление.

Однако, 21,3% опрошенных отметили, что возможность обсуждения серьезных тем в социальных сетях зависит от конкретной социальной сети и ее целевой аудитории. Некоторые социальные сети, по их мнению, специально создаются для обсуждения серьезных тем и имеют соответствующую медиакультуру.

18% студентов отметили, что социальные сети могут стать источником отвлекающих факторов, таких как мемы, шутки и т.д., что может снижать уровень внимания и интереса к серьезным темам.

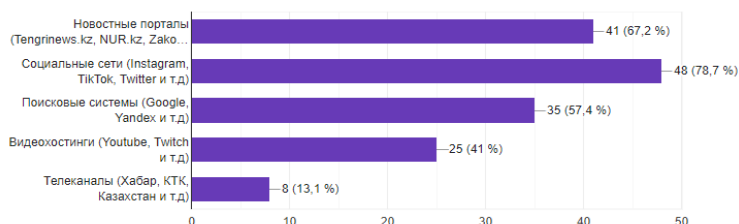
В целом, ответы показывают, что социальные сети могут предоставить возможности для обсуждения серьезных тем, но также могут быть источником отвлекающих факторов, поэтому важно уметь отбирать достоверную информацию и быть критически настроенным.

6 вопрос:

Большинство респондентов считают, что социальные сети можно использовать для патриотического воспитания студентов. Однако, необходимо быть осторожным с дезинформацией и фейковыми новостями, которые могут исказить понимание студентов о текущих событиях в стране. Один из вариантов использования социальных сетей для патриотического воспитания студентов - создание тематических групп и сообществ, посвященных истории, культуре, традициям и достижениям своей страны, размещение информационных материалов, фото- и видеоматериалов на страницах университетов и студенческих сообществ. Также социальные сети могут стимулировать обмен опытом и мнениями студентов о текущих событиях и проблемах в стране, а также содействовать в создании и продвижении своих собственных проектов, которые могут способствовать развитию патриотических чувств и повышению уровня знаний о своей стране. Однако, следует учитывать, что студенты могут получать информацию только из определенных источников, которые соответствуют их убеждениям, что может привести к искажению представлений и к закреплению стереотипов.

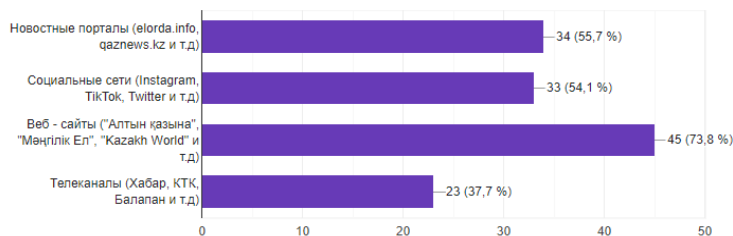
7 вопрос:

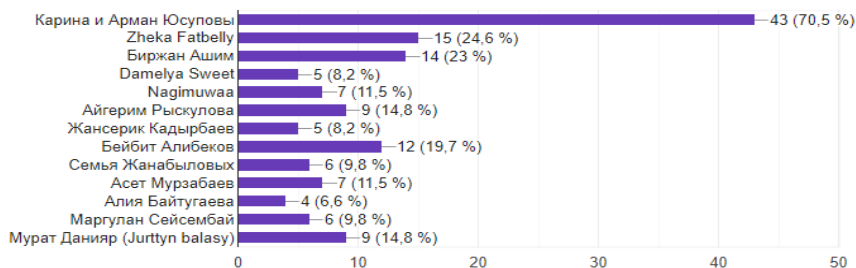
Большинство опрошенных регулярно пользуются социальными сетями (78,7%), а также новостными порталами (67,2%) и поисковыми системами (57,4%). Видеохостингами пользуется 41% опрошенных, а телеканалами только 13,1%.

8 вопрос:

Анализ ответов показывает, что большинство респондентов назвали веб-сайты, посвященные патриотическим темам, такие как "Алтын қазына", "Мәңгілік Ел" и "Kazakh World". Также были упомянуты новостные порталы, такие как elorda.info и qaznews.kz; социальные сети, такие как Instagram, TikTok и Twitter. Телеканалы, такие как Хабар, КТК и Балапан были упомянуты, но в меньшей степени, чем другие типы ресурсов.

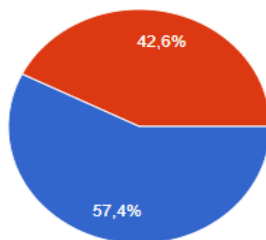
9 вопрос:

Из ответов наших студентов можно сделать вывод, что блогеры Карина и Арман Юсуповы пользуются наибольшим авторитетом у молодежи в Казахстане. Также популярны Бейбит Алибеков, Zheka Fatbelly, Биржан Ашим, Айгерим Рыскулова, Мурат Данияр (Jurttyn balasy) и Маргулан Сейсембай. Nagimuwaа и Алия Байтугаева получили наименьшую поддержку в ответах.

Согласно опросу, проведенному среди студентов нашего вуза, можно сделать вывод, что существует группа популярных блогеров, упомянутых выше. Конечно, мы не можем отрицать, что и в других регионах нашей страны есть свои известные блогеры. Но не следует игнорировать тот факт, что большинство студентов, обучающихся в вузе, представители разных регионов страны. Как мы заметили из ответов студентов, главным условием популярности этих блогеров является то, что поднимаемые ими вопросы связаны с формированием, воспитанием и укреплением патриотизма среди молодежи.

10 вопрос:

Анализ ответов показывает, что большинство респондентов не считают, что Интернет-пространство является зоной вне патриотизма и считают, что Интернет может быть мощным инструментом для распространения патриотических идей и национальных ценностей. Однако, некоторые респонденты соглашались с тем, что Интернет не всегда ассоциируется с патриотизмом.

11 вопрос был открытым, он касался способов подачи материалов с патриотическим содержанием. От студентов поступили интересные предложения, которые мы учли в наших рекомендациях.

Заключение

Анализ проведенного социологического опроса позволяет сделать общие выводы о том, что патриотизм – это субъективно воспринимаемое понятие, которое может быть интерпретировано по-разному в зависимости от культурных, социальных, политических и личных факторов.

Часть студентов считает, что патриотизм важен для формирования личной идентичности и чувства принадлежности к своей стране и обществу, в то время как другие могут считать его менее актуальным в современном мире. Некоторые студенты связывают патриотизм с национализмом и ксенофобией, что может приводить к отторжению от этой идеи.

Был предоставлен список категорий людей, которых наши студенты считают патриотами, и это свидетельствует о том, что идея патриотизма может быть воспринята каждым человеком по-разному. Это подчеркивает субъективную природу патриотизма и возможность его интерпретации в зависимости от множества факторов. Сама идея патриотизма может быть воспринята и интерпретирована по-разному, и она не обязательно связана с политическими взглядами или национальной идентичностью. Важным аспектом патриотизма является забота о благополучии своей страны и ее людей, а не просто одобрение всех политических решений правительства.

Социальные сети могут быть полезным инструментом для обсуждения серьезных и актуальных тем для молодежи, но важно учитывать риск отвлекающих факторов и уметь отличать достоверную информацию от фейковых новостей и быть критически настроенным.

Далее, социальные сети, новостные порталы и поисковые системы являются основными источниками информации для большинства опрошенных, они могут быть использованы для патриотического воспитания студентов через создание

тематических групп и сообществ, посвященных истории, культуре, традициям и достижениям своей страны.

Среди упомянутых ресурсов, веб-сайты, посвященные патриотическим темам, были наиболее популярны среди респондентов, а также новостные порталы. В социальных сетях часто упоминались Instagram, TikTok и Twitter. Телевизионные каналы, такие как Хабар, КТК и Балапан были упомянуты в меньшей степени.

В целом, считаем, что для эффективного патриотического воспитания студентов необходимо использовать широкий спектр ресурсов, включая не только социальные сети, но и другие типы медиа-ресурсов, такие как новостные порталы и телевизионные каналы. При этом необходимо учитывать возможность дезинформации и искажения фактов, которые могут негативно повлиять на патриотические чувства студентов.

Большинство молодых людей в Казахстане считают патриотизм важным и необходимым для формирования национальной идентичности. Они также убеждены в том, что Интернет может служить мощным инструментом для распространения патриотических идей и национальных ценностей. Большинство респондентов высоко оценили популярных блогеров, которые активно обсуждают темы патриотизма и национальной идентичности в своих социальных сетях.

Что касается способов подачи материалов с патриотическим содержанием, то респонденты предложили улучшить методологию преподавания таких дисциплин, как История Казахстана, Политология, использование интерактивных игр, социальных сетей, видеоконтента на популярных видеохостингах, организацию конкурсов и мероприятий. Эти идеи могут быть полезными для создания контента, который будет способствовать формированию патриотических чувств и национальной идентичности.

Определяя роль социальных сетей, мы видим, как сегодняшние студенты формируют отношение к будущему Казахстана, что тема патриотизма горячо обсуждается в Интернете и социальных сетях, а вопросы, волнующие молодежь, активно обсуждаются в социальных сетях, и это уже происходит.

Анализ проведенного социологического опроса позволяет дать следующие рекомендации:

- использовать все виды Интернет технологий и социальных сетей для распространения материалов патриотического содержания и для организации тематических дискуссий;

- создать видеоролики, подкасты, инфографику, видеохостинги и другие форматы патриотического контента, привлекающие внимание молодежи;

- популярным блогерам рекомендовать размещение содержательной информации, фото и видеоматериалов патриотической направленности на страницах вузов и студенческих объединений;

- силами студентов разрабатывать интерактивные игры и приложения, помогающие больше узнать о своей истории, стране и ее культуре;

- совершенствовать методику преподавания таких предметов, как История Казахстана и Политология;

- организовывать форумы, фестивали, интеллектуальные игры, конкурсы, дебаты и олимпиады, укрепляющие чувство патриотизма и национального самосознания.

Список литературы

- 1 Изотов М.З., Кокушева А.А. Философско-социологический анализ феномена нового казахстанского патриотизма // Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук. – №6, 2014. – С. 3-7.
- 2 Аналитический доклад «Оценка эффективности мероприятий по патриотическому воспитанию молодежи города Алматы (по данным социологического опроса). – Алматы: КГП «Центр информации и анализа», 2014. – 31с.
- 3 Послание Президента К.-Ж. Токаева «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации». 16.03.2022 г. – Астана, 2022.
- 4 Джилкишиева М.С. Гражданско-патриотическое воспитание студенческой молодежи Казахстана. // Современные проблемы науки и образования. – 2012. – №4. <https://vak.minobrnauki.gov.ru/documents#tab=tab:editions~>
- 5 Абдирайымова Г.С. Мировоззренческие и духовные ценности молодежи Казахстана на современном этапе: оценка состояния, проблемы, пути решения (по результатам социологического исследования) // Материалы научно-практической конференции «Состоявшийся Казахстан, устремленный в будущее». – Алматы 2014. – С. 84-97.
- 6 Ценности и идеалы независимого Казахстана. Коллективная монография. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2015. – 322 с.
- 7 М. Кастельс. Власть коммуникации. Перевод с англ. Н. М. Тылевич; под науч. ред. А. И. Черных; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. Дом Высшей школы экономики, 2016. – 84 с.
- 8 Curren R., Dorn Ch. Patriotic Education in a Global Age (History and Philosophy of Education Series), (English Edition). – 2018. –192 с.
- 9 Pavlushenko O.A., Lada Yu. Mazai, Liudmyla V. Prokopchuk, Natalia M. Pavlykivska. Information Technologies and Learning Tools of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine. – Vol 85, №5, 2021. – С. 130-146.
- 10 Samsu, K. H. K., Adnan, Z. H., Ismail, M. M., Fee, L. Y., Majid, A. A., & Razak, R. R. A. Approach in Strengthening Patriotism among Students Through Patriotism-Based Courses. International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences. – Vol. 11, No. 12, Pg. 2160-2172, 2021.

Transliteration

- 1 Izotov M.Z., Kokusheva A.A. Filosofsko-sociologicheskij analiz fenomena novogo kazahstanskogo patriotizma [Philosophical and Sociological Analysis of the Phenomenon of New Kazakh Patriotism] // Izvestija NAN RK. Serija obshhestvennyh i gumanitarnyh nauk. – №6, 2014. – S. 3-7.
- 2 Analiticheskij doklad «Ocenka jeffektivnosti meroprijatij po patrioticheskomu vospitaniju molodezhi goroda Almaty (po dannym sociologicheskogo oprosa) [Evaluation of the effectiveness of measures for the patriotic education of youth in the city of Almaty (according to a sociological survey)]. – Almaty: KGP «Centr informacii i analiza», 2014. – 31s.
- 3 Poslanie Prezidenta K.-Zh. Tokaeva «Novyj Kazahstan: put' obnovenija i modernizacii» [«New Kazakhstan: the Path of Renewal and Modernization»]. 16.03. 2022 g. – Astana, 2022.
- 4 Dzhilkishieva M.S. Grazhdansko-patrioticheskoe vospitanie studencheskoj molodezhi Kazahstana [Civil-Patriotic Education of Student youth of Kazakhstan] // Sovremennye problemy nauki i obrazovanija. 2012. –№4. <https://vak.minobrnauki.gov.ru/documents#tab= tab:editions~>
- 5 Abdirajymova G.S. Mirovozzrencheskie i duhovnye cennosti molodezhi Kazahstana na sovremennom jetape: ocenka sostojanija, problemy, puti reshenija (po rezul'tatam sociologichesko-

go issledovanija) [Worldview and Spiritual Values of the Youth of Kazakhstan at the Present Stage: Assessment of the State, Problems, Solutions (Based on the Results of a Sociological Study)] // Materialy nauchno-prakticheskoy konferencii «Sostojavshijsja Kazahstan, ustremlennyj v budushhee». – Almaty, 2014. – S. 84-97.

6 Cennosti i idealy nezavisimogo Kazahstana [Values and Ideals of Independent Kazakhstan]. Kollektivnaja monografija. – Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedenija KN MON RK, 2015. – 322 s.

7 M. Kastel's. Vlast' kommunikacii [Communication Power]. Perevod s angl. N. M. Tylevich; pod nauch. red. A. I. Chernyh; Nac. issled. un-t «Vysshaja shkola jekonomiki». – M.: Izd. Dom Vysshej shkoly jekonomiki, 2016. – 84 s.

8 Curren R., Dorn Ch. Patriotic Education in a Global Age [Patriotic Education in a Global Age] (History and Philosophy of Education Series), (English Edition). – 2018. – 192 s.

9 Pavlushenko O.A., V.M.Kotsiubynskiy, Lada Yu.Mazai, Liudmyla V. Prokopchuk, Natalia M. Pavlykivska. Information Technologies and Learning Tools of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine [Information Technologies and Teaching aids of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine]. – Vol 85, №5, 2021. – S. 130-146.

10 Samsu, K.H.K., Adnan, Z.H., Ismail, M.M., Fee, L.Y., Majid, A.A., & Razak, R.R.A. Approach in Strengthening Patriotism among Students Through Patriotism-Based Courses [An Approach to Strengthening Patriotism Among Students Through Patriotism-Based Courses]. International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences. – Vol. 11, No. 12, 2021, Pg. 2160-2172.

Тұрысжанова Р.К., Жақсыбаева Б.Б.

Интернет ресурсы арқылы студенттердің ортасында патриоттықты қалыптастыру («Нархоз Университеті») студенттері арасында жүргізілген социологиялық сауалнама деректері негізінде)

Аңдатпа. Ұсынылып отырған ғылыми мақаланың жаңалығы – қазақстандық студенттік ортада патриотизмді қалыптастыру мәселесі, ешқашан патриоттық тәрбие беру агенті ретінде Интернет-ортаның мүмкіндіктері контекстінде қарастырылмағаны жайында. «Нархоз Университеті» 2-3 курс студенттері арасында жүргізілген социологиялық сауалнама арқылы әлеуметтік желілер мен Интернет-басылымдардың патриоттыққа әсері қарастырылады. Мақалада көтерілген мәселе – Интернет ресурстарын пайдалану арқылы патриоттық тұлғаны тәрбиелеудің нысандары мен әдістерін кеңейту мүмкіндіктерін ашу. Әлеуметтанулық сауалнама арқылы патриоттық құзіреттілікті қалыптастыру бойынша ұсыныстар беріледі.

Түйін сөздер: отансүйгіштік, азаматтық, рухани құндылықтар, студент жастар, студенттік орта, патриоттық тәрбие, Интернет кеңістігі, Интернет-технологиялар, әлеуметтік желілер.

Turyszhanova R., Zhaksybaeva B.

Formation of Patriotism in the Student Environment Through the Internet Resources (Based on the Sociological Survey of Students of Narxoz University)

Abstract. The novelty of the presented scientific article lies in the fact that the problem of the formation of patriotism in the Kazakh student environment has never been considered in the context of the possibilities of the Internet-environment as an agent of patriotic education. Patriotic impact of social networks and Internet resources is considered through a sociological survey of 2-3 year students of Narxoz University. The problem raised in the article is to reveal the possibilities of expanding the forms and methods of educating a patriotic personality through the use of Internet resources. Through a sociological survey, proposals are identified and recommendations are given for the formation of patriotic competence.

Keywords: patriotism, citizenship, spiritual values, student youth, student environment, patriotic education, Internet space, Internet- technologies, social networks.

PROBLEMS OF INTEGRATION OF KANDAS INTO KAZAKHSTANI SOCIETY BASED ON THE RESULTS OF FIELD RESEARCH*

¹*Thi Thanh Lan Nguyen*, ²*Shakeyeva Botakoz*, ³*Bastaubayeva Aliya*

¹*Wonkwang University (Iksan, South Korea),*

²*University «Turan» (Almaty, Kazakhstan)*

³*Overseas Korean Research Institute (Iksan, South Korea),*

¹*thanhlantt.apd@gmail.com*, ²*botashakeeva@gmail.com*, ³*aliyabstu@gmail.com*

¹*Тхи Тхань Лан Нгуен*, ²*Шакеева Ботакоз*, ³*Бастаубаева Алия*

¹*Университет Вонкванг (Иксан, Южная Корея)*

²*Университета «Туран» (Алматы, Казахстан)*

³*Зарубежный корейский исследовательский институт*

(Иксан, Южная Корея)

¹*thanhlantt.apd@gmail.com*, ²*botashakeeva@gmail.com*, ³*aliyabstu@gmail.com*

Abstract. This article deals with the actual problem of integrating kandas into the Kazakh society. The authors set a goal to study the process of migration and adaptation of repatriates in Kazakhstan based on the theory of A. Ager and A. Strang, according to which there are 10 criteria for the success of integration. The findings of the study are based on the documentary and conceptual analyzes of the media and social networks. Documents and laws on migration were also analyzed in order to understand the practical implementation of the adopted regulations. In addition, field research was taken as the basis of the study - narrative-biographical interviews with repatriates in 3 regions of Kazakhstan: Almaty region, Esik; East Kazakhstan region, Shygys village; and North Kazakhstan region, Sergeevka village. These field studies were carried out in July-August 2023 under the project “Identification aspects of the kandas integration to Kazakhstani society” to study the degree of their integration into society and the features of their self-identification. Existing problems were revealed and tasks were set for solution in the foreseeable future.

Key words: migration, repatriation, laws of migration in Kazakhstan, integration of kandas into Kazakhstani society, problems of migration.

Introduction

Repatriation (from Latin repatriate - to return to their homeland) is the return to the country of residence and the restoration of the rights of citizens who, for various reasons, are outside their country as refugees, prisoners of war, displaced persons and emigrants [1]. In the 1990s, ethnic repatriation was a popular trend in the migration

* This article was developed within the funding of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Grant AP19174912 “Identification aspects of the kandas integration to Kazakhstani society”.

policy of the CIS countries. In Kazakhstan, the state has officially announced a program for the return of ethnic Kazakhs (kandas) living abroad. Since the demographic issue was also acute in independent Kazakhstan. From 1991 to 2021, more than 1 million ethnic Kazakhs arrived in Kazakhstan from Uzbekistan, Turkmenistan, China, Mongolia, Iran and other countries [2].

All conditions were made for them to quickly obtain a civilian, and certain social benefits were provided, such as: free adaptation and integration services in the centers of adaptation and integration of kandas; medical care in accordance with the legislation of the Republic of Kazakhstan in the field of healthcare; places in schools and pre-school organizations on an equal basis with citizens of the Republic of Kazakhstan, the possibility of obtaining education in accordance with the allocated quota for admission to educational organizations of technical and vocational, post-secondary and higher education in the amount determined by the Government of the Republic of Kazakhstan; social protection on a par with citizens of the Republic of Kazakhstan; assistance in employment in accordance with the legislation of the Republic of Kazakhstan and others [3].

However, despite all the measures of state support, the integration of repatriates is still an urgent problem. Kandas prefer to settle near their previously moved relatives, friends and acquaintances. Entire settlements are known, such as the village of Shygys (EKR), where ethnic Kazakhs who arrived from other countries under the Nurly Kosh program were resettled. This situation raises concerns that closed communities are being formed, with a low level of civic identity, which makes it difficult for the kandas to integrate, which can lead to social tension and even conflicts.

This article uses materials from field studies that were carried out in Almaty, East Kazakhstan and North Kazakhstan regions. On the basis of these materials, the existing actual problems among ethnic repatriates were analyzed.

Repatriation Policy of the Republic of Kazakhstan

After gaining independence, Kazakhstan developed a program for the return of ethnic Kazakhs to the country. This policy was needed to stabilize the demographic situation in Kazakhstan, because of a massive emigration process has begun from Kazakhstan to Russia, Germany, Ukraine, Korea and other countries. It was also important to increase the proportion of the Kazakh population with the help of repatriates.

Conventionally, this process can be divided into several stages:

1. 1993-2001. The migrant attraction program began in 1993, when the immigration quota for ethnic Kazakhs was 10,000 families. In 1997, Kazakhstan adopted the Law "On Population Migration", which for the first time defines the term "oralman". In 1998, the "Concept of the repatriation of ethnic Kazakhs to their historical homeland" was adopted. The Agency for Migration and Demography was also created. The first stage is the period of formation of the basis of the legal framework.

2. 2002-2011. In 2008, the Government of the Republic of Kazakhstan approved a new "Nurly Kosh" program for rational resettlement and assistance in the settlement of ethnic Kazakhs. In 2011, a new version of the Law "On population migration" is

adopted. Every year the quota was increased to help the resettlement of the kandas. This stage was characterized by a steady increase in the number of repatriates.

3. 2012-2023. In 2014-2016, measures were taken to improve the registration of internal migrants, simplify and improve registration procedures. Government also actively implemented the Migration Policy Concept for 2017-2021 program. In 2020, the head of state instructed to change the term “oralman” to “kandas”, which means “tribesman”. But at this stage, there is just a reduction in the flow of repatriates, or their return to the states from which they arrived.

Over the years, ethnic migrants have faced the following problems:

- Uneven distribution of repatriates. They mostly moved closer to their relatives. They tried to get the status of kandas despite the fact that quotas were allocated to certain regions of Kazakhstan.

- Unemployment and difficulties in finding work. Many young repatriates have not been able to formally find work, and have also had difficulty accessing vocational education.

- The language barrier. Ignorance of the Russian language among ethnic Kazakhs who arrived from the countries of Mongolia, China, Iran, has become a real barrier in the preparation of documents, in training and employment, and in everyday life. It was especially difficult for repatriates who moved to the Northern and Eastern parts of Kazakhstan under the Nurly Kosh program.

- The problem with the availability of information. Many kandas noted that upon arrival in Kazakhstan, it was difficult for them to understand how and where to draw up documents. In state institutions, they rarely explained in Kazakh. “I had to rely on “intermediaries”, who were not always conscientious” said interviewee. Adaptation centers that were specially opened for kandas (in Karaganda, Shymkent, Turkestan region, etc.) are for some reason located in cities where they are the least. In fact, information about 14 temporary accommodation centers is everywhere. But according to current data on the Internet, you can find the addresses and contacts of 3 Kandas Adaptation and Integration Centers and 6 Temporary Stay Centers, again in regions where there are not so many repatriate flows. It turns out that most of the kandas initially do not even have the opportunity to contact the organizations responsible for providing the information necessary for immigrants, due to the lack of such institutions in their region. According to the latest research organized by the Soros Foundation, it can be seen that the majority of respondents did not use the services of these centers [4].

Theoretical Background

Repatriation is often seen as a form of international migration. In fact, there is no exact definition of this term in science. Some scholars define “repatriation” as “return migration” [5]. When ethnic groups return to their historical homeland. Usually such resettlement of the people is stimulated by state policy. In history, 2 major “return migrations” can be noted. After the end of World War II, millions of ethnic Germans and Jewish descendants from Eastern Europe migrated to their ethnic homeland in Germany and Israel. After the collapse of the Soviet Union, millions of different eth-

nic groups living in Eastern Europe, Central Asia and the Caucasus also returned to their ethnic homeland. In the modern world, about 40 countries practice a repatriation program: Armenia, Bulgaria, Hungary, Denmark, India, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Norway, Poland, Peru, Russia, Turkey, France, Finland, Philippines, Czech Republic, Estonia, Japan and others.

But despite the fact that repatriates return to their homeland, the process of their adaptation and integration in society faces the same problems as migrants who move to a completely different country. The fact is that their life in another country leaves indelible changes in the mentality and culture.

In general, Canadian psychologist J. Berry proposed 4 models of adaptation of migrants to a new place of residence:

1. dual strategy of adaptation: acceptance by migrants of the culture of the dominant community while maintaining elements of their own culture;
2. assimilation: full acceptance by migrants of the culture of the host community, accompanied by the loss of their own culture;
3. segregation: non-acceptance by a migrant of the culture of the host community in a new place and the preservation of their own culture;
4. marginalization: non-acceptance of the culture of the host community while simultaneously refusing to preserve their own culture [6].

But there are many cases when ethnic repatriates can choose a strategy of segregation or marginalization, thereby not integrating into the society of the host country. Such a problem affects the national stability of the host country. For example, Japan tried to solve the problem of labor shortage without threatening the ethnic homogeneity of Japan. An effective solution was to create a program for repatriates to return to their historical homeland ethnic Japanese in the second and third generation from Brazil. Since they were Japanese by blood, it was believed that there would be no problems with integration and assimilation. However, despite their Japanese phenotype, they were born and raised in Brazil, most of them do not speak Japanese well and act “Brazilian”, as many Japanese believe. Thus, Japanese Brazilians did not solve Japan’s immigration dilemma because they did not integrate into society as expected. As a result, Japan imposed restrictions on the return of ethnic migrants [7]. As a result, Japanese Brazilians were not accepted as ethnic Japanese and were treated as foreigners and many faced ethnic prejudice and discrimination[8]. And this situation is not only in Japan, and ethnic Germans who returned to their historical homeland after the collapse of the USSR also experienced serious social problems of integration as unwanted outsiders in Germany, despite the generous social benefits they received [9].

Joppke argues that in countries that are predominantly civil nation-states, where nationality is compatible with the principles of the liberal state, universalist criteria and fairness in the selection of immigrants are maintained. But an ethnically selective (and discriminatory) immigration policy, like a repatriation program, runs counter to the liberal state’s values of cultural neutrality and equality. However, in states where ethnic identity is more important

Ethnic policy of return migration is compatible with their politics and values [10]. Therefore, in the concept of statehood and in general in society does not give rise to

serious liberal political challenges or contradictions. Ethnic return migration is attractive to nation-states because, unlike civilian nation-states, their cultural, political, and territorial unity is based on a dominant ethnic group rather than common civil institutions. The Japanese rulers also hoped so and tried to solve the economic demand for immigrant labor without undermining the stability of society, since the country is a more ethnically homogeneous nation-state. But the repatriates did not integrate into society as originally thought. So what's the reason? And the main reason is that ethnicity does not solve the issue of repatriate integration. The mentality and culture will still be different for "return migrants" compared to local residents. For their integration, it is better to consider the generally accepted criteria for all migrants, which were developed by scientists in the early 2000s.

According to A. Ager and A. Strang, the integration of migrants into society depends on several criteria, regardless of their ethnic origin. In general, scientists note 10 criteria, such as the availability of housing, work, education, health care, social ties, security and stability, identity, linguistic and cultural similarities or acceptance, rights and citizenship [11].

For the successful integration of migrants, the most important thing is to provide them with housing and the opportunity to work. Integration is considered successful if the migrant is educated in the host country. Stability and security are ensured through the rights and freedoms, as well as the citizenship of the host country.

It is also impossible to remain silent about such a problem as the social barriers of the host society. Often migrants and even repatriates, despite the fact that they have returned to their historical homeland, cannot integrate and get along with the local population. Therefore, migrants try to settle next to "their own", thereby creating closed groups. The formation of such closed communities, with a low level of civic identity, which makes it difficult for migrants to integrate, can lead to social tension and even conflicts.

Thus, the areas of employment, housing, education and health are recognized as key aspects of integration into the new society. Therefore, it is advisable to include them in the definitions of "integration" and to encourage government programs working in these areas.

Field Research Methodology

The hypothesis of the work lies in the assumption that the kandas, despite the ongoing state policy and the creation of conditions for their successful adaptation, prefer to live compactly and do not fully identify themselves as Kazakhstani due to internal beliefs. Therefore, it is important to form a civic identity and develop Kazakh patriotism, of course, not only among the kandas, but also among the locals.

In order to prove or disprove the hypothesis, a plan was developed with step-by-step research methods. To achieve the goal of the study, an inductive methodology was adopted, which consists of 4 stages:

1. Documentary and conceptual analysis. Literature review and study of foreign and domestic research on the integration of migrants in a new society.
2. Field work in Kazakhstan. More than 30 narrative and biographical interviews

with discourse analysis were conducted with repatriates in Almaty region (Esik city), East Kazakhstan region (Shygys village) and North Kazakhstan region (Sergeevka district center). These settlements were chosen because repatriates were compactly settled there under the «Nurly Kosh» program.

3. Secondary data analysis after the result of field work.

4. Verification, conclusion and development of scientific and practical recommendations.

The study is based on the theory of A. Ager and A. Strang, according to which, according to 10 criteria (on 4 main topics), it will be possible to understand the success of the integration of repatriates:

1. Basic: citizenship and rights;

2. Structural barriers such as language, culture and local environment;

3. Social ties within and between groups;

4. Access to various facilities like work, housing, education and healthcare [12].

In their study, A. Ager and A. Strang came to the conclusion that the “successful” integration of migrants depends on the satisfaction of migrants with all these 10 criteria. In the analysis of the migration experience of repatriates, the narrative-biographical method will be used. The advantage of this method in comparison with in-depth interviews is that, by telling about their past experience, a person builds his expectation for the future.

Findings

The conducted research helped to understand how repatriates are integrated in Kazakhstani society and what problems exist today. Consider, according to the criteria of A. Ager and A. Strang, each separately.

Housing. First, it is access to various means such as housing, work, education and health care. Under the repatriation program in Kazakhstan, special funds were allocated according to the quota for the purchase of housing and the payment of lump-sum benefits. But by 2000, there was a huge housing debt to oralmans. 3,931 families who arrived under the immigration quota and labor contracts were in dire need of housing [13]. In addition, according to the special Nurly Kosh program, which was specially designed for rational resettlement, houses were distributed to repatriates. Under this program, entire microdistricts were built in Almaty - “Baybesyk”, Shymkent - “Asar”, Astana - “Nurbesik”, Ust-Kamenogorsk - “Shygys”, Petropavlovsk - Nikolaevka and Sergeevka. For example, in 2006, within the framework of the Nurly Kosh program, 2,000 Kazakh families from Uzbekistan received houses in the Asar microdistrict. Greenhouses were built. In 2009, 550 houses were built, in 2010, 550 houses were built, and in 2011, 400 houses were built [14].

Unfortunately, the build quality left much to be desired. Houses, especially in the Northern regions, were not suitable for habitation. Many complaints were received by the city hall due to poor quality construction. In the provided houses, the kandases noted that the walls were thin, the plaster was crumbling, and dampness had appeared. For example, in 2013 in Ust-Kamenogorsk, repatriates protested because they had to pay

huge electricity bills [15]. This summer (2023), houses built for IDPs in the village of Sarytomar, Magzhan Zhumabaev district, North Kazakhstan region, were dismantled due to uselessness. And this is not the first time this has happened. Many repatriates say that they do not need state-owned houses or money that is allocated for housing, it is important for them to get citizenship and work as soon as possible:

“All the same, this money is spent on paperwork. It would be better if citizenship would be issued faster and jobs would be provided, then we will build or buy a house ourselves.”

Repatriate from China, male, 70 years old

Work. The International Organization for Migration notes that kandas in Kazakhstan most often face the problem of employment (45.3%) in 2004 [16]. The field research conducted within the framework of the project “Identification Aspects of the Integration of Kandases into Kazakhstani Society” in 2023 also showed that finding a job is the number one problem for repatriates. It is especially difficult for those who had a diploma from another country and it is difficult for them to retrain in Kazakhstan. Basically, repatriates are engaged in business, cattle breeding, or in the construction or agricultural sector.

Education. Among repatriates, not all have higher education. According to statistical data, the level of education among the kandas is dominated by persons with only a general secondary education (61%) [17].

For example, this year, out of the kandas of working age, by the level of education, 18% have higher education, 38.6% have secondary specialized education, 37.4% have general secondary education and 5.9% have no education [18]. According to the state program, a system of benefits for education is working. Practice shows that kandas who receive education in Kazakhstan are more integrated into society than others. Special programs have been developed to prepare young repatriates for study at the best universities in the country:

“In 2003 there was a large flow of repatriates to Kazakhstan, especially among young people. 1500-2000 young people crossed the border. Then preparatory courses were opened in KazGU, Taraz, Kentau and other cities. That’s who scored a good high score entered KazGU. We were taught the language, helped in adaptation. We studied the history of Kazakhstan. Then they passed the exams and entered the specialty at KazGU. And those who could not enter, they went into trade, or went back to China. Still, it’s hard to settle down without education. Some stubborn ones stayed back to try their luck a second time.”

Repatriate from China, male, 38 years old.

Secondary education is also available to immigrants. Only a few respondents noted that their children faced bullying and rejection:

“My grandson quickly settled into school. He worked hard and became an excellent student. But the children and parents did not understand and made a fuss about how the Chinese became an excellent student among the Kazakhs. But we are Kazakhs. The Kazakh language is our mother tongue.”

A repatriate from China, a 65-year-old man.

Citizenship and rights. Paperwork is one of the most urgent problems for all migrants. Among the repatriates there is even a joke “Kazakhstan - Kagazstan”, that is, Kazakhstan is a country of papers, bureaucracy. In the past, everything was complicated and people could not obtain citizenship for years. First, repatriate who arrived to Kazakhstan must receive an oralman’s certificate. Then he collected documents for obtaining a residence permit and only after that he could apply for citizenship. It was very difficult for repatriates from China, Mongolia and Iran to understand the entire process of registration due to ignorance of the language. Therefore, all the money that was issued to the repatriates went to “intermediaries” who helped to draw up the documents:

“I don’t know what these documents are, everything is in Russian. I don’t understand. They do and tell us to sign, and I ask - the main thing is not a prison? And so I’ll sign everything. And they signed all the documents that they gave us, they didn’t really explain it!”

A repatriate from Iran, a 37-year-old man.

Yerzhan Altayev, head of the migration service of the Almaty Region Police Department, said that most ethnic Kazakhs who arrived from abroad “become victims of intermediaries and thus remain with expired documents” [19].

In general, the kandas noted that there was a lack of reliable information. They did not always know their rights and opportunities for obtaining citizenship. Ignorance of their rights often led to situations where unscrupulous people took advantage of this, intimidated and made money on them:

“We wanted to get citizenship. One person who moved to Kazakhstan from China a long time ago said that he would solve this problem for a certain amount of money. We were delighted, because we ourselves did not understand what and how to do. At the same time, all the documentation was kept in Russian, and the authorities also had a very poor command of the Kazakh language, which they could not explain to us the whole procedure. We waited a long time, but it turned out that he was a scammer. He deceived not only me, but also several families who, like me, returned to Kazakhstan from China. We never got our money back, we were glad that at least the documents were returned. Therefore, the process of obtaining citizenship has been delayed for us.”

Repatriate from China, male, 70 years old

Analyzing the responses of kandas, we can conclude that there are still problems with the availability of information for repatriates and the lack of systematic work on the part of the executive authorities. Immigrants cannot even get advice in the Kazakh language. Typically, such explanatory work should be carried out by the Kandas Adaptation and Integration Centers. But in the interview, not a single respondent mentioned their work or that they applied for help there. It was easier and more understandable for them to get information from friends, relatives and acquaintances or through intermediaries who made their documents for a fee. This happens when formal institutions are ineffective, and the role of informal institutions increases, which negatively affects the ability of the state to control migration processes [20].

Structural barriers like language, culture and local environment. In the interview questions were asked related to cultural and linguistic differences, despite the

fact that the repatriates are Kazakhs, in practice it has long become clear that there are still differences. Upon arrival in Kazakhstan, the social and cultural adaptation of oralmen is easier in South Kazakhstan, Zhambyl, Kyzylorda, Mangistay regions, since these regions demonstrate a greater commitment to the national Kazakh culture and traditions [21]. But we interviewed kandas who live in the Almaty region, North and East Kazakhstan. Analyzing the responses of the kandas, it was noticeable that there are differences between locals and repatriates, between immigrants from the countries of the former USSR, Iran, China and Mongolia.

Most respondents believe that local Kazakhs are strongly Russified. Especially residents of the northern part of Kazakhstan and residents of large cities like Astana and Almaty often speak Russian, and besides, they forgot the Kazakh traditions that the repatriates were able to keep while living in a foreign country:

“Local Kazakhs not only speak Russian often, but in general, they have adopted Russian culture and behave in Russian! For example, during the wake, I noticed they behave quite differently. According to the tradition of the Kazakhs, this is not done!”

Repatriate from Iran, female 35 years old

Repatriates from Uzbekistan and Russia do not particularly notice cultural differences, because in one way or another they were influenced by Soviet culture, and this fact makes it easier for them to integrate into Kazakh society. But during the field research, it was noticeable that there is a certain division between immigrants from the post-Soviet countries and China or Iran. They do not really keep in touch with each other, and even living in the same village they keep apart.

The culture of Kazakhs from Iran and Pakistan is more Islamized. They try to strictly adhere to religion and believe that local Kazakhs have ceased to be real Muslims. It is also difficult for them to integrate because of the difference in writing in the Kazakh language.

Through the eyes of local Kazakhs, the culture of immigrants from China and Mongolia is archaic. They were able to preserve the linguistic and social norms that are archaic for modern Kazakh society. In addition, it is difficult for them to accept Soviet values, such as internationalism and multilingualism.

Also, local Kazakhs believe that the Kandas from China and Mongolia adopted many features and culture of those peoples from where they came. Among the local Kazakhs, it is widely believed that kandas are very different from “real Kazakhs” and do not accept them into their society. Repatriates told how local Kazakhs called them “alien Kazakhs”, “traitors”, “fugitives”, “freeloaders”, “oralman vagabonds”, “Chinese” or “Karakalpaks”, depending on where they came from.

Social connections within and between groups. The language barrier is the main obstacle in the integration of repatriates into the Kazakh society. Even the dialects of the Kazakh language spoken by the repatriates differ from the modern language. There are also cultural differences to be noted.

There is some tension between the local Kazakh population and the Kandas, due to the provision of financial support by the state to the latter: “... *they say, they came with everything ready. And once they ran away, traitors!*” Therefore, the Kandas try to

settle next to their relatives, who know them and can help. It turns out there are whole areas of repatriates who live apart. Also, according to the “Nurly Kosh” program, such areas were specially built where the Kandas were settled. But such measures, just the same, interfere with integrating into a new society. It is worth noting the tension among the kandas themselves. Repatriates are divided into Kazakhs from China, Kazakhs from Iran, etc. This division also negatively affects the integration of repatriates.

Conclusion

There are more than a million kandas who have returned to Kazakhstan. Compared to other CIS countries, the return migration program in the country can be considered successful. But the return of repatriates is one thing, another thing is to adapt and integrate them to life in new conditions. They came from different countries, from a different ethno-cultural environment, respectively, have different life experience and mentality. Despite the fact that they have preserved the Kazakh culture and language, it is very different from what was formed in independent Kazakhstan. As it turned out, the common pedigree of the descendants does not provide a cultural community sufficient for a complete merger with the local Kazakhs. Cultural differences separate the repatriates themselves and the locals, depending on the country of residence. The Kazakhs are local, according to the Kandas, they are Russified. The mentality of the Kazakhs from Iran and Pakistan is based on the canons of Islam, and the culture of the Kazakhs from Mongolia and China is archaic.

The study showed that the system of integration of ethnic repatriates still faces significant problems. Starting with difficulties in the process of obtaining information about their rights and obligations, ending with cultural and language barriers. The respondents also noted that in the process of adaptation, problems of an administrative nature remain, in particular, the inefficiency of working with kandas of responsible departments at the regional level.

It turns out that according to the criteria of A. Ager and A. Strang, not all points are fulfilled, respectively, and the integration of kandas does not occur in full. This is even noticeable in the opinion of many respondents, their expectations upon arrival in Kazakhstan were too high. They faced great obstacles and not everyone was able to withstand such difficulties.

It is important to understand that the problem of kandas integration is very relevant, and we should not leave it unattended. It is necessary to conduct a comprehensive work of state bodies for more coordinated work in order to help them become full-fledged citizens of our country, and the local population so that they can accept repatriates into their society.

List of references

1 Экономический словарь. [Electronic source] URL: https://economic-definition.com/Economic_and_legal_terminology/Repatriaciya_Repatriation_eto.html (Accessed 16.06.2023).

2 Кандасы в Казахстане. Итоги тридцати лет воссоединения. [Electronic source] URL: <https://informburo.kz/stati/kandasy-v-kazaxstane-itogi-tridcati-let-vossoedineniya> (Accessed 18.06.2023).

- 3 Кандасы в Казахстане: помощь, льготы, адаптация. [Electronic source] URL:https://egov.kz/cms/ru/articles/kandas_rk(Accessed 18.06.2023).
- 4 Кряквина К. Проблематичная интеграция кандасов: как оптимизировать процесс интегрирования репатриантов в общество Казахстана? [Electronic source] URL:https://www.soros.kz/wp-content/uploads/2022/11/%D0%9A%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F_%D0%9A%D1%80%D1%8F%D0%BA%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B0_.pdf(Accessed 20.06.2023).
- 5 Рязанцев С.В., Гребенюк А.А. «Наши» за границей. Русские, россияне, русскоговорящие, соотечественники: расселение, интеграция и возвратная миграция в Россию. – М: Институт социально-политических исследований РАН, 2014. – С. 91.
- 6 Berry J. W. Immigration, Acculturation, and Adaptation // *Applied Psychology*. – Vol. 46, No. 1. –1997. – P. 8.
- 7 Tsuda T. G. Ethnic return migration and the nationstate: Encouraging the diaspora to return ‘home’: Ethnic return migration and the nation-state // *Nations and Nationalism*. –Vol. 16, No. 4. – 2010. – P. 616–636. <https://doi.org/10.1111/j.1469-8129.2010.00444.x>
- 8 Carvalho de D. Migrants and Identity in Japan and Brazil: the Nikkeijin. –London: Routledge Curzon, 2003. – 202 p.
- 9 Klekowski von Koppenfels A. From Germans to migrants: Aussiedler migration to Germany. In Tsuda T. (ed.), *Diasporic Homecomings: Ethnic Return Migrants in Comparative Perspective*. – Stanford, CA: Stanford University Press, 2009. – P. 103-132.
- 10 Joppke C. Selecting by Origin: Ethnic Migration in the Liberal State. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005. – 344 p.
- 11 Ager A., Strang A. Understanding integration: a conceptual framework // *Journal of Refugee Studies*. – Vol.21, No 2. – 2008. – P.166-191.
- 12 Джаганова А. Благоприятная обстановка в нашей стране притягивает людей, и в первую очередь наших братьев, оказавшихся за границей не по своей воле. [Electronic source] URL:<https://web.archive.org/web/20201022175658/https://nomad.su/?a=3-200301170006>(Accessed 25.06.2023).
- 13 Микрорайон «Асар» - плод независимости.[Electronic source] URL:<https://ontustiktiv.kz/ru/news/35564> (Accessed 26.06.2023).
- 14 Косенов А.В Усть-Каменогорске взбунтовались оралманы. [Electronic source] URL:<https://tengrinews.kz/events/v-ust-kamenogorske-vzbuntovalis-oralmanyi-234725/>(Accessed 26.06.2023).
- 15 Село Сарытомар на севере Казахстана не примет переселенцев: дома для них разобрали. [Electronic source] URL: <https://pkzsk.info/selo-sarytomar-na-severe-kazakhstan-na-ne-primet-pereselencev-doma-dlya-nikh-razobrali/>(Accessed 01.07.2023).
- 16 Садовская Е. Постсоветские трансформации: отражение в миграциях / Под ред. Ж.А. Зайончковской и Г.С. Витковской / Центр миграционных исследований, Институт народнохозяйственного прогнозирования РАН. –М.: ИТ «АдамантЪ», 2009. – С. 279-321.
- 17 Черных И.А. Этнические мигранты в Казахстане: факторы уязвимости и поведенческие модели // *Мигранты и вопросы их инклюзии в государствах евразийского пространства. Сборник материалов международной научной конференции*. – Алматы, 2017. – С.66-82.
- 18 Лукичева Е. Откуда приехали кандасы в Казахстан.[Electronic source] URL: [https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-without-citizenship/30076663.html](https://www.zakon.kz/obshestvo/6392334-otkuda-priekhali-kandasy-v-kazakhstan.html#:~:text=%D0%9(Accessed 15.07.2023).</p><p>19 Неоралманы, еще неказахстанцы, но уже не граждане Китая [Electronic source] URL: <a href=) (Accessed 10.07.2023).
- 20 Faist T., Bilecen B., Barglowski K., and Sienkiewicz J.J. Transnational Social Protection: Migrants’ Strategies and Patterns of Inequalities // *Population, Space and Place*. – Vol. 21. – 2015. – P. 191-202.
- 21 Абдигалиева Г.К., Камалдинова А.А. Социально-политическое положение оралманов в Казахстане // *Вестник КазНУ им. Аль-Фараби*. – №1(50). –2015. – С. 130-138.

Transliteration

1 Jekonomicheskij slovar' [Economic Dictionary]. [Electronic source] URL: https://economic-definition.com/Economic_and_legal_terminology/Repatriaciya_Repatriation_eto.html (Accessed 16.06.2023).

2 Kandasy v Kazahstane. Itogi tridcati let vossoedinenija. [Kandas in Kazakhstan. Results of Thirty Years of Reunification]. [Electronic source] URL: <https://informburo.kz/stati/kandasy-v-kazahstane-itogi-tridcati-let-vossoedineniya> (Accessed 18.06.2023).

3 Kandasy v Kazahstane: pomoshh', l'goty, adaptacija. [Kandas in Kazakhstan: Assistance, Benefits, Adaptation.]. [Electronic source] URL: https://egov.kz/cms/ru/articles/kandas_rk (Accessed 18.06.2023).

4 Krjakvina K. Problematičnaja integracija kandasov: kak optimizirovat' process integrirovanija repatriantov v obshhestvo Kazahstana? [Problematic Integration of Kandas: how to Optimize the Process of Integrating Repatriates Into the Society of Kazakhstan?]. [Electronic source] URL: https://www.soros.kz/wp-content/uploads/2022/11/%D0%9A%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F_%D0%9A%D1%80%D1%8F%D0%BA%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B0_.pdf (Accessed 20.06.2023).

5 Rjazancev S.V., Grebenjuk A.A. «Nashi» za granicej. Russkie, rossijane, russkogovorjashhie, sootchestvenniki: rasselenie, integracija i vozvratnaja migracija v Rossiju. [“Ours” Abroad. Russians, Russians, Russian Speakers, Compatriots: Resettlement, Integration and Return Migration to Russia]. – M: Institut social'no-politicheskikh issledovanij RAN, 2014. – S. 91.

6 Berry J.W. Immigration, Acculturation, and Adaptation // Applied Psychology. – Vol. 46, No. 1. – 1997. – P. 8.

7 Tsuda T.G. Ethnic return migration and the nationstate: Encouraging the diaspora to return 'home': Ethnic return migration and the nation-state // Nations and Nationalism. – Vol. 16, No. 4. – 2010. – P. 616–636. <https://doi.org/10.1111/j.1469-8129.2010.00444.x>

8 Carvalho de D. Migrants and Identity in Japan and Brazil: the Nikkeijin. – London: Routledge Curzon, 2003. – 202 p.

9 Klekowski von Koppenfels A. From Germans to migrants: Aussiedler migration to Germany. In Tsuda T. (ed.), Diasporic Homecomings: Ethnic Return Migrants in Comparative Perspective. – Stanford, CA: Stanford University Press, 2009. – P. 103-132.

10 Joppke C. Selecting by Origin: Ethnic Migration in the Liberal State. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005. – 344 p.

11 Ager A., Strang A. Understanding integration: a conceptual framework // Journal of Refugee Studies. – Vol. 21, No 2. – 2008. – P.166-191.

12 Dzhaganova A. Blagoprijatnaja obstanovka v nashej strane pritjagivaet ljudej, i v pervuju ochered' nashih brat'ev, okazavshihja za granicej ne po svoej vole. [The Favorable Situation in our Country Attracts People, and First of all our Brothers, who Found Themselves Abroad Against Their Will]. [Electronic source] URL: <https://web.archive.org/web/20201022175658/https://nomad.su/?a=3-200301170006> (Accessed 25.06.2023).

13 Mikrorajon «Asar» - plod nezavisimosti. [Asarmicrodistrict is the Fruit of Independence]. [Electronic source] URL: <https://ontustiktiv.kz/ru/news/35564> (Accessed 26.06.2023).

14 Kosenov A.V Ust'-Kamenogorske vzbuntovalis' oralmany. [Oralmans Rebelled in Ust-Kamenogorsk]. [Electronic source] URL: <https://tengrinews.kz/events/v-ust-kamenogorske-vzbuntovalis-oralmani-234725/> (Accessed 26.06.2023).

15 Selo Sarytomar na severe Kazahstana ne primet pereselencev: doma dlja nih razobrali. [The Village of Sarytomar in Northern Kazakhstan Will Not Accept Displaced Persons: Houses for Them Have Been Dismantled]. [Electronic source] URL: <https://pkzsk.info/selo-sarytomar-na-severe-kazahstana-ne-primet-pereselencev-doma-dlja-nikh-razobrali/> (Accessed 01.07.2023).

16 Sadovskaja E. Postsovetskie transformacii: otrazhenie v migracijah [Post-Soviet Transformations: Reflection in Migration] / Pod red. Zh.A. Zajonchkovskoj i G.S. Vitkovskoj / Centr migracionnyh issledovanij, Institut narodnohozjajstvennogo prognozirovanija RAN. – M.: IT “Adamant”, 2009. – S. 279-321.

17 Chernyh I.A. Jetnicheskie migranty v Kazahstane: faktory ujazvivosti i povedencheskie modeli [Ethnic Migrants in Kazakhstan: Vulnerabilities and Behavioral Patterns]// Migranty i vo-

prosy ih inkluzii v gosudarstvah evrazijskogo prostranstva. Sbornik materialov mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. – Almaty, 2017. – S. 66-82.

18 Lukicheva E. Otkuda priehali kandasy v Kazahstan [Where did the Kandas Come From in Kazakhstan]. [Electronic source] URL: <https://www.zakon.kz/obshestvo/6392334-otkuda-priekhalikandasy-v-kazahstan.html#:~:text=%D0%9> (Accessed 15.07.2023).

19 Ne oralmany, eshhe ne kazahstancy, no uzhe ne grazhdane Kitaja. [Not Oralmans, not yet Kazakhs, but no Longer Citizens of China]. [Electronic source] URL: <https://rus.azattyq.org/a/kazahstan-without-citizenship/30076663.html> (Accessed 10.07.2023).

20 Faist T., Bilecen B., Barglowski K., and Sienkiewicz J.J. Transnational Social Protection: Migrants' Strategies and Patterns of Inequalities // Population, Space and Place. – Vol. 21. – 2015. – P. 191-202.

21 Abdigalieva G.K., Kamaldinova A.A. Social'no-politicheskoe polozhenie opalmanov v Kazaxstane [Socio-Political Situation of Oralmans in Kazakhstan] // Vestnik. KazNU im. Al'-Farabi. – №1(50). – 2015. – S. 130-138.

Тхи Тхань Лан Нгуен, Шакеева Б., Бастаубаева А.

Проблемы интеграции кандасов в казахстанское общество на основе результатов полевых исследований

Аннотация. В данной статье рассматривается актуальная проблема интеграции кандасов в казахстанское общество. Авторы поставили цель изучить процесс миграции и адаптации репатриантов в Казахстане на основе теории А. Агера и Э. Стрэнга, согласно которой существуют 10 критериев успешности интеграции. Выводы исследования основываются на проведенных документальном и концептуальном анализах средств массовой информации и социальных сетей. Также были проанализированы документы и законы по миграции в целях понимания практического выполнения принятых нормативных актов. Кроме того, за основу исследования были взяты полевые исследования - нарративно-биографические интервью с репатриантами в 3 областях Казахстана: Алматинская область, г. Есик; Восточно-Казахстанская область, село Шығыс; и Северо-Казахстанская область, село Сергеевка. Эти полевые исследования были проведены в июле-августе 2023 года по проекту «Идентификационные аспекты интеграции кандасов в казахстанское общество» для изучения степени их интеграции в общество и особенностей их самоидентификации. Были раскрыты существующие проблемы и поставлены задачи для решения в ближайшем будущем.

Ключевые слова: миграция, репатриация, миграционное законодательство Казахстана, интеграция кандасов в казахстанское общество, проблемы миграции.

Тхи Тхань Лан Нгуен, Шакеева Б., Бастаубаева А.

Далалық зерттеулер нәтижелеріне негізделген қандастарды қазақстандық қоғамға интеграциялау мәселелері

Аңдатпа. Бұл мақалада қандастардың қазақстандық қоғамға интеграциялануының өзекті мәселелері қарастырылады. Авторлар А. Агер мен Э. Стрэнг теориясы негізінде Қазақстандағы оралмандардың көші-қон және бейімделу үдерісін зерттеуді мақсат етіп қойды, осы теорияға сәйкес интеграциясының сәтті іске асуының 10 критеріі бар. Зерттеу қорытындылары БАҚ және әлеуметтік желілердің құжаттық және тұжырымдамалық талдауларына негізделеді. Мемлекет қабылдаған нормативтік актілердің іс жүзінде қалай орындалып жатқанын түсіну мақсатында көші-қонға қатысты құжаттар мен заңдар талданды. Одан басқа, Қазақстанның 3 аймағында: Алматы облысы, Есік қ.; Шығыс Қазақстан облысы, Шығыс ауылы және Солтүстік Қазақстан облысы, Сергеевка ауылында қандастармен жүргізілген нарративті-өмірбаяндық сұхбаттар зерттеу негізі ретінде алынды. Бұл далалық зерттеулер 2023 жылдың шілде-тамыз айларында «Қазақстандық қоғамға қандастарды интеграциялаудың идентификациялық аспектілері» жобасы бойынша олардың қоғамға интеграциялану дәрежесін және өзін-өзі идентификациялау ерекшеліктерін түсіну мақсатында өткізілді. Проблемалармен болашақта шешуді қажет ететін міндеттер анықталды.

Түйін сөздер: көші-қон, репатриация, Қазақстанның көші-қон заңнамасы, қандастардың қазақстандық қоғамға интеграциясы, көші-қон мәселелері.

ВОПРОСЫ ГЕОПОЛИТИКИ В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ (НА ОСНОВЕ ДАННЫХ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ)*

Молотова Гульбахрем Максимовна

*Институт востоковедения им.Р.Б. Сулейменова КН МВОИ РК
(Алматы, Казахстан)
gmolotova@mail.ru*

Molotova Gulbakhrem

*R.B. Suleimenov Institute of the Oriental Studies CS MHES RK
gmolotova@mail.ru*

Аннотация. Памятники древнетюркской письменности содержат ценные сведения для исследования истории и культуры тюркских народов в период существования каганатов. Несмотря на достаточную изученность этих источников предшественниками, современный исследователь выявляет интересные данные, способствующие раскрыть отдельные аспекты традиционной культуры. Таковыми выступают пространственное восприятие, мировоззрение, представление о географической локализации тюрков и соседних народов. Содержание каменных стел явствует, что они воздвигнуты, чтобы служить напоминанием об истории ведения завоевательных походов, политике строительства государства. Краткие характеристики соседствующих народов не теряют свою актуальность и для современной действительности. Политические отношения, сложенные в раннем средневековье, выступают ориентиром для налаживания взаимоотношений народов в современный период.

В рамках статьи рассмотрены древнетюркские хронотопы, распространенность тюркских географических названий на территории нынешней Центральной Азии как следствие военных походов, осуществленных правителями первого и второго Тюркского каганатов. Привлечение данных изучаемых источников в круг исследования позволит раскрыть многие аспекты не только истории и культуры, но и вопросы геополитики. Обращение к тюркскому народу кагана, высеченное на камне актуально и сегодня. Они являются напоминанием о политике соседствующих стран. Автором статьи делается вывод, что исторический путь пройденный предками служит ориентиром для создания взаимоотношения с сопредельными странами, лучше понять их отношение к другим народам. Немаловажное значение имеет призыв в древнетюркских письменных памятниках к единству тюркских народов, что служило залогом стабильного развития страны, роста могущества.

Ключевые слова: тюркские народы, древнетюркские письменные памятники, каганат, пространственные представления, политика, Центральная Азия.

ТЮРКСКИЙ МИР В ПОТОКЕ ИСТОРИИ

---

* Статья подготовлена в рамках ФНИ МНВО РК на тему: «Страны Востока: геополитические вызовы и новые перспективы для Казахстана в историческом и современном измерениях» (№ BR 20281006).

Введение

Каменные стелы, получившие название в научном мире орхоно-енисейскими памятниками, являются основным источником по истории и культуре тюркских народов периода Тюркского каганата. Несмотря на небольшой объем, они несут в себе краткие и достаточно конкретные сведения о традиционной культуре, мировоззрении тюрков. В них зафиксированы ценные сведения о пространственном представлении тюрков изучаемого периода, а также политика решения каганами внутренних и внешних проблем. Несмотря на достаточно хороший уровень исследованности древнетюркских памятников, открываются новые грани источников для современных исследователей. Таковыми выступают данные о геополитическом представлении государства тюрков в раннее средневековье.

Весьма хорошо изучены синтаксические и грамматические особенности памятников. Язык орхоно-енисейских памятников Л.Ю. Тугушевой характеризуется как «разработанный, стандартный язык». Она обращает внимание на частое использование клише [1, с. 19-20]. Фонетические особенности рунических надписей исследованы такими учеными, как Самойлович А.Н. [2], Тенишев Э.Р. [3], Кобешавидзе И.Н. В частности И.Н. Кобешавидзе отмечает, что рунический алфавит, которым написаны рассматриваемые тексты, «построены на морфологической основе» [4, с. 41]. Как справедливо отметил В.Г. Кондратьев, к памятникам рунического письма относится не только надписи на стелах, но и написанные на бумаге. «Гадательная книга» – «Брк битиг», обнаруженная в Турфанском оазисе, который является одним из частей нынешнего СУАР КНР. Она состоит из 65 разделов, в которых повествуется о жизни тюрков домусульманского периода. «Книга гаданий», считает И.В. Стеблева, является важным этапом в развитии тюркских поэтических форм [5, с. 28].

Значение орхоно-енисейских памятников для изучения истории тюрков VI-VIII вв. раскрыто в трудах С.Г. Кляшторного. Он участвовал во многих экспедициях, направленных на изучение рунических надписей на камне. Результаты многолетних исследований отражены в его трудах. Самыми значительными из рунических памятников, по мнению С.Г. Кляшторного, являются памятник в честь Кюль-тегина (732), памятник в честь Бильге-кагана (735), памятник в честь Тоньюкука (предположительно 712 и 716), памятник в честь Кули-чура (721) [6, с. 49].

Благодаря орхоно-енисейским памятникам исследователям стали известны имена двух плеяд каганов: древние каганы (Бумын-каган и Истеми-каган) и каганы, современники создателей памятников (Ильтериш-каган, Капаган-каган, Бильге-каган).

Как известно, Тюркский каганат создан в 551 г. и просуществовал до 744 года. В некоторых источниках временем создания нового государственного объединения указывается 545 год [1, с. 6]. Тюркский каганат был разделен на две части: восточную (правил Бумын-каган) и западную (правил Истеми-каган – брат Бумын-кагана). После смерти Бумын-кагана (553 г.) власть унаследовали его сыновья и внуки.

Истеми-каган покорил обширную территорию от границ Ирана до оазисов Восточного Туркестана и от Аму-Дарьи до южных пределов Афганистана. Со смертью Истеми-кагана (576 г.) завершается более активная позиция каганов

Тюркского каганата. Начинается междоусобная борьба потомков великих каганов и каганат ослабевает. Как показывает сравнительный анализ сведений, приводимых в текстах с данными из византийских, арабских и китайских исторических сочинений Бумын-каган и Истеми-каган изображаются как великие завоеватели, добывшие тюркскому элю земли и богатства [6, с. 244]. В Большой надписи памятника в честь Кюль-тегина повествуется, что Бумын-каган и Истеми-каган создали племенной союз и покорили народы, жившие по четырем углам: *«Они были мудрые каганы, они были мужественные каганы, и их приказные были мудры, были мужественны»* (1-3 строки Большой надписи). Лапидарно передается информация о мудрости и мужестве каганов и верности их «приказных». В противовес последующие каганы характеризуются отрицательно. Используются выражения «неразумные», «трусливые»: *«После них стали каганами младшие их братья, а потом и их сыновья стали каганами. После того, так как младшие братья не были подобны в поступках старшим, а сыновья не были подобны отцам, то сели [на царство], надо думать, неразумные каганы, надо думать, сели [на царство] трусливые каганы, и их «приказные» были также неразумны, были трусливы»* (4-5 строки Большой надписи памятника в честь Кюль-тегина) [7]. Подчеркивается, что из-за неверности «приказных» и подстрекательства, обмана со стороны табгачей разжигалась междоусобная борьба, что привело к ослаблению государства и подчинению тюркского народа табгачам.

Как сообщается в Большой надписи памятника в честь Кюль-тегина по воле Неба, священной Йер-Сув дарована независимость. Зафиксированы имена правителя – Ильтериш-каган и матери-катун – Ильбильга-катун.

Ильтериш-каган считается основоположником второго Восточнотюркского каганата. Восставший против табгачей и собравший вокруг себя соплеменников, Кутлуг с поддержки Тоньюкука восстанавливает каганат и принимает каганское имя Ильтериш. После смерти Ильтериш-кагана (691 г.) правителем становится Капаган-каган, известный по китайским источникам именем Мочжо. Время его правления (691-716) отмечено наивысшим подъемом военно-политического могущества второго Восточнотюркского каганата. Совершаются достаточно успешные походы на территорию Китая. И.В. Стеблева пишет, что ни успешные походы в Китай, ни поражения в битвах с арабами в памятниках не нашли отражения [8, с. 63]. Хотя в них краткие упоминания о походах в Китай, сражения с арабами имеют место. Завоевательные походы тюрков в текстах рунических надписей передаются одинаково лапидарно.

Методология исследования

Методологической основой нашего исследования послужили труды источниковедов, изучавшие сочинения, зафиксированные на камне. В процессе работы над статьей использованы издания древнетюркских письменных памятников, осуществленные предшественниками. Текстологическая работа способствовала проведению анализа экскерпированных сведений. На основе сведений, зафиксированных в орхон-енисейских памятниках, рассмотрен вопрос о географическом представлении в

горизонтальном срезе, внутренняя и внешняя политика поддержки взаимоотношения с соседними народами. С помощью системного подхода предпринята попытка исследования в системно-структурном отношении значение каменных стел для представителей тюркского мира. В исследовании использованы принципы историзма и объективности, концепции диалога культур. Избранный подход в исследовании, направленный на воссоздание картины жизни тюркских народов Центральной Азии.

Представление о пространстве

Согласно данным изучаемых памятников, государство тюрков занимает центральное положение, окруженное различными тюркскими племенами и другими иноязычными народами, часто настроенных враждебно. В надписях использован термин «*төрт булуң*» – в значении «четыре угла», как выражение четыре стороны света [7, с. 29]. Соответственно, народ табгач, который являлся врагом тюркских народов, расположен на востоке от каганата. Поэтому указателем стороны государства табгач применен термин «*илгару*» – «вперед», т.е. восток [7, с. 36]. Судя по перечисленным в тексте Большой надписи «Памятника в честь Кюль-Тегина», правителями второго Тюркского каганата были установлены взаимоотношения такими народами, как народ Беклийской степи, табгач, тибетцы, авары, Рим, киргизы, уч-курыканы, отуз-татары, кытай и татабийцы. Расположение народа Беклийской степи обозначен – восток. Прослеживается использование двух терминов для обозначения востока: «*илгару*» – «вперед» и «*кун тогсықда*» – стороны «солнечного восхода». Указаны победоносные походы каганов с войском до Шантунгской равнины. При описании этих событий указаны гидроним «*Яшыл огуз*» и название равнины, орошаемый этой рекой – Шантунгская равнина. Китайское название реки – Хуанхэ.

Для обозначения запада применены слова: «*курыгару*» – «назад» и «*күн батсыңықа*» – «запад». Согласно данным памятника, к западу от каганата был совершен поход до Темир-капыга. Для этого переправились через реку Йенчу. Эти топонимы, гидронимы и пространственные ориентиры упоминаются при повествовании походов против согдийцев шести чубов. По отношению к северной части от каганата применены термины «*йырғару*» – «налево» и «*түн ортусыңару*» – «север». Сообщается, что каган с войском дошел до страны Йыр-Байырку. Термином «*биргәру*» – «направо» и «*күн ортусыңару*» обозначен юг. Упомянут народ «*девять эрсены*» соседствующие с Тибетом [7, с. 34].

В трудах С.К. Караева рассмотрены топонимы, гидронимы периода тюркских каганатов. В частности он уточнил, что Йенчу-огуз – древнетюркское название реки Сырдарья, Темир-капуг – Железные ворота, ущелье в Сурхандарьинской области. Появление тюркского названия реки, ущелья исследователь связывает непосредственно с завоеванием «Среднеазиатского междуречья» во второй половине VI в. н.э. [9, с. 25].

В большой надписи «Памятника в честь Кюль-Тегина» также называется народ степи Беклийской. Судя по тому, что использованы термины «спереди», из страны «солнечного восхода», Беклийская степь расположена была к востоку от каганата [7, с. 37].

Политика ведения государственных дел

Среди сохранившихся памятников, высеченных на камне, более крупными по объему являются «Памятник в честь Кюль-Тегина», «Памятник в честь Тоньюкука». Целю их создания, как теперь становится ясно, выступила передача последующим поколениям накопленный опыт поддержания порядка в государстве, строительства взаимоотношений с соседними народами. Автор «Памятника в честь Кюль-Тегина» в малой надписи прямо обозначил эту цель: *«Все, что я (имел) сказать, я вырезал на вечном камне (т.е. памятнике). Смотри на него знаете (т.е. учитесь) вы, тюркские теперешние начальники и народ!»* [7, с. 35]. Из этих строк видно, что памятник поставлен именно в «месте дородной остановки», чтобы служил напоминанием о коварствах табгачей, необходимости объединения тюркских народов. Автор памятников прекрасно понимал силу единства в противовес хитрости и интриг соседних стран.

Возрождение государства тюрков непосредственно связано с именем Кутлуга, Тоньюкука, восставших против служения табгачам. Согласно древнетюркским письменным памятникам, сначала их было семнадцать человек, когда численность достигло семисот начали к завоеванию территории. Тоньюкук, как и другие военачальники воспитывались в стране табгачей, что позволило ему лучше узнать политику ведения государственных дел табгачами. Расширение территории восстановленного каганата осуществлялось завоевательными походами. Им приходилось сражаться не только табгачами, но и другими соседними народами. Судя по руническим памятникам, Ильтериш-каган располагал сильной армией. Ему удалось восстановить племенной союз тюрков, объединив часть тюркских племен мирно, а некоторых покорив мечом. С добычами с военных походов обеспечивалось население страны. Занятая тюрками удобная позиция, занятая ими – гора Иньшань позволяла совершать молниеносные набеги на плодородные участки страны табгачей. Однако Ильтериш-кагану пришлось покинуть эту позицию. По принципу легитимного наследования после смерти Ильтериш-кагана правителем стал Капаган. Как утверждает С.Г. Кляшторный, тюрки, отрезанные от китайских рынков (688-689 гг.), *«не имели возможности получить оттуда остро необходимые продукты и изделия»* [10, с. 80]. Эта ситуация решена Капаган-каганом следующим образом: опираясь на сильную конную армию, преодолев укрепления Великой стены, вторглись в Линчжоу [10, с. 80]. Подобных военных походов было совершено не однократно. Добытым трофеем обеспечивался население каганата. Для реализации добытого шелка привлекались согдийские торговцы. Тюркские войска в период 693-706 гг. шесть раз форсировали реку Хуанхэ (Яшыл-огуз), в результате чего северные области Китая были разорены. Эти события повествуется в древнетюркских письменных памятниках следующим образом: *«Ачим қаған бирлә илгару Йашыл өгуз Шантуң йазыка тәги сүладимиз»* – «С моим дядею-каганом мы ходили войною вперед (т.е. на восток) вплоть до Шантунгской равнины, (орошаемой) Яшыл-огузом» [7, с. 38]. Далее сообщается, что всего совершали 25 походов, дали 36 сражений для укрепления государственных границ и смирения враждебно настроенных соседних народов. В некоторых случаях для укрепления своих позиций в завоеванных племенах назначенный ими правитель связывался брачным союзом: *«Барс бәг*

эрти. Каган ат бунта биз биртимиз, сиңлим кунчуйуг биртимиз» – «был Барсбег. Мы в то время (или в тех обстоятельствах) даровали (ему) титул кагана и дали (ему в супружество) мою младшую сестру – княжну» [7, с. 38].

Прослеживается стремление каганами тюрков сохранить племенной союз тюрков. Когда речь идет о правителях Бумын-кагана, Истеми-кагана, подчеркивается, что они были мудрыми и мужественными, т.е. им была присуща не только знание традиционных ценностей тюрков, но воинская доблесть. Ильтериш-каган, возродивший тюркский каганат также стремился объединению тюркских племен. Именно единство создавало стабильность, что позволяло стойко сражаться с внешними врагами. Этим диктуется походы против согдийцев, живших на западе от каганата. Судя по данным источников, согдийцы придерживались достаточно гибкой политики. Выше отмечено, что торговцы согдийцы сотрудничали при сбыте шелка, добытого во время походов в Китай. Часть согдийцев заняли место тюрков после их восстания и восстановления своего государства. Они заняли приграничные земли государства табгачей и их армия защищала эти границы от тюркских вторжений. В свою очередь, согласно данным рунических надписей, табгачи оказывали поддержку согдийцам в период походов кагана: *«алты чуб Согдак тапа сүләдимиз, буздымыз. Табгач Оң тутук бис т(умән сү калти сүнүсдимиз)»* – «мы пошли войною на шесть чубов и согдийцев и разбили их. (Затем) пришло пятитуменное (т.е. пятидесятитысячное) войско табгачского Онг-тутука; мы сразились» [7, с. 40]. Далее сообщается, что воинственный Кюль-Тегин взял в плен Онг-тутука и сдал дяде-кагану. Упомянутый в данном отрывке Онг-тутук, по мнению С.Г. Кляшторного, есть Ли Дан принц табгачей [10, с. 90].

Следует отметить, что издревле государство табгачей стремилось оказывать влияние во внутренние и межгосударственные отношения других стран. Для использования внешней политики своей страны скрупулезно собирали данные о соседствующих народах. Хронисты империи вели записи о событиях, имевших место не только в стране, но и ее далеко за пределами. А. Ходжаев отмечает, что китайские дворцовые историки собирали сведения о соседних народах, особенно о тех народах, с которыми имели разногласия по территориальным вопросам [11, с. 75].

Время правления Капаган-кагана (691-716 гг.) отмечается подъемом военно-политического могущества второго Восточнотюркского каганата. К этому времени определились территориальные границы государства, завершилось сложение этно-племенной и политической организации.

Заключение

Древнетюркские письменные памятники содержат ценные сведения о геополитике тюркского государства раннего средневековья. Упомянутые в источнике топонимы, гидронимы и пространственные ориентиры тюрков изучаемого периода позволяют создать представление о трансформации знания не только географического расположения, но и политики ведения государственных дел. Осмысление данных орхоно-енисейских памятников позволит раскрыть многие аспекты взаимоотношения государства тюрков с сопредельными странами. Большинство идей изученных источников не теряют актуальности и в современности. Главный советник нескольких каганов Тоньюкук, как и Ильтериш-каган вынужден был находиться в служении у табгачей, и хорошо был знаком ведением ими военных и государственных дел. Это

знание неоднократно помогало проведению успешных походов до Шантунгской равнины. Воздвигнутые каменные стелы выполняли функцию выполнения последующим поколениям напоминания о необходимости единства тюркских народов, политике табгачей по отношению других народов. Все эти сведения имеют немаловажное значение для исследования истории и культуры тюрков раннего средневековья, но и для создания взаимоотношений с сопредельными странами.

Список литературы

- 1 Тугушева Л.Ю. Тюркские рунические письменные памятники из Монголии. – М.: Инсан, 2008. – 192 с.
- 2 Самойлович А.Н. Тюркское языкознание. Филология. Руника. – М.: Восточная литература, 2005. – 1035 с.
- 3 Тенишев Э.Р. Смычные согласные в языке тюркских рунических памятников // Советская тюркология, 1973. – № 2. – сс. 40–45.
- 4 Кобешавидзе И.Н. К характеристике графики и фонемного состава языка орхон-енисейских надписей // Советская тюркология, 1972. – № 2. – сс. 40–46.
- 5 Стеблева И.В. Тюркская поэтика. Этапы развития: VIII–XIX вв. – М.: Восточная литература, 2012. – 200 с.
- 6 Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2003. – 560 с.
- 7 Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1951. – 452 с.
- 8 Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. – М.: Наука, 1976. – 216 с.
- 9 Караев С.К. Древнетюркские топонимы Средней Азии // Советская тюркология, 1985. – № 6. – Сс. 23–35.
- 10 Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М.: Наука, 1964. – 216 с.
- 11 Ходжаев А. Из истории древних тюрков (сведения древнекитайских источников). – Ташкент: Tafakkur, 2010. – 220 с.

Transliteration

- 1 Tugusheva L.Yu. Turkskie runicheskie pis'mennie pamyatniki iz Mongolii [Turkic Runic Written Monuments from Mongolia]. – М.: Insan, 2008. – 192 s.
- 2 Samoylovich A.N. Turkskoe yazykoznanie. Filologiya. Runika. [Turkic Linguistics. Philology. Runica]. – М.: Vostochnaya literatura, 2005. – 1035 s.
- 3 Tenishev E.R. Smichnye soglasnie v yazike turkskikh runicheskikh pamyatnikov [Bychny Consonants in the Language of Turkic Runic Monuments] // Sovetskaya turkologiya, 1973. – № 2. – ss. 40–45.
- 4 Kobeshavidze I.N. K kharakteristike grafiki i fonemnogo sostava yazika orkhono-eniseyskikh nadpisei [To the Characteristics of Graphics and Phonemic Composition of the Language of Orkhon-Yenisei Inscriptions] // Sovetskaya turkologiya, 1972. – № 2. – ss. 40–46.
- 5 Stebleva I.V. Turkskaya poetika. Etapi razvitiya: VIII–XIX vv [Turkic Poetics. Stages of Development: VIII–XIX Centuries]. – М.: Vostochnaya literatura, 2012. – 200 s.
- 6 Klyashporniy S.G. Istoriya Cenrtal'noi Azii i pamyatniki runicheskogo pis'ma [History of Central Asia and Monuments of Runic Writing]. – СПб.: Filologicheskii fakul'tet SPbGU, 2003. – 560 s.
- 7 Malov S.E. Pamyatniki drevneturkskoi pis'mennosti [Monuments of Ancient Turkic Writing]. – М.-Л.: Izdatel'stvo AN SSSR, 1951. – 452 s.
- 8 Stebleva I.V. Poetika drevneturkskoi literaturi i ee transformatsiya v ranneklassicheskiy period [Poetics of Ancient Turkic Literature and its Transformation in the Early Classical Period]. – М.: Nauka, 1976. – 216 s.
- 9 Karaev S.K. Drevneturkskie toponimi Srednei Azii [Old Turkic Place Names of Central Asia] // Sovetskaya turkologiya, 1985. – № 6. – ss. 23–35.
- 10 Klyashporniy S.G. Drevneturkskie runicheskie pamyatniki kak istochnik po istorii Srednei Azii [Ancient Turkic Runic Monuments as a Source on the History of Central Asia]. – М.: Nauka, 1964. – 216 s.

11 Khodjaev A. Iz istorii drevnix turkov (svedeniya drevnekitayskikh istochnikov) [From the History of the Ancient Turks (Information from Ancient Chinese Sources)]. – Tashkent: Tafakkur, 2010. – 220 s.

Молотова Г.М.

Ерте орта ғасырлардағы геосаясат мәселелері (ежелгі түркі жазба ескерткіштерінің деректері негізінде)

Андапна. Ежелгі түркі жазба ескерткіштерінде қағанаттар кезеңдегі түркі халықтарының тарихы мен мәдениетін зерттеуге арналған құнды мәліметтер бар. Осы дереккөздерді ғалымдар жеткілікті дәрежеде зерттегеніне қарамастан, қазіргі зерттеушілер дәстүрлі мәдениеттің жекелеген аспектілерін ашуға ықпал ететін қызықты деректерді анықталайды. Кеңістіктің қабылдау, дүниетаным, түріктер мен көрші халықтардың географиялық орналасуы туралы түсініктер сияқты мағлұматтар болып табылады. Тас стелалардың мазмұны олардың жаулап алу жорықтарын жүргізу тарихын, мемлекет құру саясатын еске түсіру үшін тұрғызылғанын көрсетеді. Көрші халықтардың қысқаша сипаттамалары қазіргі шындық үшін өзектілігін жоғалтпайды. Ерте орта ғасырларда қалыптасқан саяси қатынастар қазіргі кезеңдегі халықтар арасындағы қарым-қатынасты орнатуға бағыттаушы болып табылады.

Мақала аясында ежелгі түркі хроноптолары, бірінші және екінші Түркі қағанаттарының билеушілері жүзеге асырған әскери жорықтардың салдарынан қазіргі Орталық Азия аумағында түркі географиялық атауларының таралуы қарастырылды. Зерттеу шеңберіне зерттелетін дереккөздердегі мағлұматтарды тарту тарих пен мәдениеттің ғана емес, геосаясат мәселелерінің де көптеген аспектілерін ашуға мүмкіндік береді. Тасқа қашалған қағандың түркі халқына үндеу бүгінгі күнге дейін актуалдығын сақтаған. Олар көрші елдердің саясатын еске салады. Мақаланың авторы ата-бабалар жүріп өткен тарихи жол көрші елдермен қарым-қатынас орнатуға, олардың басқа халықтарға деген көзқарасын жақсы түсінуге бағыттаушы ретінде қызмет етеді деген қорытындыға келді. Немаловажное значение имеет призыв в древнетюркских письменных памятниках к единству тюркских народов, что служило залогом стабильного развития страны, роста могущества. Ежелгі түркі жазба ескерткіштерінде түркі халықтарыны бірлікке шақырған болып, ол елдің тұрақты дамуының, қуаттың өсуінің кепілі қызметін атқарады.

Түйін сөздер: түркі халықтары, көне түркі жазба ескерткіштері, қағанат, кеңістіктік қабылдау, саясат, Орталық Азия.

Molotova G.

Geopolitics Issues in the Early Middle Ages (on the Bases Data of Old Turkic Written Monuments)

Abstract. Monuments of ancient Turkic writing contain valuable data for studying the history and culture of Turkic peoples during the existence of the Kaghhanates. Despite the sufficient knowledge of these sources by predecessors, the modern researcher identifies interesting data that contribute to the disclosure of certain aspects of traditional culture. These are spatial perception, worldview, and the idea of the geographical localization of Turkic peoples and neighboring peoples. The content of the stone steles shows that they were erected to serve as a reminder of the history of conquest campaigns, the policy of building the state. Brief characteristics of neighboring peoples do not lose their relevance for modern reality. Political relations, formed in the early Middle Ages, act as a guideline for establishing relations between peoples in the modern period.

Within the framework of the article, ancient Turkic chronotopes, the prevalence of Turkic geographical names in the territory of present-day Central Asia as a consequence of military campaigns carried out by the rulers of the first and second Turkic Kaghhanates were considered. Attracting data of studied sources to the research circle will reveal many aspects of not only history and culture, but also issues of geopolitics. The appeal to the Turkic people of Kaghan, carved on the stone is still relevant today. They are a reminder of the policies of neighboring countries. The author of the article concludes that the historical path traveled by the ancestors serves as a guideline for creating relationship with neighboring countries, to better understand their attitude towards other peoples. Of important importance is the call in the ancient Turkic written monuments to the unity of the Turkic peoples, which served as the key to the stable development of the country, the growth of power.

Key words: Turkic peoples, ancient Turkic written monuments, kaghhanate, spatial representations, politics, Central Asia.

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ ГЛАЗАМИ МЕЖДУНАРОДНОГО КОЛЛЕКТИВА УЧЕНЫХ

В 2022 году в старейшем европейском издательстве BRILL (LEIDEN / BOSTON) под редакцией А.Н. Чумакова (Россия), Alyssa DeBlasio (США) и И.В. Ильина (Россия) на английском языке вышла коллективная монография «Философские аспекты глобализации: междисциплинарные исследования» («Philosophical Aspects of Globalization: A Multidisciplinary Inquiry»), 428 страниц), отпечатанная в Нидерландах. Монография носит ярко выраженный междисциплинарный характер: 34 ученых разных специальностей, преимущественно общественного профиля, в основном профессорского состава, из Азербайджана (1 автор), Казахстана (1 автор), России (29 авторов) и США (3 автора) исследуют в монографии основные аспекты глобализации как центрального процесса современного мира.

Структурно коллективная монография состоит из пяти разделов, в совокупности охвативших широчайшую проблематику глобализации. *Первый раздел* содержит статьи, отражающие комплексный характер глобальных исследований. Глобализация в целом и различные ее аспекты рассматриваются в этом разделе в контексте философско-методологического подхода в историческом, экономическом и политологическом аспектах.

Второй раздел посвящен философским и социокультурным проблемам глобализации. Эти проблемы анализируются в статьях известных политологов, историков, экономистов, которые акцентируют внимание, в частности, на кризисных явлениях глобального мира и его трансформации, в том числе, и в связи с пандемией коронавируса. Особое внимание уделено политическим глобальным вызовам и протестным движениям на примере различных форм движения антиглобализма.

Проблемы взаимодействия природы и общества всегда были и остаются предметом особого внимания исследователей, поэтому статьи на эту тему выделены в отдельный – *третий раздел*. Здесь представители различных дисциплин рассматривают широкий круг вопросов: от гармонизации биосферы и техносферы в глобальном масштабе до реализации концепции устойчивого развития и обеспечения экологической безопасности. Обсуждается идея космополитизма в качестве основы желаемого нового мирового порядка альтернативного традиционной международной системе национальных государств.

Роль и место России в глобальном мире анализируются в *четвертом разделе*, где эти вопросы анализируются с позиции философии, истории, геополитики. Рассматриваются проекты грядущего мирового порядка и проблема цивилизационного выбора России. Исследуется значение Октябрьской революции и её влияние на трансформацию мир-системы. Обращено внимание на тему космизма, являющегося отличительной особенностью русской философии.

Пятый раздел посвящен гуманитарным и духовным аспектам глобальных процессов современности. Здесь представлены статьи, в которых обсуждаются цивилизационные ценности, вопросы глобальной безопасности, мировые про-

блемы развития спорта, анализируются религиозные и этические проблемы в контексте глобализации.

Вследствие небольшого объема рецензии мы не сможем рассмотреть все статьи, образующие монографию; рассмотрим часть из них в той последовательности, какая соответствует структуре монографии.

В работе **Чумакова А.Н. (Россия)** «Глобализация с философской точки зрения» анализируется история общественных структур, связей и отношений, которые от изначально локальных форм и проявлений со временем стали региональными, а с эпохи Великих географических открытий обрели глобальные масштабы. Став, таким образом, объективной реальностью, глобализация со временем трансформировалась в фундаментальную, а затем и в многоаспектную стадию своего развития. В XX веке она становится предметом пристального внимания науки и философии, что послужило основанием ко все большему осознанию целостности нашего мира и единой судьбы мирового сообщества. Обращаясь к богатому мировому теоретическому наследию, а также к итогам работы семи последних Всемирных философских конгрессов, автор показывает неизменно возрастающую динамику интереса к глобальным исследованиям. При этом преодоление глобальных вызовов увязывается с изменением мировоззрения людей, формированием и укреплением в широком общественном сознании новой этики, развитием культуры и ее гуманизацией. По мнению автора, в основу такого мировоззрения должен быть положен новый гуманизм, ориентированный на целостное восприятие мира, формирование глобального сознания и ответственности, а также системы общечеловеческих этических норм и ценностей.

В статье **Пружинина Б.И. и Щедриной Т.Г. (Россия)** «Глобализация как интегративный процесс: философско-методологические ракурсы» современная глобализация рассматривается как целостный феномен, в котором глубоко переплетаются экономические, социальные, культурные и даже психологические контексты. Основная идея статьи заключается в том, что глобализация – это целостный феномен, и полноценные суждения об образующих ее аспектах возможны лишь при удержании этого видения глобализации. При этом авторы подчеркивают значимость социально-гуманитарных аспектов глобализации, связанных, прежде всего, с межкультурным общением и в этой связи предлагают термин «другая глобализация».

Иноземцев В.Л. (США) в статье «Эпоха конкурирующих глобализаций» выдвигает идею, что возглавляемая США версия глобализации извлекает выгоду из информационных стандартов, установленных как американскими, так и европейскими компаниями, которые нацелены на потребителей в странах с высоким уровнем дохода, создавая глобальный высший класс. Версия, организованная Китаем, адресована людям в странах со средним и низким уровнем дохода и использует эти страны с оборудованием и потребительскими товарами, произведенными в Китае, тем самым повышая качество жизни и извлекая выгоду из конкурентоспособности китайского массового производства. Эти две версии глобализации будут конкурировать в ближайшие десятилетия до тех пор, пока не появится новая, более инклюзивная модель, позволяющая миру снова воссоединиться экономически на более продвинутом уровне.

Статья **Урсула А.Д., Ильина И.В. и Урсул Т.А. (Россия)** «Глобализация и глобальные процессы: алгоритм развития» ставит акцент на понимании глобализации в качестве глобального социоприродного процесса, который был запрограммирован особенностями Земли и возникновением человечества как социальной ступени глобальной эволюции. Авторы анализируют эволюцию глобальных процессов и выявляют всемирно-исторические и общечеловеческие закономерности. Эволюционные социоприродные процессы имеют три основные характеристики: расширение осязаемого пространства, рост взаимодействия между основными компонентами и формирование универсальных форм дальнейшего прогрессивного развития. Переход к устойчивому развитию как управляемой системно-сбалансированной форме развития обеспечит сохранение и коэволюцию глобальной системы «общество-природа».

Ильин И.В. и Леонова К.С. (Россия) в работе «Роль глобалистики в развитии устойчивой системы безопасности» подчеркивают, что обострившиеся в 2022 году глобальные проблемы еще раз доказали хрупкость мира и необходимость укрепления международного сотрудничества во всех сферах. Геополитическая напряженность привела к обострению внешнеполитической обстановки и появлению новых глобальных вызовов и угроз. Для преодоления кризиса в международных отношениях необходимо формирование новой системы глобальной безопасности, которая позволит не только снизить уровень опасности существующих угроз, но и не допустить появления качественно новых вызовов планетарного масштаба. Новая модель глобальной безопасности должна основываться на принципах устойчивого развития, учитывать существующие противоречия в системе «общество-природа» и быть направлена на коэволюцию, прежде всего, социальных и природных систем. Для реализации таких мер важно формирование глобальных знаний, а значит, и дальнейшее развитие глобалистики.

Бузгалин А.В. (Россия) в статье «Протоимперия и альтерглобализм: вызовы будущему» раскрывает противоречия глобализации как атрибута заканчивающегося этапа позднего капитализма. Основное внимание уделяется исследованию альтернатив существующей модели интеграции экономик и культур, основанной на гегемонии глобальных игроков — транснациональных корпораций, государств, претендующих на мировую гегемонию, международных институтов, обеспечивающих гегемонию первых и вторых (НАТО, МВФ, Мировой банк и др.). В качестве наиболее перспективной и прогрессивной альтернативы автор рассматривает альтерглобалистское движение, которое выступает против не только глобальной гегемонии капитала, но и автаркической замкнутости национальных геополитэкономических систем (анти-глобализма). Показаны основные черты позитивной программы альтерглобалистского движения, ключевыми моментами которой является акцент на необходимости движения к новым институтам мирового сообщества (общедоступность образования, здравоохранения и т.п., широкие полномочия социальных движений и других институтов гражданского общества, снижение социального неравенства и др.).

В статье **Данилова-Данильяна В.И. (Россия)** «Устойчивое развитие цивилизации и глобальная экологическая проблема» показано, что глобальная экологическая проблема обусловлена тем, что биосфера подвергается нарастающему

антропогенному давлению, которому не противопоставлены адекватные по масштабу защитные действия. Скорость эволюции техносферы намного превышает скорость эволюции биосферы, так что надежды на адаптацию биосферы к нарастающему антропогенному воздействию на неё – иллюзия. Рассматриваются особенности научных представлений о глобальных экологических проблемах и устойчивом развитии, препятствующие их пониманию «массовым человеком». Радикально противоречит представлениям об устойчивом развитии характерная для идеологии общества потребления вера в то, что ухудшение состояния окружающей среды можно компенсировать или защититься от него при наличии достаточных финансовых средств.

Снакин В.В. (Россия) в работе «Естественноисторические аспекты процессов глобализации» анализирует естественноисторические корни, механизмы и экологические следствия глобализации. Обусловленная экспансией живого вещества, глобализация реализуется благодаря различным формам природопользования, сопровождается глубокими преобразованиями окружающей природной среды и представляет собой закономерный этап развития человеческого общества. По мере исчерпания экстенсивного пути развития степень этого преобразования среды обитания резко возрастает. К настоящему времени биосфера стала для человеческой популяции единым жизненным пространством, преобразаясь как внешне, так и по самой сути происходящих в ней процессов. Часть следствий глобализации воспринимается позитивно (окультуривание ландшафтов, охрана природы, распространение достижений науки, снижение агрессивности и конкуренции в человеческом социуме), какие-то – негативно (загрязнение практически всех природных сред, инвазии, исчезновение видов). Концентрация населения в ходе глобализации вызывает изменения в поведении людей, а также возросшую скорость распространения различных заболеваний (эпидемий) и особых «болезней цивилизации».

В работе **Иоселиани А.Д. (Россия)** «Глобальное цифровое общество и проблемы социальной адаптации» исследуются проблемы социального развития в современном глобальном мире. Обращаясь к процессу цифровизации, автор подчеркивает, что в сложных социальных явлениях не следует искать только лишь позитивное; так же, как и любые другие масштабные изменения, цифровизация, блоггинг и электронный банкинг имеют определенные недостатки. Автором выявляется значимость и зависимость между развитием индустриального и гуманитарного интеллектов, сохранение закона техно-гуманитарного баланса и делается вывод о том, что чем выше потенциал производственных технологий, тем более совершенны средства воздействия на природу и менее агрессивна борьба за выживание человечества. А это, по мнению автора, есть основа сохранения хрупкого баланса функционирования антропо-социо-техно-природного комплекса.

Деменчонок Э.В. (США) в статье «Апория глобализации: гегемонистское «Мировое государство» против грядущего космополитизма» рассматривает противоречия глобализации в ее гомогенизирующей и гегемонистской форме, продолжение которой угрожает будущему человечества. Политика глобального доминирования США подрывает международное верховенство права и разжигает новую холодную войну, что увеличивает риск ядерной катастрофы. Антиутопии однополярного мира,

ориентированного на гегемонию, в статье противопоставляется идея мультицентричного мира и отношений сотрудничества наций в решении социальных и глобальных проблем. Отстаивается космополитическая перспектива, в центре которой находятся человеческие индивидуальности и человечество, признание социокультурного разнообразия и добровольное сотрудничество свободных наций. Космополитизм представляет собой позитивную альтернативу как охваченной конфликтами вестфальской системе, ориентированной на государство, так и системе, ориентированной на гегемона; он предлагает новый тип отношений, ориентированных на мир, справедливость и взаимовыгодное сотрудничество. В статье выделяются основные характеристики “нового космополитизма” как рефлексивного, укорененного, диалогичного, критического, демократического и преобразующего.

Гринин Л.Е. (Россия) в статье «Великая русская революция, глобализация и трансформация мир-системы в аспекте философии и истории» обращается к вопросу о значении Октябрьской революции в России. Философия истории охватывает анализ важнейших событий, которые оказывают огромное влияние на ход истории. Революционные события периода между 1917 и 1920 годами, произошедшие в России, не только «потрясли мир» в тот период, но и кардинально изменили его, и его влияние возросло за десятилетия. Социалистическая революция в России вызвала мощный резонанс в мире и стала новой тенденцией развития. Это относится не только к влиянию примера и повторению этой революции в других обществах. Это влияние одновременно шире и глубже, поскольку оно значительно изменило мировой порядок в 20-м веке. В статье рассматриваются аспекты влияния революции на трансформацию Мировой системы и миропорядка в разные периоды 20-го века, а также обсуждается это влияние на общие тенденции исторического процесса.

В работе **Старостина А.М. (Россия)** «Русский космизм в контексте современной глобалистики» проанализированы с позиций авторской концепции исследовательской философии (философская альтернативистика, философская диатропика, философская инноватика) мировоззренческие позиции русской философии и, в особенности, русского космизма, и их возможности для междисциплинарных исследований в современной глобалистике и их роли в репрезентации основных стратегий глобальной деятельности, а также в построении социально-космической модели глобализации. В системе классической и современной глобалистики русский космизм выступает в качестве глобально-эволюционной платформы репрезентации действия разумного и конструктивно-деятельностного начала в эволюции Вселенной, тем самым нацеливая социальное глобально-стратегическое планирование и конструирование на репрезентацию астроинженерии, антропоинженерии и биоинженерии, обозначая их место в становлении альтернативного геоцентрическим глобальным моделям развития человечества.

Статья **Алешковского И.А. и Гаспаришвили А.Т. (Россия)** «Цивилизационные ценности в эпоху глобальных социальных трансформаций» посвящена проблеме трансформации ценностей в диалоге цивилизаций. Статья основывается на современном подходе к определению цивилизаций с акцентом на их антропологическом характере, когда все их особенности связываются с человеком и его ценностными установками как их основой и центром. Главным объектом интереса становится цен-

ностный мир цивилизаций, их различие и некое неизбежное единство, недостаточно осознаваемое ввиду постоянно наблюдаемого различия их интересов, видимых и частых столкновений и соперничества. В статье исследуется переход к диалогу цивилизаций, провозглашенному ООН в начале XXI в. как магистральному направлению деятельности человеческого сообщества и связь в постановке данной задачи с развитием процессов глобализации. Отмечается, что глобализация приводит к трансформации цивилизационных ценностей, к формированию новых универсальных ценностей, в определенном смысле общих для всех современных цивилизаций. Эти ценности, по мысли авторов, могут лечь в основу формирования глобального планетарного общечеловеческого сознания, основанного на принципе равноправия жителей планеты Земля в равной степени ответственных за ее сохранение.

В работе **Кефели И.Ф. (Россия)** «На пути к теории глобальной безопасности» автор выдвигает самостоятельное направление на стыке наук в глобалистике - «Асфатроника». Теоретической основой асфатроники являются исследования в области больших данных, диалектика взаимоотношений естественного и искусственного интеллекта, философские и психологические представления об идеальном. Асфатроника изучает феномен безопасности, в основе которого лежат материальные и энергоинформационные процессы в биологических (биосферных), социальных и крупных технических системах. Цифровые технологии вышли за рамки информационных процессов, проникли в материальные технологии и взаимодействуют с «аналоговыми технологиями» органического мира. Предложены два принципа исследований в асфатронике: а) аналого-цифровой дуализм и б) ген безопасности. Асфатроника направлена на выявление закономерностей формирования, функционирования и развития функций и структур («генов безопасности»), обеспечивающих глобальную безопасность (используя язык эволюционной биологии) в качестве стабилизирующего отбора.

В статье **Мамедзаде И.Р. (Азербайджан) и Махаматова Т.М. (Россия)** «Диалектика цивилизации: от религиозно-этнической к глобальной цивилизации» авторами проанализированы исторические этапы и основные факторы становления глобальной цивилизации. Первый исторический этап начинается с выделения свободной личности, появлением понятия гражданина, формированием отношения равенства и созданием публичного права. Второй этап связан с появлением буддизма, христианства и ислама, в которых проповедуются равенства всех людей перед богом. Авторы обосновывают тезис, что третьим историческим уровнем и принципом цивилизации выступают господство права, основных ценностей демократии и либерализма. В работе обосновывается концепция, согласно которой каждый национально-этнический регион в религиозно-культурной оболочке вносил и вносит свой посильный вклад в становление и эволюцию глобальной цивилизации. Данная концепция конкретизируется на основе анализа формирования цивилизационных ценностей в творчестве выдающихся тюрко-мусульманских поэтов-мыслителей и правителей Насими, Бабура и политики османской империи 16-17 веков. Авторы приходят к выводу, что процесс формирования глобальной цивилизации является сущностным составляющим общечеловеческого прогресса, но она, хотя и имеет объективные основания своего образования, не сможет стихийно сформироваться как целостная система.

Косиченко А.Г. (Казахстан) в работе «Сущность глобализации в духовном измерении» обращает внимание на то, что на сегодня достаточно подробно исследованы экономические и социально - политические аспекты глобализации; но в тени остаются ее духовные аспекты: вопросы духовной сущности глобализации, проблемы нравственного и духовного содержания глобализации. Глобализация растворяет человека в сконструированных ею и с помощью средств массовой информации растиражированных формах жизни нашего современника, к которым относятся стратегия материального потребления и предельная пассивность человека при внешней его активности и даже суете. Глобализация посягает на сущность человека - быть ответственным творцом своей жизни; те горизонты развития, которые процессы современности (синтезируемые глобализацией) оставляют человеку, примитивны. В глобализации личность человека размывается, унифицируется, у нее остается немного средств к самосохранению, и еще меньше – к развитию. Тем самым следует признать, что духовное содержание глобализации деструктивно, и представляет угрозу для духовно ослабшего человечества. И однако будущее человечества не безнадежно - духовная сущность человека принципиально неуничтожима, что вселяет обоснованную надежду на удержание духовности в горизонте развития человека и человечества.

Сергеев М.Ю. (США) в статье «Религия в глобализованном мире: философские размышления» представил два новых подхода к теме религии в глобализованном мире. Во-первых, в нем исследуются духовные аспекты расцвета и падения советского атеизма в двадцатом веке. Здесь автор обсуждает свою теорию религиозных циклов, которая прослеживает общие закономерности в эволюции религиозных систем. Согласно его гипотезе, каждая религия проходит через структурные и системные кризисы, которые приводят к появлению новых сект в рамках существующих традиций в первом случае и новых религиозных движений во втором. Во-вторых, автор проводит различие между двумя основными составляющими человеческого общества - культурой и цивилизацией. Он рассматривает религию как семя культуры, которая, в свою очередь, является корнем различных цивилизаций. Либерально-демократическая цивилизация на Западе коренится в христианских культурных ценностях, но основана на чистой и самодостаточной рациональности. Как таковая, она может распространяться глобально, но, по мнению автора, не смогла бы дать удовлетворительного ответа на духовные поиски человечества. Только новые религиозные движения, закладывающие фундамент глобальной культуры, могут обеспечить такой отклик в долгосрочной перспективе.

Монография «Философские аспекты глобализации: междисциплинарные исследования», являющаяся плодом труда большого авторского коллектива, по нашему мнению, стала заметным событием международного уровня, чему свидетельством семинары, прошедшие на различных уровнях, приобретение данной монографии библиотеками ведущих университетов мира, растущему интересу и вниманию научной общественности.

*Доктор философских наук, профессор Сагикызы Аяжан
Доктор философских наук, профессор Сырғакбаева Акмарал*

БІЗДІҢ АВТОРЛАР – НАШИ АВТОРЫ

Аймбетова Улбосын – Қазақ ұлттық хореография академиясы, PhD, қауымдастырылған профессор

Ақын Бақдаулет Қалиахметұлы – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қиыр Шығыс кафедрасы, жетекші ғылыми қызметкер, PhD

Алтайқызы Айкерім – ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, жетекші ғылыми қызметкер, PhD

Бастаубаева Алия – зарубежный корейский исследовательский институт, генеральный секретарь, PhD

Бижанов Ахан Хусаинович – Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, член-корреспондент НАН РК, главный научный сотрудник, доктор политических наук, профессор

Дадабаев Тимур – Цукуба университеті Әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар факультеті, PhD, профессор

Досмағамбетова Жамиля – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Ергелді Есдәулет – Казахский национальный университет им. аль-Фараби, PhD-докторант

Жаксыбаева Ботагоз Болатовна – Центр междисциплинарного образования Университета Нархоз, кандидат философских наук, ассоциированный профессор

Жамашев Азамат – Казахский национальный университет им. аль-Фараби, PhD

Жанабаева Динара Мұхтарқызы – ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, жетекші ғылыми қызметкер, PhD

Жылқышыбаева Қарлығаш Қайсанқызы – Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Кожакеева Ләззат Темирбекқызы – Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, тарих ғылымдарының докторы, профессор

Косиченко Анатолий Григорьевич – Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, главный научный сотрудник, доктор философских наук, профессор

Мәсімханұлы Дүкен – ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, филология ғылымдарының докторы, профессор

Молотова Гульбахрем Максимовна – Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, главный научный сотрудник, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор

Моҳд Руслан Моҳд Нур – Университет Малая, Академия Исламоведения, доктор философских наук, профессор

Нұрадин Гулхан Болатқызы – М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Философия ғылымдарының кандидаты, Қауымдастырылған профессор

Нгуен Тхи Тхань Лан – Университет Вонкванг, PhD, ассоциированный профессор

Оразалиев Бахытжан Асетилдаевич – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Өмірбекова Әлия Өмірбекқызы – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Раисов Қазбек Даирбекұлы – Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, гуманитарлық ғылымдар магистрі

Сағиқызы Аяжан – Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, главный научный сотрудник, доктор философских наук, профессор

Сейтахметова Наталья Львовна – Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, член-корреспондент НАН РК, главный научный сотрудник, доктор философских наук, профессор

Смағұлов Мурат Нурмухамбетович – Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, PhD

Сыргакбаева Акмарал Салимжановна – Казахский национальный университет им.аль-Фараби, доктор философских наук, профессор

Токтарбекова Лаура Ниязбековна – ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, жетекші ғылыми қызметкер, PhD

Тураров Саят Кайратбекулы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, PhD докторант

Турганбаева Жанар Жанатовна – Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, научный сотрудник, PhD

Турсыжанова Роза Кималхановна – Центр междисциплинарного образования Университета Нархоз, доктор философских наук, профессор

Тұрлығожаева Алтынгүл Дүйсенқызы – ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты

Шакеева Ботакоз – Университета Туран, кафедра Регионоведение и международные отношения, PhD

OUR AUTHORS

Aimbetova Ulbossyn – Kazakh National Academy of Choreography, PhD, Associate Professor

Akhyn Bakdaulet Kaliakhmetuly – Al-Farabi Kazakh National University, Department of the Far East, Leading Researcher, PhD

Altaikyzy Aikerim – Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK, Leading Researcher, PhD

Bastaubayeva Aliya – Overseas Korean Research Institute / 재외동포연구원, General Secretary, PhD

Bizhanov Akhan – Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MHES CS, Corresponding Member of the NAS RK, Chief Researcher, Doctor of Political Sciences, Professor

Dadabaev Timur – University of Tsukuba, Faculty of Social and Humanities, PhD, Professor

Dosmagambetova Jamila – Al-Farabi Kazakh National University, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor

Kosichenko Anatoly Grgorevich – Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MHES CS, Chief Researcher, Doctor of Philosophy, Professor

Kozhakeeva Lyazzat – Kazakh National Women's Pedagogical University, Doctor of Historical Sciences, Professor

Massimkhanuly Duken – R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies of the RK MHES CS, Doctor of Philological Sciences, Professor

Mohd Roslan Mohd Nor – University of Malaya, Academy of Islamic Studies, Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Molotova Gulbakhrem – R.B. Suleimenov Institute of the Oriental Studies CS MHES RK, Chief researcher, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Nuradin Gulkhan – Taraz regional university named after M. H. Dulati, Candidate of Philosophy, Associate Professor

Nguyen Thi Thanh Lan – Wonkwang University, PhD, Associate Professor

Omirbekova Aliya – Al-Farabi Kazakh National University, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor

Orazaliyev Bakhytzhhan – L.N. Gumilyov Eurasian National University, Candidate of Philosophy, Associate Professor

Sagikyzy Ayazhan – Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MHES CS, Chief Researcher, Doctor of Philosophy, Professor

Seytakhmetova Natalya – Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MHES CS, Corresponding Member of the NAS RK, Chief Researcher, Doctor of Philosophy, Professor

Shakeyeva Botakoz – University Turan, Department Regional Studies and International Relations, PhD

Smagulov Murat – L.N. Gumilyov Eurasian National University, PhD

Syrgakbaeva Akmaral Salimzhanovna – Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Toktarbekova Laura – Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK, Leading Researcher, PhD

Turarov Sayat – L.N. Gumilyov Eurasian National University, PhD student

Turganbaeva Zhanar – Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MHES CS, Researcher, PhD

Turlygozhayeva Altyngul – R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies of the RK MHES CS

Turyzhanova Roza – Interdisciplinary Education Center of Narxoz University, Doctor of Philosophical Sciences, professor

Yergeldi Yesdaulet – Al-Farabi Kazakh National University, PhD student

Zhaksybaeva Botagoz – Interdisciplinary Education Center of Narxoz University, Candidate of Philosophy, Associate Professor

Zhamashev Azamat – Al-Farabi Kazakh National University, PhD

Zhanabayeva Dinara – Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK, Leading Researcher, PhD

Zhylkyshybaeva Karlygash – Kazakh National Women's Pedagogical University, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Kazbek Raissov – Kazakh National Women's Pedagogical University, Master of Arts in Humanities

CONTENT

RUKHANI ZHANGYRU: AL-FARABI AND ABAY

Raissov K., Zhylykshybaeva K., Kozhakeeva L.
The Uniqueness and Features of the Moral And Ethical Concept of Al-Farabi.....3

Nuradin G., Zhanabayeva D.
Family Life of Youth: a Philosophical Analysis in the Context of Abai's Legacy.....13

GLOBAL CHALLENGES AND NATIONAL INTERESTS

Omirbekova A.
National Culture in Language Learning.....26

Akhyn B., Dadabayev T.
Decision-Making and the Concepts of Traditionalism in Public Administration
of Japan: Philosophical and Political Analysis.....40

Massimkhanuly D., Turlygozhayeva A.
China's Policy Towards Ethnic Minorities in Xinjiang: Historical Traditions
and Peculiarities of Today.....50

HUMAN AND SOCIETY

Turarov S., Dosmagambetova J., Aimbetova U., Orzaliyev B.
The Problem of Loneliness Philosophical Aspect.....63

RELIGION IN THE SOCIOCULTURAL CONTEXTS OF MODERN TIME

Kosichenko A.
Spiritual Dimensions of Human Existence in the Modern World.....74

Altaikyzy A., Toktarbekova L.
Secular and Religious Values: Foreign Experience.....86

Seitakhmetova N., Turganbayeva Zh.
Islamic Identity and National Identity: Contexts of Relationship.....99

Yergeldi Y., Mohd Roslan Mohd Nor, Smagulov M., Zhamashev A.
Modernisation of Islamic Religious Consciousness and the Concept of Islamic Mind.....110

CONTEMPORARY SOCIETY: IDENTITY. MODERNIZATION. FUTURE

Bizhanov A.
Social Responsibility of Business In the Context of Justice.....125

Turyszhanova R., Zhaksybaeva B.

Formation of Patriotism in the Student Environment Through the Internet Resources.
(Based on the Sociological Survey of Students of Narxoz University).....134

POLITICS AND GLOBAL PROCESSES

Nguyen Thi Thanh Lan, Shakeyeva B., Bastaubayeva A.

Problems of Integration of Kandas Into Kazakhstani Society Based
on the Results of Field Research.....150

THE TURKIC WORLD IN THE STREAM OF HISTORY

Molotova G.

Geopolitics Issues in the Early Middle Ages (on the Bases Data of old Turkic
Written Monuments).....163

REVIEWS

Sagikyzy A., Syrgakbaeva A

Globalization in the Eyes of the International Team of Scientists.....171

Our authors.....178

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ ЖӘНЕ РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Бас редактор Сағиқызы Аяжан, философия ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан),

Бас редактор орынбасары: Нұрмұратов Серік Есентайұлы, философия ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану, дінтану институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан),

Жауапты хатшы Нүсіпова Гүлнар Игенбайқызы, PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан).

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫНЫҢ МҮШЕЛЕРІ

Абдильдина Раушан Жабайхановна, ҚР ҰҒА академигі, атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің қазақстандық филиалының әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының меңгерушісі, философия ғылымдарының докторы (Алматы қ., Қазақстан); **Әмребаев Айдар Молдашұлы**, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының Саяси зерттеулер орталығының директоры, философия ғылымдарының кандидаты (Алматы қ., Қазақстан); **Азербайев Аслан Дыбысбекұлы**, Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті - Елбасы кітапханасының жетекші ғылыми қызметкері, PhD (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан); **Бижанов Ақан Қусайынұлы**, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, саяси ғылымдарының докторы, профессор (Алматы қ., Қазақстан); **Қадыржанов Рүстем Қазақбайұлы**, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының докторы, профессор (Алматы қ., Қазақстан); **Качеев Денис Анатольевич**, Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің доценті, философия ғылымдарының кандидаты (Қостанай қ., Қазақстан); **Құрманғалиева Ғалия Құрманғалиқызы**, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының докторы (Алматы қ., Қазақстан); **Масалимова Әлия Рымғазықызы**, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің философия және саясаттану факультетінің деканы, философия ғылымдарының докторы, профессор (Алматы қ., Қазақстан); **Сатеришинов Бақытжан Меңлібекұлы**, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының Дінтану орталығының директоры, философия ғылымдарының докторы, профессор (Алматы қ., Қазақстан).

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Сейдуманов Серік Тұрарұлы, ҚР ҰҒА академигі, төраға (Алматы қ., Қазақстан); **Кныш Александр**, Мичиган университетінің профессоры (Энн Арбор қ., АҚШ); **Лазаревич Анатолий Аркадьевич**, Беларусь ҰҒА Философия институтының директоры, философия ғылымдарының кандидаты (Минск қ., Беларусь); **Мехди Санаи**, Тегеран университетінің профессоры (Тегеран қ., Иран); **Смирнов Андрей Вадимович**, ҰҒА академигі, РҒА Философия Институты (Москва қ., Ресей); **Мамедзаде Ильхам Рамиз оглу**, Әзірбайжан ҰҒА Философия институтының директоры, философия ғылымдарының докторы (Баку қ., Әзірбайжан); **Тогусяков Осмон Асанкулович**, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, философия ғылымдарының докторы (Бішкек қ., Қырғызстан); **Хейл Генри**, Вашингтон университетінің профессоры (Вашингтон қ., АҚШ); **Шынай Биолент**, Бурса университетінің профессоры (Бурса қ., Түркия); **Шермухамедова Нигинахон Арслоновна**, Мирзо Улутбек атындағы Өзбекстан ұлттық университетінің профессоры, философия ғылымдарының докторы (Ташкент қ., Өзбекстан); **Фэн Юйцзянь**, Фудан университеті профессоры, Халықаралық зерттеулер институты директорының орынбасары (Шанхай қ., Қытай); **Эшмент Беата**, Гумбольдт университетінің профессоры (Берлин қ., Германия).

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Философия, саясаттану және дінтану институты» шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорны. Жарияланған мақалалар редакция алқасының көзқарасымен сәйкес келмеуі мүмкін.

Редакцияның сапалы мақалаларды таңдап алуға құқы бар, сондай-ақ, ұсынылған материалдардағы ақпараттардың дұрыс жеткізілуіне жауапкершілікке алмайды.

Дизайн және беттеу: **Ж. Рахметова**

Теруте 15.09.2023 ж. берілді. Басуға 20.09.2023 ж. қол қойылды.
Таралым 500 дана. Форматы 70x1001/16. Есепті баспа табағы 11,62.

ТОО «Quick Print» баспада басылып шығарылды.
Алматы қ., Төле би көшесі, 113/75.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ И РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Главный редактор Сағиқызы Аяжан, доктор философских наук, профессор, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК (г. Алматы, Казахстан).

Заместитель редактора Нурмуратов Серик Есентаевич, доктор философских наук, профессор, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК (г. Алматы, Казахстан).

Ответственный секретарь Нуситова Гульнар Игенбаевна, PhD, ведущий научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК (г. Алматы, Казахстан).

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Абдильдина Раушан Жабайхановна, академик НАН РК, заведующая кафедрой социально-гуманитарных дисциплин Казахстанского филиала МГУ им. М.В. Ломоносова, доктор философских наук (г. Нур-Султан, Казахстан); **Амребаев Айдар Молдашевич**, директор Центра политических исследований Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, кандидат философских наук, (г. Алматы, Казахстан); **Азербает Аслан Дыбысбекович**, ведущий научный сотрудник Библиотеки Первого Президента РК – Елбасы, PhD (г. Нур-Султан, Казахстан); **Бижанов Ахан Хусаинович**, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, доктор философских наук, профессор, (г. Алматы, Казахстан); **Кадыржанов Рустем Казахбаевич**, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, доктор философских наук, профессор, (г. Алматы, Казахстан); **Качеев Денис Анатольевич**, доцент Костанайского государственного университета имени Ахмета Байтурсынова, кандидат философских наук (г. Костанай, Казахстан); **Курмангалиева Галия Курмангалиевна**, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, доктор философских наук (г. Алматы, Казахстан); **Масалимова Алия Рымгазиевна**, декан факультета философии и политологии КазНУ им. аль-Фараби, доктор философских наук, профессор (г. Алматы, Казахстан); **Сатеришинов Бахытжан Менлибекович**, директор Центра религиоведения Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, доктор философских наук, профессор (г. Алматы, Казахстан).

МЕЖДУНАРОДНЫЙ РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Сеидуманов Серик Турарович, академик НАН РК, председатель (г. Алматы, Казахстан); **Кныш Александр**, профессор Мичиганского университета (г. Энн Арбор, США); **Лазаревич Анатолий Аркадьевич**, директор Института философии НАН Беларуси, кандидат философских наук (г. Минск, Беларусь); **Мехди Санаи**, профессор Тегеранского университета (г. Тегеран, Иран); **Смирнов Андрей Вадимович**, академик РАН, директор Института философии РАН (г. Москва, Россия); **Мамедзаде Ильхам Рамиз оглу**, директор Института философии НАН Азербайджана, доктор философских наук (г. Баку, Азербайджан); **Тогусяков Осмон Асанкулович**, член-корреспондент НАН КР, доктор философских наук (г. Бишкек, Кыргызстан); **Хейл Генри**, профессор Университета Дж. Вашингтона (г. Вашингтон, США); **Шынай Бюлент**, профессор Университета Бурса (г. Бурса, Турция); **Шермухамедова Нигинахон Арслоновна**, профессор Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улутбека, доктор философских наук (г. Ташкент, Узбекистан); **Фэн Юйцзянь**, профессор, заместитель директора Института международных исследований, Фуданьский университет (г. Шанхай, Китай); **Эшмент Беата**, профессор Гумбольдского университета (г. Берлин, Германия).

Учредитель:

Республиканское государственное предприятие на праве хозяйственного ведения
«Институт философии, политологии и религиоведения» Комитета науки
Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.
Публикуемые материалы не обязательно отражают точку зрения редакционной коллегии.
Редакция оставляет за собой право отбора качественных статей и не несет ответственности
за достоверность информации в представленных материалах.

Дизайн и верстка: **Ж. Рахметова**

Сдано в набор 15.09.2023 г. Подписано в печать 20.09.2023 г.
Тираж 500 экз. Формат 70x100¹/₁₆. Уч.изд.л. 11,62.

Отпечатано в типографии ТОО «Quick Print»
г. Алматы, Толе би, 113/75.

EDITORIAL BOARD AND EDITORIAL COUNCIL:

Chief Editor Sagikyzy Ayazhan, Doctor of Philosophical, Professor, Chief Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*),

Deputy Editor Nurmuratov Serik, Doctor of Philosophy, Professor, Chief Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*).

Executive Secretary Nusipova Gulnar, PhD, Leading Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*).

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

Abdildina Raushan, Doctor of Philosophy, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of Social and Humanitarian Disciplines of the Kazakh branch of Lomonosov Moscow State (*Nur-Sultan, Kazakhstan*); **Amrebayev Aydar**, Candidate of Philosophical Sciences, Director of the Political Studies Center of the CS MSHE RK IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*); **Azerbayev Aslan**, PhD, Leading Researcher of the Library of the first President of the Republic of Kazakhstan - Elbasy (*Nur-Sultan, Kazakhstan*); **Bizhanov Akhan**, Doctor of Political Sciences, Professor, Chief Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*); **Kadyrzhanov Rustem**, Doctor of Philosophy, Professor, Chief Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*); **Kacheev Denis**, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of Baitursynov KRU (*Kostanay, Kazakhstan*); **Kurmangaliyeva Galiya**, Doctor of Philosophy, Chief Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*); **Masalimova Aliya**, Doctor of Philosophy, Professor, Dean of the Faculty of Philosophy and Political Science of the al-Farabi KazNU (*Almaty, Kazakhstan*); **Satershinov Bakhytzhhan**, Doctor of Philosophy, Professor, Director of the Religious Studies Center of the CS MSHE RK IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*).

INTERNATIONAL EDITORIAL COUNCIL:

Seidumanov Serik, Academician of the RK NAS, Chairman (*Almaty, Kazakhstan*), **Knysch Alexander**, Professor of Michigan University (*Ann Arbor, USA*), **Lazarevich Anatoly Arkadievich**, Candidate of Philosophical Sciences, Director of the Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Belarus (*Minsk, Belarus*); **Mehdi Sanai**, Professor of Tehran University (*Tehran, Iran*); **Smirnov Andrey Vadimovich**, Academician of the Russian Academy of Sciences, Director of the Institute of Philosophy of the RAS (*Moscow, Russia*), **Mammadzade Ilham Ramiz oglu**, Doctor of Philosophy, Director of the Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Azerbaijan (*Baku, Azerbaijan*); **Togusakov Osmon Asankulovich**, Doctor of Philosophy, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic (*Bishkek, Kyrgyzstan*), **Hale Henry**, Professor of George Washington University (*Washington, USA*), **Shynay Bulent**, Professor of the University of Bursa (*Bursa, Turkey*); **Shermukhamedova Niginahon Arslonovna**, Doctor of Philosophy, Professor of Ulugbek NUU named (*Tashkent, Uzbekistan*); **Feng Yujun**, Professor, Deputy Director of the Institute of International Studies, Fudan University (*Shanghai, China*); **Eschment Beata**, professor at the Humboldt University (*Berlin, Germany*).

Founder:

Republican state enterprise on the right of economic management
«Institute for Philosophy, Political Science and Religion Studies»
of Committee of the Ministry of Sciences and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

Published materials don't necessarily reflect the points of view of the editorial board.
Editorial staff reserves the right to select quality articles and is not responsible for the reliability
of information in the submissions.

design and layout: **Zh. Rakhmetova**

Passed to the set on 15.09.2023. Signed in print on 20.09.2023.

The format is 70x100/16. Found.edit.page 11,62.

Printed in the printing house of "Quick Print" LLP
Almaty, Tole bi, 113/75